

84
K-35

Abdulla Qahhor

Dumli
odamlar

84
K-35

Abdulla Qahhor

Dumli odamlar

2410

Hikoyalar

Ikkinchi nashri

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

«O'ZBEKISTON»
TOSHKENT
2018

To'plab, nashrga tayyorlovchi:

La'lixon IGAMOVA

Abdulla Qahhor kamdan kam yozuvchiga nasib bo'ladigan baxt sohibi. U allaqachonlar xalq qalbining to'ridan o'rin olgan. Respublikamizda uning nomini eshitmagan, uning kitoblari kirib bormagan bironta xonadon yo'q, desa bo'ladi. Uning asarlarini barcha yoshdagi va kasbdagi insonlar sevib o'qiydilar, qissa va romanlaridan zavqladilar, kichkina hikoyaga olam-jahon mazmun sig'dira olganiga qoyil qoladilar.

«Hikoyalar xazinasini» ruknida chop etilayotgan «Dumli odamlar» hikoyalar to'plami XX asrning 1930-70- yillarida o'zbek xalqining tarixi hamda oddiy insonlarning fojialariga to'la achchiq taqdiri, o'sha davr ruhi to'g'risida tasavvur olish imkonini beradi. O'quvchi hikoyalarni o'qir ekan, ba'zi ayanchli hodisalardan qayg'uradi, o'sha davrga xos nohaqliklardan ranjyidi, hozirgi kunlarga shukronalar aytadi.

Mazkur to'plam Siz aziz kitobxonlarga manzur bo'ladi va uni sevib mutolaa qilasiz, degan umiddamiz.

ISBN 978-9943-28-383-1

© Abdulla Qahhor, 2015, 2018
© «O'zbekiston» NMIU, 2015, 2018

BOSHSIZ ODAM

Niso buvi eri o'lib, ikkita yosh qizi bilan qoldi. Ikki-uch kishi sovchi qo'yganda u, ikki bola bilan tinch turmush qila olishini ko'z oldiga keltirolmay, rozilik bermagan edi, nima bo'ldi-yu, usta Abdurahmon kishi qo'yganda darrov rozi bo'la qoldi. Bunga hamma ham hayron qoldi. Bu to'g'rida ba'zilar: «Niso buvi ilgariyam usta Abdurahmon bilan don olishib yurar ekan...» degan gapni qilishdi, ba'zilar: «Bechora nima qilsin, ikkita bolasi bor, usta Abdurahmonning ham o'lgan xotinidan bitta o'g'li bor, vaqti kelganda tili qisqa bo'lmaydigan ish qilibdi-da...» deyishdi.

Abdurahmon yuborgan sovchi Niso buviga shunday dedi: «Sizda ikkita bola bo'lsa, u kishida bitta bola bor. Bularning yegan-ichgani qayoqqa borar edi. Bular uchun alohida qozon osilarmidi. Siz hammasining onasi, u kishi – ota. Usta bolani juda yaxshi ko'radilar...»

Oradan to'qqiz yil o'tdi. Bular to'rt bola ko'rishdi. Bu to'qqiz yilning ikki-uch yilgina tinch o'tdi. Keyingi yillarda Niso buvi qizlari tufayli necha marta qo'ydi-chiqdi bo'lib oldi.

Niso buvi pichoq borib suyagiga tekkandan keyin qizlarini internatga berishni ham o'yladi. Ammo bu to'g'rida ham er bilan maslahatsiz bir ish qilishga qo'rqdi. Maslahat qilganda usta Abdurahmon: «Ha, Roziq yamoqchining qizlari o'qib shahar so'ramidi?...» deb urishib berdi.

Usta Abdurahmon qizlarni ko'p uradi. Bir kuni Niso buvi: «Ursangiz o'sha do'koningizga olib borib uring», deganida usta: «Ha, joning achiydimi, bundan keyin

men urayotganda kulib turmasang uch taloqsan...» deb yubordi. Shundan keyin Niso buvi ko'p martalab «kuldi».

Usta Abdurahmon ko'pdan beri Niso buviga: «Mehri Faxriddinga qilamiz», deb yurar edi. Faxriddin erka o'sgan tantiq bola bo'lgani uchun Niso buvi: «Ha, ishqilib, ikkovining ham boshi omon bo'lsin», deb qo'ya qolar, bu «yo'q» degani edi.

Bir kuni ertalab nonushtadan keyin usta Abdurahmon: «Chorshanba kuni to'y!» dedi-yu, ko'chaga chiqdi-ketdi. Niso buvi rang-quti o'chib, devorga suyanganiicha qola berdi.

To'y o'tdi. Niso buvining endigi qayg'usi Mehrining bo'yida bo'lib qolishi, chunki Faxriddindan uning bo'yida bo'lishini sira xohlamas edi. Bir kuni u betini qattiq qilib, kuyovga ochiq aytdi:

– Faxriddin, hali yoshsizlar. Uch-to'rt yil bolasiz yurish yaxshi. Shifokor shu ishlarni bilarmikan?..

Faxriddin osilib turgan qalin pastki labini bir-ikki qimirlatib, bilagi bilan burnini artib javob berdi:

– Men bilmasam, dadam biladilar-da!
– Qo'ying, qo'ying... Dadangizdan so'ramang. Uyat bo'ladi.

Tumorlar, qaytarma suvlari Niso buviga faqat tasalligina berdi, xolos.

Mehri ikkiqat...

Bola ikki oylik, uch oylik... besh oylik...

Niso buvi talvasaga tushib, o'zini qayoqqa urishini bilmas edi.

Qanday bo'lsa ham bolani tushirish kerak. U Mehri ko'rpaga o'rab, yangi qilinayotgan kigizday yumalatdi; qorniga yostiqlik bilan urdi, ustiga chiqib o'tirdi; qo'qqisdan qattiq qo'rqitdi... Bularning hech qaysisi foyda bermadi.

Niso buvi qayerdandir yangi bir chora topib keldi, kimdir qorinni silash, bolani ezib yo'q qilishni o'rgatgan.

Niso buvi besh kun deganda ishing natijasini ko'rdi. Oltinchi kuni kechasi Mehri to'lg'anib chiqdi. Ertalab juda yomon ahvolga tushdi: uyni u boshidan bu boshigacha «dod» deb yumalaydi. U xuftongacha qolmaydigan ko'rinar edi. Niso buvining dami ichida.

Faxriddin kaklikka suv quyayotib otasiga qarab qo'ydi.

– Ha, o'g'lim, xafa bo'layotibsanmi? – dedi otasi.

– Yo'q, – dedi Faxriddin cho'zib.

– Xafa bo'lma. Aravaga odam yubordim. Kasalxonaga yuboramiz. Bo'lsa bo'lar, bo'lmasa xotinining urug'i Hirotdan kelgan emas!

Mehri xuftonga yaqin kasalxonaga yuborildi. Faxriddin ikki soatdan keyin «meni kirgizmadi» deb qaytib keldi. Niso buvi kasalxonadan yarim kechasi kelib, saharda yana ketdi.

Mehri kasalxonada uzoq yotib qoldi. Undan faqat Niso buvi xabar olib turar edi, bir kuni kuyovini koyidi:

– Faxriddin, bir martaba borib eshikdan «qalaysan» deb kelsangiz bo'lmaydimi? – dedi.

Faxriddin peshonasiga qo'ngan pashshani ushlagani qo'l ko'tarar ekan:

– Dadam chorshanba kuni borgan deyaptilar, – dedi.

Chorshanba bozor kuni edi. Usta Abdurahmon Faxriddinga ikki so'm pul berdi.

– Ma, yo'ldan mayda-chuyda ol. Kirganingdan keyin avval so'ra, yengil bo'lsa «xayriyat» degin. Sening yo'qliging uchun uyda tura olmayotibman. Yomon bo'lar ekan degin.

Faxriddin yo'lda ketayotib negadir dam kular, dam burnini artib yo'talar edi.

Faxriddin bozordan, otasi tayinlagancha, ikkita shirmoy non, yarim qadoq pista oldi. Kasalxonaga borib, o'zi ko'rgan eshikka kirib ketayotganida, bitta xotin qaytardi - olib borib bir kursiga o'tqizib qo'ydi. Shu bilan u xotin dom-daraksiz bo'lib ketdi. Ikki soatdan keyin yana biri keldi-yu, Faxriddinga indamay, yana bir uyga kirib ketdi. Bir soat chamasi o'tgandan keyin yana biri chiqib, Faxriddinni im-ladi. Faxriddin kirganda Mehri endi uyqudan tur-gan ekan.

- E, ho'yl.. Yaxshimisan... ho'y! - dedi Faxriddin.

Mehri sekin:

- Keling, - dedi.

- Yaxshimisan... uyda sen yo'q, dadam qiynalib qoldilar. Yomon bo'lar ekan...

- Kundan kun battar bo'lgan edim, olib tashlashdi...

Naq o'layozdim...

- Xayriyat.

- Ko'rdim, boshi yo'q.

- Iye!.. - dedi Faxriddin og'zini va ko'zlarini katta ochib, - bolaning ham boshi bo'lmaydimil.. Dadamdan so'ray-chi...

Uning gaplariga quloq solib, raftorini kuzatib turgan hamshira:

- Kasalni toliqtirib qo'yasiz, bas! - dedi va eshikni ko'rsatdi.

Mehri kasalxonadan chiqqandan keyin Niso buvi ikkala qizi bilan bosh olib chiqib ketdi.

1929

MASTON

Ot munkib ketib o'ngagi bilan shag'alga qadaldi-da, ag'anab, bir necha minutning ichida o'la qoldi. Nima bo'ldi, nima uchun o'ldi, buni tekshirishga sira ehtiyoj bo'lmadi, chunki o'limning sababini tekshirish, tirikni o'limdan olib qolish uchungina kerak, xolos, bu bepoyon dashtda esa boshqa tirik ot yo'q edi.

Otning ostida qolgan oyog'ini tortib olishga urinayotgan yoshgina, uzoq yo'l azobidan ham so'limagan juvon, o'zidan bir necha qadam nariga tushgan chimmati ostidan chiqib ketgan kaltakesakni ko'rib dod deb yubordi. Ot munkib ketganda egar-ning ustidan dumbaloq oshib tushgan paranjisiz qiz, o'ynoqi kaptarday abjirlik bilan o'zini o'ngarib oldi-da, juvonga yordam bergani shoshildi. Juvon ikkinchi oyog'ini egarga tirab, oyog'ini tortgan edi, amir-kon mahsisi otning tagida qoldi.

- Qurib ketsin! - dedi u yig'lamsirab. - O'qishing boshingdan ordona qolsin, Maston!.. Qo'y, ey... erimdan qolmayin!..

Maston unga e'tibor qilmay, otni tumshug'idan ko'tarib uning ochiq qolgan ko'zlariga qaradi, uning ko'zini kulrang-sapsar parda bosganini ko'rib, qapchib qomatini rostladi-da, ko'z ilg'amaydigan uzoqlarga qaradi. Dasht, dasht! Harorat zarbidan hammayoq lip-lip etadi. G'irillab turgan issiq dasht shabadasi kalta ko'k kamzul ostidan chiqib turgan etagini pirliratadi, oftobda qoraygan bo'yninga, chakkasiga ter bilan yopishib sochlarini tortqillaydi. U go'yo bu juvonning borligi endi esiga tushganday, birdan orqasiga burilib qaradi.

- Nima deding, Turg'unoy? - dedi juvonning yoniga tiz cho'kib. - Ering seni shuncha yig'latgani yo'qmi? Joningni shuncha og'ritmasmidi? Ot o'ldi...

Turg'unoy bir iring'ib tushdi, qo'lining og'rig'ini ham unutdi.

- Ot o'ldi?!

- O'ldi... Ot o'ldi...

Maston bir ko'zi otning tagida qolgan xurjunni tortib oldi-da, uning ichidagi oziqni ko'zdan kechirdi. Oziq ot bilan yurganda faqat bir kunga yetar edi. Suv yo'q, suv solingan ko'zacha otning ostida qolib singan. Maston kalta, ammo yo'g'on ikki o'rim sochini boshiga o'radi-da, xuddi suv kechishga chog'lanayotganday, oyog'idagi pishiq ag'darma etikni ko'zdan kechirdi, xurjundagi oziqni olib dasturxon bilan belga bog'ladi.

Maston necha chaqirim yo'l bosganini va yana necha chaqirim bosish kerakligini bilar edi. Bu yaqin o'rtada voha yo'q. Olg'a bosish har holda orqaga qaytishdan xatarli emas. Orqaga qaytish uchun ko'chma qumlar orasidan yurish kerak. Agar bu qumlar, iring'ayzorlar orasida adashilsa, umr bo'yi yurib ham chiqib ketib bo'lmaydi. Agar shamol qo'zg'alsa, qum tiriklay ko'madi.

Maston otning o'lganini, ko'zachaning singanini, oziqning yo'qligini unutdi-da, o'zini uzoq yo'lga chog'ladi, keyin peshonasini ikki bilagi ustiga qo'yib yig'lab yotgan Turg'unoyini yelkasidan tortib turg'izdi: - Yig'lama, Turg'unoy, yig'lama. Yig'i boshni og'ritib, kishini lohas qiladi... Kavush-mahsingni kiy. Sochingni boshingga o'rab, ustidan ro'mol bog'lab ol. Qorong'i tushguncha dashtdan chiqib olmasak bo'lmaydi, hali ko'rding-ku, dashtda shundaqa kaltakesaklar ko'p bo'ladi. Bo'li!

Turg'unoy o'pkasini tutolmas edi.

Oftob tikkada. Ikki yo'lovchining qisqa soylari katta-katta tosh, turli dasht o'simliklari ustidan egilib-

bukilib borar edi. G'irillab turgan dasht shabadasi badanni kuydirgudek issiq. Yo'l ustidan chiqib qolgan chaqon kaltakesaklar o'qdek otilib kavaklarga, tosh oralariga kirib ketadi, ba'zi dadilrog'i uzoqroqqa borib «bu qandaqa odamlar ekan» deganday, boshini ko'tarib, iring'ib chiqqan ko'zlari bilan baqrayib qarab turadi. Shunday paytlarda Maston mumkin qadar Turg'unoyini gapga solib yo bo'lmasa diqqatini boshqa narsaga jalb qilib, bu jonivorlarni ko'rsatmaslikka tirishadi.

- Qo'shiq aytasang-chi, Turg'unoy! - dedi Maston bir silkinib, ustidagi yuklarini yaxshiroq o'rnatib.

- Ot qoldi. Qancha narsalar... Yana cho'lda qoldik...

Nima bo'lishimizni bilmaymiz... qanday yuragingga sig'adi ashulal...

- Qolgan narsa qoldi, bo'lgan ish bo'ldi. Yana o'nta Turg'unoy bilan o'nta Maston xafa bo'lgani bilan qolgan narsalar orqamizdan ergashib kelmaydi. Nima bo'lishimiz o'zimizning qo'limizda.

Oftob g'arbga yonboshlaganda ikki yo'lovchi dashtdan chiqib tepalikka yo'l oldi. Bu tepalikka chiqish orqada qolgan yo'lining azobidan ortiqroq bo'ldi. Maston yuki og'ir aravani tortib borayotgan otday oyoqlarini tirab yuqoriga intilar, Turg'unoy esa engashib, ikki kaftini tizzasiga qo'yib zo'rg'a-zo'rg'a qadam tashlar edi.

- O, Maston, - dedi Turg'unoy, - erim miyamda danak chaqsa ham uyda o'tirganim bir davlat edi...

Undan ikki-uch qadam balandda ketayotgan Maston to'xtadi, belidagi dasturxonni yechib bitta non oldi va sindirib yarimtasini yana joyiga qo'ydi-da, qolgan yarmini ikki bo'lib bir to'gramini Turg'unoyga uzatdi. Turg'unoy non bo'lgani uchungina qo'l uzatdi, boshqa hech narsa hozir uni qo'l ko'tarishga majbur

qilolmas edi. U nonni ikki yamlab yutdi-da, yana umidvor bo'lib Mastonga qaradi.

- Shu bas, nonimiz kam, - dedi Maston. - Bundan tashqari, nonni ko'p yesak chanqaymiz. Suv yo'q. Ana u qirga yetmaguncha suvning yuzini ko'rmaymiz. Suvsizlikni tuyga ko'taradi.

- Shu nonga bir narsa tekkan. Kaltakesak tushgan ovqat shirin bo'ladi deyishadi, yo kaltakesak tegdimikin?

Maston kuldi.

- Kaltakesak tushgan ovqat yeganmisan?

- Yo'q, eshitganman. Ammanning qizi Abdurazzoq do'ppifurushga tushgan edi... Bunga o'n yilcha bo'ldi. Do'ppifurush ellikka borib qolgan odam. Qiz - g'unchadekkina. U vaqtda hamma ixtiyor ota-onada edi-da... Hech ilojini qilolmaganidan keyin «pes bo'lsam qo'yib yuboradi» deb ataylab ovqatiga kaltakesak solib yegan ekan. Kaltakesak yesa odam pes bo'ladi deb eshitgan ekan...

Maston yana yo'lga tushgani hozirlik ko'ra boshladi. Buni ko'rib Turg'unoy yig'lamsiradi. Maston uni qo'lidan ushlab tortdi va turg'azib qo'ydi.

- Qo'ling xuddi yigitning qo'lga o'xshaydi-ya, Maston, - dedi Turg'unoy ancha yurilgandan keyin, - biram qattiq... Erga tegsang shu qo'ling tufayli ko'p dashnom yeysan-da.

- Avvali shuki, men erga tekkanimda qo'limni yashirmayman, undan keyin dashnom beradigan erga tegmayman... Yaxshi er-xotin bo'lish qo'ling yumshoq-qattiqligiga ham qaramas ekan-ku! Mana sen... qo'ling ipakday...

- Otam o'lmaganda men bu alvastiga bir kun ham xotin bo'lmas edim. Otam o'ldi, darmonim quridi.

Undan chiqib qayoqqa, kimnikiga boraman, kimning uyiga sig'ar edim. Ikki ko'zing ko'r, qo'l-oyog'ing shol bo'lsa ham erkak bo'l ekan-da... Bu alvastidan chiqsam ko'chada qolar edim... Birinchi kechasi yangalar «bo'yniga tilla uzuk qo'y» deyishgan edi. Ertasiga shunday qilganimga ham pushaymon bo'ldim: o'zim ne ahvolda, xuddi umrim xazon bo'lganday yig'lagim kelib arang o'zimni tutib o'tiribman-u, tepamga kelib, «va-xa-xa... aldading, endi tilla uzuk olib bermayman», deydi. E o'l, so'xtasi sovuq, dedim ichimda. Sen qizsan, baxtdan umidvorsan. Men ham qiz vaqtimda shunday edim. Har kuni ertaning bu kundan yaxshi bo'lishi umidi bilan kishi qariganini ham bilmay qolar...

Turg'unoyning o'pkasi to'lib gapdan to'xtadi. U mast kishiday, gandraklab borar edi. Maston uni qo'titiqlab oldi.

- Biz yorug' dunyoni ko'rish uchun tug'ilganmiz, Turg'unoy! - dedi Maston. - Biz tovuq emasmizki, qanday tuxum bostirsa shuni ochib chiqarsak. Tovuuq bilan odam orasida qancha farq bo'lsa, bu ikki jonivorning muhabbati orasida ham shuncha farq bor. Nega biz choldan yoki yaxshi ko'rmagan yigitdan tug'ar ekanmiz? Yaxshi ko'rganimizdan tug'mas ekanmiz, u bolaning tug'ilmagani yaxshiroq! «Qizsan, baxtdan umidvorsan!» deysan. Agar men qizligim uchun baxtdan umidvor bo'lsam baxtsizligim bo'ladi. U vaqtda men umrni tikib oshiq otgan bo'laman. Chuv tushdimmi - umr ketdi!.. Yo'q, Turg'unoy, menimcha, baxtni erdan izlashning o'zi baxtsizlikning boshlanishidir. Bizda xotinlar erga shunday bog'lanib qoladi, shuncha baxtni undan izlaydiki, er o'lsa go'yo baxtining kaliti uning cho'ntagida ketgan bo'ladi, erining o'lganiga emas, baxtdan umidi uzilganiga yig'laydi. Er o'lmagan undan yuz o'girsas ham xotin

bundan kam yig'lamaydi. Bizda ko'p xotinlar shu kalitni yo'qotmaslik, ana shunday ko'z yoshi to'kmaslik uchun erga cho'ri, qul bo'lib yashaydi, kechagi kampingning aytganicha, «Erning ko'ngli tosh bo'ladi, uni faqat ko'z yoshi yumshatadi», deydi...

Qorong'i tushdi. Uzoqda qop-qorayib yarim osmonni to'sib turgan adirning ustida, ufqda o'tli iz qoldirib yulduzlar uchadi. To adirning etagiga yetguncha Turg'unoyning kavushi ishdan chiqdi, adirga mahsichan chiqishga to'g'ri keldi. Yo'l adirning eng yotiq yeridan tushgan bo'lsa ham, Turg'unoy tizzasini ushlab zo'rg'a qadam bosardi. Maston uning qo'lidagi tugunchani oldi-da, Turg'unoyning oldinga o'tkazdi, chunki uning har qadamda yiqilishiga, yiqilganda to adirning etagigacha yumalab ketishiga ko'zi yetar edi. Turg'unoy oxiri bosgan oyog'ini ko'tara olmay to'xtab, Mastonning yelkasiga boshini qo'ydi va piq-piq yig'ladi.

– Sonim toldi... o'ligim shu adirlarda qoladi... – dedi, keyin tizzasi bukildi-yu, yiqildi. Bu charchagan, holdan toygan kishining emas, o'limga taslim bo'lgan kishining yiqilishi edi.

– Turg'unoy, – dedi Maston, – shu yerda qoladigan bo'lsak bo'riga yem bo'lamiz!

Bu haqiqat edi. Bu yerlardan bir necha chaqirim turgan adir tomondan «quuq» degan tovush eshitildi, buni Turg'unoy ham eshitgan, ammo o'zining o'sha «Cho'gi Bo'ri»da ekanini bilmas edi; buni eshitgandan so'ng ne mashaqqat bilan o'rnidan turib yo'lga tushdi. Maston uni orqasidan suyab bordi. Uning hamma og'irligi deyarli Mastonga tushar, u faqat qadam bosar edi, xolos. Maston ilang-bilang yo'lni qoldirib, mo'ljallagan tepalikka qarab tikka yo'l soldi.

Yarim yo'lga yetganda uzoqda qop-qorayib gavalanib turgan adir tomondan «quuq» degan tovush eshitildi. Unga yaqindan, taxminan shu pastda qolib borayotgan tepalikdan javob bo'ldi; keyin yana qayerdandir, uzoqdan ham shu tovush eshitildi. Bu «Cho'gi Bo'ri»ning tungi «bulbullari» edi. Turg'unoy birinchi tovushni eshitganda seskandi, so'nggilari esa uni vahimaga soldi.

– Xudo ursin agar... boyo'g'li! – dedi titiroqli nafas olib.

Maston esa boshqa tovushni, uzoqdan eshitar-eshtilmas kelib turgan tovush – bo'rilarning ulishini tinglab borar edi.

– Quloq sol, – dedi Maston sekin pichirlab, – bo'ri... Agar mana shu cho'qqiga chiqib olmasak boyo'g'li say-rasa ham o'lamiz, sayramasa ham. Avvali bu boyo'g'li emas, haqqush, qo'rqma. Bo'ridan qo'rqish kerak.

Ilang-bilang yo'l pastda qolib ketdi. Qorong'ida ham u g'ira-shira oqarishib ko'rinar edi. Maston to'xtadi va qomatini rostdab olg'a qaradi. Yana bir necha metr yo'l qolgan edi. Turg'unoy shu yerga o'zini tashlab, hayal o'tmay uyquga ketdi...

Maston uning yonida o'tirib, kiprik qoqmay tong ottirdi, ufq qizara boshlaganda endi pinakka ketgan edi, Turg'unoyning qattiq yo'talidan uyg'ondi.

– Tursang-chi, muncha uxlaysan! – dedi Turg'unoy nafasini rostdab, – tur!

Maston ko'zini ochib, yana yumdi. Turg'unoy yana uzoq yo'taldi, keyin yig'ladi. Maston uyg'ongandan keyin uning yelkasiga boshini qo'yib yana yo'taldi, yana yig'ladi. Maston uning boshini silab yupatdi.

– Yig'lama, Turg'unoy, yig'lama! Ana ko'rdingmi, – dedi uzoqdagi tuman ichida kaptarrang bo'lib turgan

vodiyini ko'rsatib, – yetdik. Bizning xo'jalik... Bizning qishloq.

– Oyog'im... a'zoyi badanim og'riydi...

– Oyog'ing... yo'lga tushsak yozilib ketadi. Men pastga tushib qaray-chi, suv bo'lsa nonushta qilamiz.

Maston pastga tushib ketdi, so'qmoqqa yetganida Turg'unoyning ustma-ust chaqirgan tovushini eshitib qaytdi. Turg'unoy pastroq tushgan, dasht tomonni ko'rsatib, bor tovushi bilan qichqirar edi. Maston yuqoriroqqa chiqib dasht tomonga qaradi. Ufqdan berida o'rgimchakday o'rmalab arava kelar edi. Maston «yashasin» deb qichqirib chapak chaldi. Turg'unoy har qadamda bir dam olib, yuz yo'talib tushib keldi. Ikki yo'lovchi muyulishdagi tepalikning soyasida toshning ustida o'tirib dasht tomondan kelayotgan aravani kutishar edi. Yo'talning azob berishiga qaramasdan Turg'unoyning chehrasi ochiq, ishtaha bilan non yer edi. Ammo uni g'am bosdi: aravada hech kim bo'lmasa, bitta aravakashning o'zi bo'lsa go'rga-ya, bo'lmasa ish chatoq...

– Erkaklar bo'lsa, sho'rim qursin...

– Erkak desa sening ko'z oldingga... boshqa narsa kelmaydi! – dedi Maston achchig'i kelib.

– Bo'lmasa-chi? – dedi Turg'unoy etagi bilan burnini artib. – Boshqa nima... erkak senga osh quyib icharmidi? Odam mushuk emaski, yilda bir martaba mov bo'lsa...

Turg'unoy Mastonning ko'p gaplariga ishongan, ko'ngan, rozi bo'lmaganda ham hech bo'lmasa, indamay qo'ya qolgan edi, ammo bu to'g'rida kelishmadi. U ikki jins, xususan, birinchi ko'rishgan erkak bilan xotin orasida gapirishgani boshqa hech qanday gap bo'lishi mumkin emas, deb turib oldi. Munozara uzoq, to arava yetib kelguncha davom

etdi. Maston aravani qarshilaganini yo'l bo'yiga tushdi. Aravakash aravada o'tirgan ikki kishiga qayrilib qarab qamchining sopi bilan Mastonni ko'rsatdi. Aravadagi ikki yigit cho'kkalab bo'yini cho'zib qaradi... Eng nishab yerga kelganda aravakash otdan, u ikki yigit aravadan tushib piyoda yurishdi.

– Ot sizlarnikimidi? – dedi yigitlardan biri dasht tomonni ko'rsatib.

Maston bosh igr'itdi. Ular kelib to'xtagandan so'ng Maston so'rashgani qo'l uzatdi va ikki og'iz so'z bilan voqeani bayon qildi. Yigitlar bir-birlariga qarashdi.

– Biz yarim kechasi yo'lga chiqib saharda o'sha yerdan o'tdik, – dedi yigitlardan biri, – otni bo'ri yegan... hayron bo'ldik... Bir yoqda paranji yotibdi. Xo'p jon saqlabsizlar-dal! Azamatlar!

Narida toshning ustida uvolgina bo'lib o'tirgan Turg'unoy o'ylar edi: «Mana hozir bu gaplarning hammasi tugaydi, keyin... keyin gap qolmaydi...»

Aravadagi bir necha bog' beda ustida o'lgan otning abzallari yotar edi. Hamma aravaga chiqdi.

Turg'unoy aravaning ketida, bedalar ustida cho'nqayib, og'zini yengi bilan qoplab o'tirar va erkaklarning avzoyiga razm solar edi. Mastonga aravaning oldidan joy berishdi. Arava jo'nadi. U tepalikdan oshib, g'ichirlay-g'ichirlay pastga tushib ketdi. Pastga tushganda yigitlardan biri dasturxon yozib yo'lga olgan oziqlarini o'rtaga qo'ydi. Yana biri bedaning ostidan ikkita shishani olib yaxna choy quydi. Turg'unoy yovvoyi quyunday har bir so'z, har bir harakatdan hurkib o'tirar va to Maston olib bermaguncha qo'l uzatib bir narsa olmas edi.

Arava buriilib ikki adir orasiga kirishi bilan «Cho'gi Bo'ri» ko'zdan yo'qoldi. Shu bilan uning vahimasi

ham unutildi. Gap mavzudan mavzuga ko'char edi. Suhbatda Mastonning salmog'i tobora ortmoqda edi. Ilgari «singlim» deb turgan yigitlar sal o'tmay «opa» deyidigan bo'lishdi. Maston o'tgan yili uch yuz yigirma to'qqiz so'm pul, yuz ellik olti pud bug'doy olganini aytganda yigitlardan biri qizarib ketdi. Xususan, aravakash «bizning Yo'lchiboy ham chakki emas: sakson pud bug'doy bilan bir yuz to'qson so'm pulning hammasini o'zi yolg'iz oldi», deb piching otganda, u yigit terlab ketib, o'zini oqlay boshladi.

- Yo'q... biz... bizning takbirchi...
- Takbirchi emas, tabelchi, - dedi Maston.
- Ha... tabelchi... o'zi chatoq. Men hammasi bo'lib... progul qilgan bo'lsam ham... xotin taloq o'zi yot unsur...
Arava g'ijirlab borar, gap mavzudan mavzuga ko'char, Turg'unoy gapga aralasholmay, bedalar ichida bir bog' bedaday silkinib borar edi.

1934

TOMOSHABOG'

(O'tmishdan)

*Ey bus-butun ayolati vayron o'lon vatan,
Har go'shasi zamonada zindon o'lon vatan.*

«Ramuzot»

Qadaqchi Hamroqulning tobi qochdi. Kim biladi, kecha kechqurungi xudoyi osh yoqmadimi, yo ertalab choynak qadaqlatib ketgan kishining nosida bir gap bor ekanmi... Ammo kecha ertalab ham lanjiligi bor edi shekilli, bo'lmasa hech jahonda choydan ham makkajo'xori hidi keladimi!

Uning a'zoyi badani qaqshab, kamoncha tutgani madori qolmadi. Yana bitta qadaq bilan bitadigan

ilkopcha chala qoldi. Hamroqul naridan beri dov-dastgohini yig'ishtirib jo'nadi. Uning isitmasi kuchli, boshi og'rir edi; tashlagan qadami xohlagan yeriga tushmasdi. U nimani o'ylasa, bu o'zining oxiri xayolga aylana edi: issiq-issiq choy ichib, o'ranib yotgan ko'rpa havoga ko'tarilib ketadi, dam soldirgani mahalla imomini chaqirtirsa, eshikdan lapanglab tobut kirib keladi. Hamroqul qo'rqdi, tezroq uyiga yetib olgani jadalladi.

Ko'chani narigi yuzidan uni kimdir chaqirdi, Hamroqul chaqirgan kishiga qarayman deb gandi-raklab ketdi.

Chaqirgan kishi tomoshabog' «Romanska»ning qorovuli Usta kulol edi. Uning asli oti Stokgulov, Hamroqul aytishga tili kelishimay, Usta kulol qo'yib olgan.

Yuzini keksalikdan ko'ra ko'proq ko'rgiliklar gijimlab tashlagan bu chol bilan u, o'tgan yil bahorda, gul qo'yadigan vazasini qadaqlab berganida tanishgan edi. Bu vaza uning o'lib ketgan o'g'lidani yodgor qolgan ekan. O'g'li Lena degan joydagi oltin konida ishlab, bir vajdan ko'p kishilar qatorida otilgan ekan. Buning sababini Hamroqul o'sha vaqtda ham, undan keyin ham bilolmadi, chunki Usta kulol bu to'g'rida gapirsa, gapdan ko'ra ko'proq so'kinar, titrar edi. O'g'li o'lgandan keyin chol kampir bilan bu voqqa kelgan ekan.

Usta kulol Hamroqulning o'g'li o'lganidan keyin boqqa olib kirdi va qayrag'ochdagi chumchuqlarning chig'irlashi negadir oyoqli zangor eshikka o'tqizib, suvni ichib biroz o'ziga kelganday bo'tdi, ammo qayrag'ochdagi chumchuqlarning chig'irlashi negadir ko'nglini ozdirdi. U, quloqlariga, barmog'ini, titqib, ko'zini yumdi, biroz nafasini tartostlagandan so'ng,

xuddi ko'nglini bezovta qiladigan biron narsani ko'rishdan qo'rqanday, ko'zini sekin ochdi.

Ko'zini ochdi-yu qarasa... Usta kulol xuddi o'g'lining o'limi to'g'risida gapirayotganday so'kinar, titrar edi. Yoshgina, xotinchalik bir ofitser rezinkaday qapchib choling ko'kragiga tepdi. Chol yiqildi. O'shanday tepki hali es-hushini o'nglab ololmagan Hamroqulning ham ko'kragiga tushdi. U, eshakdan ag'darildi, ammo darrov turdi, bo'yniga musht tushdi - munkib ketdi.

Churr...

- Mirshab!

Qayerdandir Usta kulolning kampirini paydo bo'lib, ofitserning oyog'iga yiqildi. Ikki mirshab Usta kulol bilan Hamroqulni bog'dan olib chiqdi va butxonaning narigi tomonidagi mirshabxona tomon olib ketdi. Kampir dodlaganicha ergashib bordi.

Olomon to'plandi.

- Yig'lama! - dedi Usta kulol mirshabxonaning eshigi oldida kampiriga qarab: - Men bir turmadan ikkinchi turmaga o'tayotibman, nega yig'laysan!

Mirshabxona eshigi ochilib ikki oshnani yutdi. Butxona qo'ng'irog'i kechki ibodatga chaqirib, og'ir va uzun darangladi. Bu tovush hali kun botmasdan mudrab yotgan shahar ustida to'liqlanib uzoqlarga ketdi. To'plangan xaloyiq nima gap bo'lganini bir haftadan keyin «Turkiston o'lkasi» gazetasini o'qib bildi:

«...O'tgan 23-sentabrda mazkur shaharda rusiya dahasidagi Romanovskiy bog'ida ham shu qabila beadablik sodir bo'lgan. Chunonchi, sartiylardan biri o'zlariga sohiblik qilib turgan rusiya to'ralarining istirohatgohlariga kirgan, ya'ni nihoyatda beadablik qilgan...»

MAYIZ YEMAGAN XOTIN

«Ayl kishi erkakka qo'l berib so'rashdimi, bas!.. Ro'za tutgan kishi og'zini chayqasa, suv tomog'iga ketmasa hamki, ro'zasi ochiladi - shu og'iz chuyqashdan bahra oladi-da! Abdulhakimning qiziga usta Mavlonning o'g'li bir hovuch mayiz berganini o'z ko'zim bilan ko'rganman. Hayo bormi shularda? Shariat yo'li - xo'p yo'l. O'n bir yasharida paranji yopinmagan qizdan qo'lni yuvib qo'ltiqqa ura bering. Paranj hayotning pardasi-da!»

Mulla Norqo'zi har kuni bozordan qaytib samovarga chiqadi va ko'ngli tortgan odamlarni atrofiga to'plab, yarim kechagacha shariatdan yuz o'g'irgan xotinlar to'g'risida shunday vaysab o'tiradi; ba'zan panjasini yozib, o'zi bilgan oilalarni sanab chiqadi:

- Sotiboldining xotini dorixonada ishlaydi, har kuni mingta odam bilan javob-muomala qiladi: axir, bittasi bo'lmasa bittasi ko'z qisadi-da! Meliqo'zining xotini avtobusda konduktor, ba'zan yarim kechada keladi; ishi erta tugagan kuni ham yarim kechagacha yursa, ayshini qilsa eri bilib o'tiriptimi? Izzatillaning singlisi bo'lsa artist - xaloyiqqa qarab muqom qiladi. Norbo'taning qizi doktorlikka o'qiydi, mingta oshnasi bor desang-chi! Erkaklarning ichida yurgandan keyin nima bo'lar edi! Bo'yga yetib qolgan qizlarini maktabga yuborgan otalarga hayronman... Shular xotini yoki qizining o'ynashlik qilib turgani ustiga kirsachi, Qur'on ursin agar, «benavat» deb chiqib ketadi... Puxta gap shu!

Ochiq xotin-qizlarning har bir harakatidan mulla Norqo'zi buzuqlikka dalolat qiladigan talay belgilar topadi. «Yeti qavat parda ichida» o'tiradigan o'z xotini esa bular qarshisida ko'ziga farishta bo'lib ko'rinadi:

namoz o'qiydi, to'pig'idan yuqorisini ovrat hisoblab jiyakli ishton kiyadi...

Bir kuni kechqurun mulla Norqo'zi hovlida cho't urib o'tirar, xotini esa namozshomgullarga suv quyar edi. Shu onda hovlining ustidan pastlab uchgan samolyot o'tib qoldi. Xotin chars bedanaday patillab, qochmoqchi bo'lganida yuzini karnaygulgning poyasiga urib oldi. Yuzi butoqqa yomon tegdi. Ko'ngli ozdi.

- Axir, muncha! - dedi mulla Norqo'zi, - samolyot past ko'ringani bilan undagi kishiga sen juda ko'ringaningda chumolicha ko'rinasan.

- Chumolicha ko'rinsam ham ko'rinar ekanman-ku ishqilib! - dedi xotin yig'lamsirab.

Mulla Norqo'zi hazil bilan uning alomini bosmoqchi bo'ldi:

- E, hali men seni ochaman deb yuribman-ku!

Xotin uning yuziga xo'mrayib qaradi-da, keyin zarda qilib, uyga kirib ketdi va qorong'u uyning allaqaysi burchagidan uning tovushi eshitildi:

- Har kimning go'ri boshqa... Zerikkan bo'lsangiz, u dunyo-bu dunyo yuzimni qora qilmasdan, javobimni bera qoling...

U bir hafta bo'yi qovog'ini ochmadi, uch kecha o'rmini boshqa solib yotdi. Mulla Norqo'zi o'sha gapni hazillashib aytganini arz qilish uchun oldidan kelsa tishlar, ketidan kelsa tepar edi; bir kechasi gapni xotinining diyonatli, pokdomonligidan boshlagan edi, xotin ancha yumshadi.

- Hazilingiz qursin! - dedi chiroqni pastlatayotib, - kishining imonini qochiradi. Ochilish u yoqda tursin, ochiq xotinlarning yuzini ham ko'rmayman, deb ont ichganman. Bir kuni besh-oltita ochiq xotin orasiga kirib qolib, ne vaqtgacha ko'nglim g'ash, ta'bim kir

bo'lib yurdim. Tushimda rahmatlik dadamni ko'rdim, men bilan gaplashmadilar. Gapni ko'ring-a, aytgani kishining yuzi chidamaydi: begona erkakning qo'li oq sochni qoraytirar emish. Tavba qildim...

- U nima degani ekan?

- Obbo, muncha suylidingiz? Shundaqa gaplarga a'zning ham suyangiz yo'q. Nari yoting! Begona erkak, kishining qizligini esiga soladi deydi-da!

- Shundaqa gaplarni ochiq gapirishadimi-a?

- Bo, xudo, paranjini tashlab ko'chada yurishga yuzi chidagandan keyin uyati bormi! Qurib ketgurlar, biram sharmandaki... Tavba qildim. Badaningga namang borida besh-oltita erkakni ko'rmasang, umr bo'ladimi bu umr deydi-ya! Tag'in ham zilzila bo'lib hammani yer yutmas ekan-da! Tavba qildim-ey...

Mulla Norqo'zi ertasiga samovarga chiqqanida yana panjasini yozib o'zi bilgan ochiq ayollarni sanab chiqdi va xotini aytgan ayblarni bularning har qaysisiga taqdi, jinday o'zidan ham qo'shdi.

- Axir, bittasi oppoq sochi bilan menga tegishdi-da! Shoching oqarsa ham tinib o'lmas ekansan-da, desam, sochim oq bo'lsa ham ko'nglim qora, deydi.

Shunda o'tirganlardan biri, intihosiz gapdan zerikdi shekilli, qattiq esnab, dedi:

- Men sizga aytсам, mulla Norqo'zi, gap paranjida emas, Nikolay zamonida istovotdagi xotinlar bosh yalang emas edi-ku! Endi siz har narsa deysiz-u, bunchalik emas, ko'zingizga shunday ko'rinadi. Mana, men sizga aytib beray: umrimda xotin-xalajga suyuqlik qilgan odam emas edim, bahorda qishloqqa ketayotib yo'lda bir xotinga hamroh bo'ldim. It olib ketayotgan ekan. Hali sizday, mening ham ko'zinga bu xotin juda tayyorga o'xshab ko'rindi. Hazillashdim, suyuqlik qildim. Indamaganidan keyin bir shama

qilib ko'ray-chi, dedim. Itning og'ziga charm to'r tutib qo'ygan ekan, «jonidan, nega itingizning og'zini bog'lab qo'yibsiz, ko'chadan o'zi topib yegani yaxshi emasmi?» desam, «buning ham og'zi sizning og'zingizday shalaq, ehtiyot yaxshi-da» deydi. Terlab ketdim. Orqamga qaramay bir qochdim... Shariat xotinni qattiq tutish kerak deydi-yu, ammo xotinni qancha qattiq tutsangiz, shuncha g'aflatda qolishingizni poylaydi.

Mulla Norqo'zi bu odamning oddiy haqiqatni anglamasligidan koyidi:

– Behuda gap! Mana mening xotinim, nima ekanini o'zim bilaman. Paranjisini tashlab ikki kun ko'chada yursin-chi!

U odamning zardasi qaynab ketdi:

– Nega ko'chada yuradi? Ko'chada paranjilik yursa ham ayniydi-da! To'g'risini aytaymi? Paranjilik xotin harom ishga yaqinroq bo'ladi. Sabab deng! Agar siz yuziga kulib qaramasangiz, devorga shoti qo'yib ko'chaga mo'ralaydi; ko'ylaklik olib bermasangiz, tom orqasidan ko'ylakli uzatadigan chiqib qoladi. Ochilgan xotin-chi, ko'ylak olib bermasangiz o'zi ishlab, o'zi oladi.

Ehtimol shundaydir, ammo mulla Norqo'zining xotini pokdoman. Agar mulla Norqo'zi o'n yil yuziga kulib qaramasa, qopdan ko'ylak, bo'yradan lozim kiyishga majbur qilsa ham, pinagini buzmaydi. Har qanday xotin bilan ham inoq bo'lavermaganining o'zi o'ta diyonatli, pokdoman ekanining nishonasidir. Uning bitta-yu bitta o'rtog'i bor. Bu xotin to'g'risida mulla Norqo'zi shunday fikrda: agar farishta ilgari o'tgan bo'lsa – shuning onasi, endi tug'lsa – shuning bolasi bo'ladi, agar hozir yer yuzida bo'lsa – shu xotinining o'zi. Shuncha keladi, haftalab, o'n kunlab

turib qoladi, nainki shu choqqacha mulla Norqo'ziga tovushini eshittirmasa! Shariatni mahkam ushlagan xotin shaharda ikkita bo'lsa, biri – mulla Norqo'zining xotini, ikkinchisi – shu! Namoz o'qiydi, odatdagi ro'zadan tashqari ashir oyida ro'za tutadi, zavoddan chiqqan nonni, hozirgi kushxonalarda so'yilgan molning go'shtini yemaydi. U kelib turganda mulla Norqo'zi tashqarida – mehmonxonada yotib yuradi va uyini allaqanday nurdan munavvar bo'lgandek sezadi. Shuning uchun boshqa mehmonlarday sira uning «izzati uch kun» bo'lmaydi, necha kun tursa ham, tovuq go'shtini quymoqqa o'rab, qaymoqqa botirib yeydi. Uzoq turib qolgan vaqtlarida xotini:

– Qurib ketsin, keta qolmaydi ham. Lablarim quruqshab ketdi. Sadqayi erkaklik keting, xilvatga tortib o'pishni ham bilmaysiz! – deb chiqsa, mulla Norqo'zi urishib beradi.

– O'zingga munosib gapni gapir! Yengil bo'lma! Mehmon – atoyi xudo.

Mulla Norqo'zi safarga ketadigan bo'lib qoldi; ketishidan bir kun ilgari xotiniga aytib, o'sha farishtani oldirdi va o'rta eshik oldiga borib qiyomatlik singlistidan iltimos qildi:

– Singlim, men o'n kunda qaytib kelaman, kelganimcha o'rtog'ingiz bilan birga bo'ling. Mana, o'zingiz ko'rgan joy, bimalol ayshlaringni qilinglar. Xo'pmi, singlim?

– Xo'p, deyaftilar, – dedi mulla Norqo'zining xotini, – bu kishining ham, menga o'xshab, boshqa gapirishadigan o'rtoqlari yo'q.

Xotini kechqurun mehmonxonaga ovqat olib chiqqanida mulla Norqo'zidan o'pkaladi:

– Uyatga ham o'ldirasiz kishini! – dedi yig'lamirab, – o'rtog'im har kelganida menga bir narsa olib

keladi. Mana bu safar bir jo'ra shohi olib kelibdi. Shu choqqacha bitta dastro'mol ham berolganim yo'q. Men-ku yilda besh gaz chit ko'rmayman, kelishingizda shu bechoraga bir narsa olib kelsangiz-chi siz ham odam bo'lib!

- E, devona, o'zi narsaga muhtoj bo'lsa, senga narsa olib kelarmidi! Harna bo'lsa xudoning bergani, olib qo'ya ber, yaxshi gapingni ayama!

- Hech bo'lmasa bitta paranji olib keling, savob bo'ladi. Xotin kishiga paranji olib berish machit solishdan ham savob emish. Paranjisi eski, har kelganida birovnikini yopinib keladi.

- Xayr, mayli. Ammo men kelguncha seni yolg'iz tashlab ketmasin. Qo'ni-qo'shnilar bilan kirdi-chiqdi qilmanglar.

Xotining chehrasi ochilib ketdi-da, burlib ketar ekan, qizlarga xos sho'xlik bilan aylanib, dedi:

- Bir narsangizni buzib qo'ydim, aytam urish-maysizmi? Olib kelgan suratingizdagi odamlar xuddi kishining aftiga qarab turganga o'xshaydi, igna bilan hammasining ko'zini o'yib qo'ydim.

Mulla Norqo'zining achchig'i keldi, chunki bu «Makkai mukarramani» bir sartarosh o'rtog'idan ming iltimos bilan olgan edi.

- Axir, undagi odamlar hammasi hoji-ku!

- Ha, o'la qolsin, hoji odam emasmi!

Xotin kirib ketdi. Mulla Norqo'zi ovqatini yeb, choyga umidvor bo'lib o'tirganida, ko'cha eshigidan yoshgina bir xotin kirib keldi; chimmati qo'lida, vajohatidan uyiga o'g'ri kirgan, yordamga kishi chaqirgani kelgan odamga o'xshar edi. Mulla Norqo'ziga bir qaradi-da to'g'ri ichkariga yo'naldi. Erkakni ko'ra turib yuzini berkitmaganiga mulla Norqo'zining

g'ashi keldi va shunday beibo xotinning ichkariga - farishtalar oldiga kirishini xohlamadi.

- Hay, hay! Xo'sh, kimga ishingiz bor?

Xotin o'rta eshikdan kirib ketdi. Mulla Norqo'zi darg'azab bo'lib o'rmdan turdi va eshik oldiga borib bor tovushi bilan baqirdi.

- Hay, xotin, deyman, qandoq behayosan! Jinnimi o'zi bu... Shu onda ichkaridan o'z xotining tovushi eshitildi:

- E, qandaqa xotin bu, birovning uyiga bostirib kiradi!.. Nimadir gursillab yerga tushdi, nimadir sindi. Uyning eshigi sharaqlab ochildi. Bir lahza jimlikdan so'ng haligi begona xotinning baqirgan tovushi eshitildi:

- Xudo ko'tarsin sen megajinni! Ikkiti bolam bor! Bo'ydoq yigit qurib ketganmidi!!

Yana nimadir sindi.

- Hay, nima gap?! - dedi mulla Norqo'zi bo'sag'ada turib, - singlim, siz o'zingizni bir chetga oling! Nima deydi bu manjallaqi!!

Begona xotin ayvonga chiqib dod ustiga dod soldi. Birpasda tom, devor ustlari, ichki-tashqi hovlining yuzi odamga to'ldi. Mulla Norqo'zi ayvonning pastidan kelib u xotinning etagidan tortgan edi, xotin jon-jahdi bilan bir tepib og'zi-burnini qop-qora qon qildi; bunga ham qanoat qilmay, uning ustiga o'zini tashladi.

- Voy-dod, xaloyiq, bu qanday erkakki, xotinini birovga qo'shib qo'yib, o'zi eshik poylab yotadi! Voy-dod xotiningga qo'shgani bo'ydoq yigit qurib ketganmidi! Ikkiti bolam bor...

Odamlar ajratmaganda bu xotin mulla Norqo'zini g'ajab tashlar edi. Mulla Norqo'zi og'zini ushlaganicha chetlandi. Xotini eshik yonida devorga suyaniganicha

turar, rangi murdaday, o'zi qaltirar edi. Begona xotin hushidan ketib yiqildi. Ikki kishi – ayollar kirib, u farishtani uydin olib chiqishdi. U atlas ko'ylak, lozim kiygan, bosh yalang, oyoq yalang, yoshgina chiroyli bir yigit edi. Hamma jim qoldi. Bu sukunatni yetmish yoshlardagi bir chol buzdi. U, mulla Norqo'ziga qo'lini paxsa qilib dedi:

– Sadqayi odam keting-e, ayb emasmi?! Xotin qilish qo'lingizdan kelmasa taloq qiling! Qo'ying-e, ko'chib keting mahalladan, yo biz ko'chib ketamiz!..

Devor ustida turgan o'n ikki yoshlardagi bir qiz devordan kesak ko'chirib olib mulla Norqo'ziga o'qtdi.

– Hu o'l, turqing qursin! Boshingga solaymi shu bilan! Mahallada sasib, o'quvchi qizlarga kun bermaysan-u, o'zing noto'g'ri ish qilasan...

Hammaning diqqati xotinchasi kiyingan va eshik yonida yerga qarab turgan yigitga jalb bo'ldi. Yana jimlik hukm surdi. Bu sukunat og'ir tegirmon toshi bo'lib mulla Norqo'zini yanchib yubordi. U, devor ustidagi qizga qarab, bo'g'iq tovush bilan o'shqirdi:

– Sen gapirma! Senga kim qo'yibdi gapirishni! Usta Mavlanning o'g'lidan bir hovuch mayiz olganingni o'z ko'zim bilan ko'rganman!..

Hamma kulib yubordi. Tomdan kimdir qichqirdi:

– Ha, bu kishining xotini mayiz yemagan!

1935

MIRZO

Mezbon uzoq yo'ldan kelgan mehmonni ochiq chehra bilan qarshi olmasa, bir piyola choyini darig' tutsa, biron harakati yoki so'zdagi ohangi bilan «nega kelding, yo'qlab turgan edimmi?» degan ma'noni bildirsa, mehmonning qay holatda qolishini tasavvur

qila olasizmi? Agar mehmon mezbon oilasida biron janjal bo'layotgani ustidan chiqsa, bundan ham yomon, o'ng'aysiz holatda qoladi. Mezbon uning uchun jonini fido qilsa ham, o'sha janjalning natijasi bo'ladigan bir necha minutlik jimlik yoki asabiy yuzda aks etgan soxta tabassum hammasini yuvib ketadi.

Boqi mirzo bir necha yildan beri ko'rishmagan qarindoshinikiga uzoq yo'ldan mehmonga kelib janjal ustidan chiqdi. Kechki payt edi. U bukchayib, mirzolik kasbining serdaromad kunlaridan xotira qolgan kumush naqshli hassasini do'qillatib eshikdan kirganida mezbonlar (aka-uka) yengil kiyimda baland ayvonning bahavo yeriga qo'yilgan stolning ikki yog'ida xomush o'tirishar edi. Stolning ustida donalari sochilgan shaxmat taxtasi, bir chetda patentfon. Mirzo ariq bo'yiga kelganda ham uni hech kim ko'rmadi. Ayvonning bir chetida kachalkada o'tirgan yoshgina juvon irg'ib o'rnidan turdi-da, patefonning oldiga kelib, uning membrani ko'rdi.

– Zardangizni patefonga qilasizmi, qarang, membrani yordingiz! – dedi va patefonni ko'tarayotib mirzoga ko'zi tushdi.

– Assalomalaykum, – dedi mirzo.

Mezbonlar dilsiyohlik kayfiyatini yashirishga urinishdi, ammo yotar mahalgacha bu bir necha maraba yuzaga chiqdi va oqibat, mehmonning ko'ngliga bo'lak gaplar kelmasin uchun, ikki orada o'tgan gapni aytishga majbur bo'lishdi. Keyindan ma'lum bo'ldiki, bu, Boqi mirzoning bu yerga kelishdan kutatgan muddaosiga daxldor janjal ekan.

Boqi mirzo shu nom bilan o'z shaharida ma'lum kishi edi. U, Nikolay zamonasida shirkatlarda, fermalarda mirzolik qilib, o'z xizmatini manzur qilgan edi. Inqilobga yaqin bir hissador shirkatga oz

sarmoya bilan bo'lsa ham sherik bo'ldi va bir-ikki yil qattiqchilikni ustiga olib mustaqil bir ish boshlashga niyat qilganida inqilob niyatiga yetkazmadi, shuning uchun inqilobdan koyidi va o'zini chetga tortib, qolgan uch-to'rt kunlik umrini qanday qilib ham bo'lsa o'tkazish ko'yiga tushdi: har kimlarga turli arizalar, duoyi salomlar yozib berishni kasb qilib oldi. Ammo uch-to'rt kunlik umrda bir sababi tirikchilik deb boshlagan bu ish unga boylik va'da qila boshladi. Yangi hukumatga arz-dodi ko'p bo'lgan xaloyiq uning uyidan uzilmas, u bir kunlik daromadini o'n kun yer edi. Nomi o'chib ketgan Boqi mirzo ko'p vaqt o'tmay «Inobatlik mirzo» nomi bilan bosh ko'tardi. Inobatlik mirzo desa shaharning to'rt dahasi bilar edi, chunki, u yozgan arizalarning ko'pchiligi «mahkamalar qoshida inobatga o'tar», shuning uchun hali bu mahkamalarning siriga tushunib yetmagan bir mahsido'z hamma sirni ariza yozish tartibida gumon qilib, unga «Inobatlik mirzo» deb nom qo'ygan edi.

Vaqt kelib bu odamga nima uchun «inobatlik» sifat berilgan kishilarning esidan chiqib ketdi. Mirzo arizalar va o'qishga ketgan farzandlarga duoyi salomlar yozish bilan kun o'tkaza berdi. Ammo zamon o'tgan sayin uning xizmatiga muhtoj kishilar va shu bilan birga daromad ham kamaya berdi. Oqibat shu darajaga yetdiki, mirzo shahar pochtaxonalarining biriga muttasil qatnashga va har kimning qo'liga qarab, adres yozib berish va blanka to'ldirishga o'z xizmatini taqdim qilishga majbur bo'ldi. Biroq bu kasbdan putur ketdi: mirzo ilgari bir kunlik daromadini o'n kun yesa, endi o'n kunlik daromadi bir kunga ham yetmas edi. Endilikda hech oila yo'qki, unda bir yoki bir necha savodli odam bo'lmasin. Mana shuning uchun mirzo, kunlarning birida, kampiri bilan maslahat qilib, boshqa

kun o'tadiganroq shaharga ko'chish rejasini tuzdi va bu yerga shu reja yuzasidan shahardagi sharoitni o'rganish uchun kelgan edi.

Ertasi hordiq kuni edi. Ertalab choydan so'ng mehmonning oldida munoazara yana yangilandi. Bulardan biri Samarqand ta'lim-tarbiya akademiyasidagi bir ilmiy xodimning tez savod chiqarish to'g'risidagi tajribasini quvvatlar, ikkinchisi Toshkentdagi ta'lim-tarbiya ilmiy-tekshirish institutining metodi to'g'risida so'zlab, unga so'z bermas edi.

- Bola albatta bundan mustasno, - der edi biri, - lekin katta odamni o'n besh kunda savodli qilaman...

- Sen o'n besh kunda savodini chiqarsang, men o'n kunda chiqaraman.

- Xo'p, ikki odam top, ko'ramiz!

- Sen top!

Savodsiz odam topish mojarosi avvalgi mojarodan ham ortib tushdi. Inobatlik mirzoning zardasi qaynab ketdi:

- Xayr, mana men topay, qo'yinglar, - dedi mirzo, kechqurun samovarga chiqdi, ikkita choynak choy ichdi. Samovarchi uchinchi choynak choyni keltirib qo'yganida, mirzo sekin undan «savodlimisan?» deb so'ragan edi, samovarchi zaharxanda qilib «sizni uch yil o'qitishga qudratim yetadi» dedi.

Bundan bir yil burun shu choyxonaning devoriy gazetasida «So'nggi savodsiz» sarlavhasi bilan bir maqola bosilgan va bunda shu mahalladagi so'nggi bir savodsizni chandilgan, kalaka qilingan; shundan beri «savodingiz bormi?» degan so'roq bu mahallada «aqlingiz rasomi?» deganday haqorat bo'lib tushadigan bo'lib qolgan edi. Mirzo samovarchining

g'ashi kelganiga tushunolmay qaytib ketdi. Mirzo savodsiz odam qidirib uch-to'rt kun ichidayoq bu shahardagi sharoitni bila qoldi: «Chakki kelgan ekanman, bekor chiqimdor bo'ldim», dedi. Uning mo'ljali kelar hordiq ertasi qaytish edi.

U, hordiq oqshomi hammomga tushdi-yu, xodimlardan biriga haligi so'rog'ini berdi. Xodimgar hammomda berilgan bu savolga ajablendi-yu, jo'rt-taga: «G'irt omiman», dedi. Mirzo sevinib uning birorta o'ziga o'xshagan ulfati bilan ertaga borib bir piyola choy ichib qaytishini iltimos qildi, adres berdi.

Ertasi kuniga mezbonlar bir talay mehmon chaqirishgan edi. Ikki xodimgar mehmondorchilik ustidan chiqdi. Mezbonlardan biri mehmonlarga voqeani bayon qildi. Voqeadan xabardor bo'lgan xodimgarlar tipirchilab qolishdi. Mehmonlardan biri yosh bolalarni to'plab she'r o'qib berayotgan bir juvonga ta'na qildi:

– Musobaqada ko'z bo'yash bilan yutgan ekansiz-da, To'tixon!..

Juvon yugurib keldi.

– Nega? Nima qipti?

– Mana, ikki savodsiz. Mahallamda sakkiz yashardan qirq besh yashargacha hammasi savodli, degan edingiz-ku!

Juvon xodimgarlarga qaradi va so'radi:

– Shu mahallalikmisizlar, yo boshqa mahalladan keldinglarmi?

– Yo'q, shu mahallalikmiz.

– Savodsizmisizlar?

– G'irt omimiz, opa.

Juvon qizardi.

Juvonning eri ikkala xodimgarning o'rtasida o'ti-rar edi. U, xodimgarlarning savodsiz ekaniga ishon-

madi-da, sinab ko'rmoqchi bo'ldi, bir taxta qog'oz so'rab olib qizil qalam bilan yirik-yirik qilib yozdi:

«Qosimjon, hammomga tushganimda butun ki-yimlarimni o'g'irlagan shu ikkovi».

U, xatni yozib bo'lib endi Qosimjonga uzatmoqchi bo'lganida, ikkala xodimgar baravar uning qo'lga tarmashdi.

– Nima deyayotibsiz?! – dedi biri ko'zi olayib.

– Og'zingizga qarab gapiring! – dedi ikkinchisi, undan ham battar darg'azab bo'lib, – siz aytgan odam biz emas...

Bu orada nima sir o'tganidan bexabar bo'lgan mehmonlar hayron edi. Juvonning eri xatni baland ovoz bilan hammaga o'qib bergandan keyin qiyqiriq kulgi bo'lib ketdi.

Inobatlik mirzo gangib qoldi.

– Olib kelgan odamlaringiz savodli chiqib qoldi-ku, – dedi mezbonlardan biri mirzoning yelkasiga shappalab.

Mirzoning ko'zlari olayib, xodimgarlarga qaradi.

– Nega odamni laqillatasizlar!.. – dedi va etagini qoqib o'rnidan turib ketdi.

Inobatlik mirzo saharda poyezdga chiqdi.

1935

ANOR

Uylar to'la non, och-nahorim bolam,

Ariqlar to'la suv, tashmayi zorim bolam.

O'tmishdan

Turobjon eshikdan hovliqib kirar ekan, qalami yaktagining yengi zulfiga ilinib, tirsakkacha yirtildi. Uning shashti qaytdi. Jo'xori tuyayotgan xotini uning

qo'lidagi tugunchani ko'rib, kelisopni kelining ustiga qo'ya chopdi. Keli lapanglab ag'anadi, chala tuyilgan jo'xori verga to'kildi.

Turobjon tugunchani orqasiga bekkitib, tegishdi:

- Akajon, degin!
- Akajon! Jo-on aka!..
- Nima berasan?
- Umrinning yarmini beraman!..

Turobjon tugunchani berdi. Xotini shu yerning o'zida, eshik oldida o'tirib, tugunchani ochdi-da, birdan bo'shashib ketdi va sekin boshini ko'tarib eriga qaradi. O'z qilmishiga gerdayib turgan Turobjon uning ko'zini jiqqa yosh ko'rib:

- Nima ekanini bildingmi? - dedi. - Asalarining uyasi! Turgan-bitgani asal! Mana, mana, siqsang asal oqadi. Bunisi oq mum, harom emas - shimsa ham bo'ladi, chaynasa ham bo'ladi.

Xotin yengini tishlab, bir nuqtaga qaraganicha qoldi.

- Yo, qudratingdan, ishonmaydi-ya! - dedi Turobjon keltirgan matoini titkilab, - mana, chaynab ko'r! Ko'rgin, bo'lmasa innaykeyin degin...

Turobjon qizardi. U bir zamon betob o'rtog'ini yo'qlab eltgan tarvuzini, bemaza chiqqan bo'lsa kerak, sigirning oxurida ko'rib, shunday xijolat bo'lgan edi. Hovli yuzida aylanib yurgan oqsoq mushuk to'kilgan jo'xorini iskab ko'rди, ma'qul bo'lmadi shekilli, Turobjoniga qarab, shikoyatomuz «myau» dedi.

- Tur, jo'xoringga qara! Uni ko'r, mushuk tegdi.

Xotin turayotib baralla yig'lab yubordi.

- Bu yer yutkur qanday balo ekan!.. Odamlar-day gulvataga, tuzga, kesakka boshqorong'i bo'lsam-chi!

Turobjon do'ppisini boshidan oldi va qoqmoqchi bo'lganida ko'zi yirtiq yengiga tushdi, yuragi achidi: endi uch-to'rt suv yuvilgan yangigina yaktak edi!

- Axir, boshqorong'i bo'l, evida bo'l-da! - dedi do'ppisini qoqmasdan boshiga kiyib. - Anor, anor... Bir qadoq anor falon pul bo'lsa! Sahari mardondan suv tashib, o'tin yorib, o't yoqib bir oyda oladiganim o'n sakkiz tanga pul. Akam bo'lmasa, ukam bo'lmasa... Er-xotin tek qolishdi. Xotin jo'xorini tuyib bo'ldi, uni kelidan tog'orachaga solayotib to'ng'illadi:

- Havasga anor yeydi deysiz, shekilli...
- Bilaman... Axir, nima qilay? Xo'jayinimni o'ldirib pullini olaymi, o'zimni hindiga garov qo'yaymi? G'alatimisan o'zing?

Xotin ovqatga unnadi, erining «boshqorong'i bo'l, evida bo'l-da», degani unga juda alam qildi, xo'rliги keldi, o'pkasi to'ldi.

Ovqat pishdi. Qozonning zangi chiqib qoraygan go'jaga qatiq ham rang kirgizolmadi. Turobjon ikki kosa ichdi, xotini esa hanuz bir kosani yarimlatolmas edi. Uning imillashini ko'rib, Turobjonning ko'ziga negadir oqsoq mushuk ko'rindi. Mushuk yirtilgan yengini esiga tushirdi, avzoyi buzildi. Uning avzoyidan «esiz jo'xori, qatiq, o'tin» degan ma'noni anglab, xotin, ko'ngli tortmasligiga qaramasdan, kosani bo'shatdi, ammo darhol tom orqasiga o'tib ko'zlari qizargan, chakka tomirlari chiqqan holda qaytdi.

- Hali tug'ilmagan bolani yer yutkur deding-a, - dedi Turobjon borgan sayin tutaqib.

Xotin indamay, dasturxonni yig'ishtirib oldi, qozonga suv quyayotib, eshitilar-eshtilmas dedi:

- O'sha asalning puliga anor ham berar edi.
- Berar edi! - dedi Turobjon zaharxanda qilib. - Anor olmay asal oldim!

- Albatta berar edi! Albatta anor olmay, asal olgansiz! Mana shunday vaqtlarda til qotib, og'izda aylanmay qoladi, mabodo aylansa, mushtning xizmatini qiladi.

- Ajab qildim, - dedi Turobjon titrab, - jigarlaring ezilib ketsin! Bu so'z unga qanday ta'sir qilganini faqat boshqorong'i xotingina biladi. Turobjon bu gapni aytdi-yu, xotining ahvolini ko'rib, achchig'i-ban tushdi; agar izzat-nafs qo'ysa hozir borib uning boshini silar va: «Qo'y, xafa bo'lma, jahl ustida aytdim», der edi.

- Kishining yuragini qon qilib yuborasan, - dedi anchadan keyin. - Nainki men asal olsam! Asal otliqqa yo'q, hali biz piyoda-ku! Xo'jayinga bir oshnasi sovg'a qilib kelgan ekan, bildirmasdan... o'zidan so'rab ozrog'ini oldim... O'zi berdi. Tansiq narsa, xursand bo'larmikansan debman. Yo tansiq emasmi? Umringda necha marta asal yegansan? O'zim umrimda bir marta yegaman: Shokirxo'ja qandolatchi asal qiyom qildirayotganda qozoniga ammaning jo'jasi tushib ketgandi, shu jo'jani yalaganman...

Turobjonning bu so'zlari xotining qulog'iga notayin bir g'uldirash bo'lib kirar edi. Uning Turobjon bilan uy qilganiga uch yil bo'lib kelayotir, nazarida, bu odam shu uch yildan beri g'uldirab kelgan, hozirgisi shuning davomiday edi. Ittifoqo, bu kun, nima bo'ldi-yu, uch so'zni ravshanroq aytdi: «Jigarlaring ezilib ketsin», dedi. Olamda uning suyangani eri, birdan bir orzusi - anor edi, birdaniga har ikkisi ham yo'qqa chiqdi.

Xotin uyuqga kirib ketdi. Anchadan keyin darchadan xira shu'la tushdi. Turobjon ham kirdi. Xotin darcha yonida, bir tizzasiga boshini qo'ygan, qoramtir-kulrang osmonga qarab o'tirar edi. Turobjon tikka

turib qoldi. Tokchadagi beshinchi chiroq pixillab yonar, uning atrofida katta bir parvona aylanar edi. Turobjon ham darcha yoniga o'tirdi. Shiftning qayeridir «qirs» etdi, qayerdadir kaltakesak chirqilladi, Turobjonning qulog'i jing'illadi. U ham osmonga - xira yulduzlarga qaradi. Masjiddagi keksa baqaterak orqasidan ko'tarilgan qizg'ish o't ko'kka olovli iz qoldirib juda yuqoriladi va go'yo osmonga urilganday chilparchin bo'lib, «po'p» etdi.

- Mushak, - dedi Turobjon, - Mullajon qozining bog'ida. Mullajon qozi beshik to'yi qilgan.

Xotin indamadi.

- Shahardan to'ralar ham chiqqan, - dedi Turobjon yana.

Xotin yana indamadi. U Mullajon qozining bog'ini ko'rgan emas, ammo ta'rifini eshitgan. Bu bog'ni ko'z oldiga keltirib ko'rdi: bog' emas, anorzor... Anor daraxtlarida anor shig'il, choynakday-choynakday bo'lib osilib yotipti.

- Bitta mushak uch miri, - dedi Turobjon, - yuzta mushak otlsa... bittangadan yuz tanga. Bir miridan kam - yetmish besh tanga bo'ladi.

Er-xotin uzoq jim qolishdi. Turobjon og'zini katta ochib ham esnadi, ham uf tortdi.

- Ma, buni tik, - dedi u yaktagini yechib, - ma!

Xotin yaktakni olib yoniga qo'ydi, aftidan, hozir ulkmoqchi emas edi.

- Bo'l, - dedi Turobjon, birpasdan keyin, - ol...

Hanga aityapman!..

- Ha, muncha!.. Turtmasdan gapira bering... Tikib qo'yarman, muncha qistov...

Turobjonning tepa sochi tikka bo'ldi.

- Hay, sening dimog'-firog'ing kimga! Xo'sh, nima deyasan?

– Men sizga bir narsa deyapmanmi? Tikib qo'yarman.

– Har narsaga ro'zg'or achchiq bo'la bersa... qiyinroq bo'lar, – dedi Turobjon yaktagini kiyayotib, – kambag'alchilik...

– Kambag'alchilik o'lsin!

Xotin bu gapni shikoyat tarzida aytdi, ammo Turobjon buni ta'na deb tushundi.

– Nima, men seni olganimda kambag'alligimni yashirganmidim? Erkaboyga o'xshab chimildiqqa birovning to'ni, kavush-mahsisini kiyib kirganmidim? Bunday armoning bo'lsa hali ham serpulroq odamga teg.

– Ikki ta anor uchun xotiningizni serpul odamga oshirgani uyalig! Bu gap Turobjonning hamiyatiga tegdi. «Jigarlaring ezilib ketsin», degani xotiniga qancha alam qilgan bo'lsa, bu gap Turobjoniga shuncha alam qildi.

– E, hoy, anor olib bermadimmi? – dedi Turobjon mayin tovush bilan, ammo bu mayin tovushdan qo'rqulik edi, – sira anor olib kelmadimmi?

– Yo'q! – dedi xotini birdan boshini burib.

Turobjonning boshi g'ovlab, ko'zi tindi.

– O'tgan bozor kuni yegan anoringni o'ynashing olib kelganmidi?!

– O'ynashim olib kelgan edi!

Turobjon bilolmay qoldi: xotining yelkasiga tepib, so'ngra o'rnidan turdimi, yo turib keyin tepdimi; o'zini obrezning oldida ko'rди. Xotin, rangi oppoq, ko'zlarini katta-katta ochib, unga vahimali nazar bilan qarar va boshini chayqab pichirlar edi:

– Qo'ying... Qo'ying...

Turobjon uydан chiqib ketdi. Birpasdan keyin ko'cha eshigi ochilib-yopildi. Xotin uzoq yig'ladi, eriga

qattiq gapirganiga pushaymon bo'ldi, o'zini qarg'adi, o'lim tiladi; yig'idan tolib, tashqariga chiqdi. Qorong'i, uzoq-yaqinda itlar hurar edi. Ko'cha eshigini ochib, u yoq-bu yoqqa qaradi – jimjit. Guzar tomonda faqat bitta chiroq miltilar edi. Samovlar yotgan. Qaytib uyga kirdi.

Tom orqasida xo'roz qanot qoqib qichqirdi. Ko'cha eshigi ochildi. Xotin to burilib qaraguncha Turobjon katta bir tugunni orqalab kirib keldi. U tugunni uyning o'rtasiga tashladi. Bir choyshab anor har tomonga yumalab ketdi, bir nechasi obrezga tushdi. Turobjon xotiniga qaradi. Uning rangini ko'rib, xotin qo'rqib ketdi – bu qadar oqargan! Turobjon o'tirib, peshonasini ushladi. Xotini yugurib oldiga keldi va yelkasiga qo'lini qo'ydi.

– Qayoqqa bordingiz? – dedi entikib. – Nima qildingiz?

Turobjon javob bermadi. Uning vujudi titrar edi.

1936

BEMOR

(O'tmishdan)

Osmon yiroq, yer qattiq.

Maqol

Sotiboldining xotini og'rib qoldi. Sotiboldi kasalni o'qitdi – bo'lmadi, tabibga ko'rsatdi. Tabib qon oldi. Betobning ko'zi tinib, boshi aylanadigan bo'lib qoldi. Baxshi o'qidi. Allaqanday bir xotin kelib to'ning xipchini bilan savaladi, tovuq so'yib qonladi... Ularning hammasi, albatta, pul bilan bo'ladi. Bunday vaqtlarda yo'g'on cho'ziladi, ingichka uziladi.

Shaharda bitta doktorxona bor. Bu doktorxona to'g'risida Sotiboldining bilgani shu: salqin, tinch

parkda, daraxtlar ichiga ko'milgan baland va chiroyli oq imorat; shisha qabzali kulrang eshigida qo'ng'iroq tugmasi bor. Chigit po'choq va kunjara bilan savdo qiladigan xo'jayini Abdug'aniboy omborda qulab ketgan qoplar ostida qolib o'ladigan bo'lganida bu doktorxonaga bormay Simga¹ ketgan edi. Doktorxona deganda Sotiboldning ko'z oldiga izvosh va oq podshoning surati solingan 25 so'mlik pul kelar edi.

Bemor og'irlashdi. Sotiboldi xo'jayining oldiga arzga bordi, ammo bu borishdan muddaosi nima ekanini aniq bilmas edi. Abdug'aniboy uning so'zini eshitib, ko'p afsuslandi, qo'lidan kelsa hozir uning xotinini oyoqqa bostirib berishga tayyor ekanini bildirdi, keyin so'radi:

– Devonayi Bahovaddinga hech narsa ko'tar-
dingmi? G'avsul A'zamga-chi?

Sotiboldi ketdi. Bemorning oldidan jilmaslik va shu bilan birga tirikchilik uchun xonaki bir kasb qilishga majbur bo'ldi – har xil savatchalar to'qishni o'rgandi. U ertadan kechgacha oftobshuvoqda gavronlar ichiga ko'milib, savat to'qiya.

To'rt yashar qizchasi qo'liga ro'molcha olib, onasining yuzini karaxt, nimjon, xira pashshalardan qo'riydi; ba'zan, qo'lida ro'molcha, mukka tushib uxlab qoladi. Hammayoq jim. Faqat pashsha g'in-
g'illaydi, bemor inqillaydi; har zamon yaqin-yiroqdan gadoy tovushi eshitiladi: «Hey do'st, shaydullo ba-
nomi ollo, sadaqa raddi balo, baqavli rasuli xudo...».

Bir kechasi bemor juda azob tortdi. U har ingraganda Sotiboldi chakkasiga burov solingan kishiday talvasaga tushar edi. Qo'shnisi bir kampirni chaqirdi. Kampir bemorning to'zigan sochlarini

¹ Sim – hozirgi Farg'ona shahri.

tuzatdi, u yoq-bu yog'ini siladi, so'ngra... o'tirib yig'ildi.

– Begunoh go'dakning saharda qilgan duosi ijobat bo'ladi, uyg'oting qizingizni! – dedi.

Bola anchagacha uyqu g'ashligi bilan yig'ladi, keyin otasining g'azabidan, onasining ahvolidan qo'rqib, kampir o'rgatgancha duo qildi:

– Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...

Bemor kundan kun battar, oxiri o'sal bo'ldi. «Ko'ngilga armon bo'lmasin» deb «chilyosin» ham qildirishga to'g'ri keldi. Sotiboldi to'qigan savat-chalarini ulgurji oladigan baqqoldan yigirma tanga qarz ko'tardi. «Chilyosin»dan bemor tetik chiqqan-day bo'ldi; shu kechasi hatto ko'zini ochib, qizchasini yoniga tortdi va pichirladi:

– Xudo qizimning saharlari qilgan duosini dar-
gohiga qabul qildi. Dadasi, endi tuzukman, qizimni saharlari uyg'otmang.

Yana ko'zini yumdi, shu yumganicha qaytib ochmadi – saharga borib uzildi. Sotiboldi qizchasini o'lik yonidan olib, boshqa yoqqa yotqizayotganda qizcha uyg'ondi va ko'zini ochmasdan, odatdagicha duo qildi:

– Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...

1936

IKKI YORTI – BIR BUTUN

Kamolxonov iltimosiga «xo'p» degan javobni kutib, savol alomatiday gajak bo'lib turganida telefon jiringlab qoldi. Bo'lim mudiri Sulaymonov go'shakni oldi.

– Labbay... ha... ha... a? Vah-hah-ha-ha...

Negadir, Kamolxonov ham kuldi va qomatini rostlab, kursiga sekin o'tirdi.

- Albatta, albatta, - dedi Sulaymonov jiddiy qiyofada, - masalan: baliq ko'p yaxshi narsa - qovurilsa qanday shirin bo'ladi! Biroq qovundan baliq hidli kelsa ko'nglingiz ayniydi.

Kamolxonov bu so'zni kulgi uchun aytilgan gumon qilgan bo'lsa kerak, o'zini qattiq kulgiga chog'lagan edi, Sulaymonovning kulmaganini ko'rib, o'zini jiddiy ko'rsatish uchun qoshlarini chimirdi, ustki labini so'ra boshladi.

- Qachon? - dedi Sulaymonov achchig'i kelib, - o'zingiz bilasiz-ku, birodar, mingta xushomadgo'yni ho'l olib borib, quruq olib kelaman-a! Darrov taniyman-da. Otam sigirning sersut yoki kamsutligini ma'rashidan bilarsan edi. Yo'q, yo'q, ishon! Kecha hammomga kirgani bilet olayotsam, kassir «sovu kerak emasmi?» deydi. Bu nima degani? Men, birodar, yerning tagida ilon qimirlasa bilaman.

Sulaymonov shu gapni aytib, Kamolxonovga bir qarab qo'ydi: shu qarash bilan faqat «ko'rdingmi, men shunday odamman» demoqchi edi, xolos. Kamolxonov o'zidan hadiksirab, jinday qizardi, ammo sirini boy bermadi.

Sulaymonov go'shakni qo'yib, tantanali ravishda tugmachani bosdi. Kotiba kirdi.

- Aytin, ovqat keltirilsin, - dedi Sulaymonov va Kamolxonovga murojaat qildi.

- Endi bo'ladigan gap shuki, birodar, bu hojatigizni chiqarish ko'p qiyin, ko'p qiyin, birodar. Kamolxonov iljaydi.

- Bilaman, o'rtoq Sulaymonov, faqat qiyin bo'lgani uchungina sizning oldingizga kirdim. Siz, endi, qiyin deb... kamtarlik qilayotibsiz-da. Eshakni yashirsangiz hangrab sharmanda qiladi. Tag'in ko'nglingizga kelmasin, misol uchun aytayotibman, azbaroyi ochliqligim

uchun... Siz aravaning gupchagini yerga ko'msangiz, xudo ursin, bodring ko'karib chiqadi!

Sulaymonov juda iyib ketdi, labidagi mamnuniyat tabassumini yashirish uchun, o'ng qo'li bilan so'lmov'lovini silay boshladi. Ovqat keltirildi. Sulaymonov bedananing suvxo'rligiday kichkina xurmachani oldiga tortdi va bo'lak gap topolmay, qaymoqning ta'rifini qildi:

- Bir shaharning qaymog'i boshqa shaharning qaymog'idan farq qiladi-a?

- Ha, albatta!

- Ha, barakalla! Qaymoqni bir yalab qaysi shaharning qaymog'i ekanini ayta olasizmi? Men darrov aytaman. Bay-bay... men yegan qaymoqlarni ariq qilib oqizsangiz hech qanday to'g'on turish bermaydi. Shuning uchun qaymoqning yaxshi-yomonini darrov ajrataman. Mana buningday qaymoqni umrimda yegan emasman. Ko'ring-a, ajoyib!

Sulaymonov non bilan qoshiq uzatdi. Kamolxonov taraddudlanib qoldi: qaymoqdan, masalan bir qoshiq yemak xushomadgo'ylikka kirmasmikin?

Telefon jiringladi. Sulaymonov go'shakni oldi. Kamolxonov jilmaydi va nazokat bilan nonga qaymoq surtib bir tishladi. Ajab, shunday maqtalgan qaymoq qatigining mazasini beradi! Qatig bo'lganda ham qanday - achigan qatig! Kamolxonov nonni bir iloj qilib yedi va mazza qilganiga ishora qilib, bosh chayqadi.

- Qalay? - dedi Sulaymonov go'shakni qo'yib, - umringizda shunday qaymoq yegannimisiz?

- Haqiqatan... Sigirda bir gap bo'lsa kerak. Men eng yaxshi qaymoqni Marg'ilonda yegan edim, buning oldida uni un atalangan sut desa bo'ladi. Xushbo'yligini aytin...

Sulaymonov qaymoqdan bir qoshiq olib ichdi-da, birdan afti burushdi, tuflagani joy izladi, tufladi.

- E, o'lmabsiz, - dedi u og'zini artib, - axir, bu qatiq-kul!

Kamolxonov bir iring'ib tushdi, gangidi:

- Yo'g'-e, rostdanmi? - dedi shoshih va qoshiqdagi yuqni yalab uzoq ta'mini oldi, - haqiqatan qatiqqa o'xshaydi.

- Qatiqning o'zi! Puf... Isini qarang, achigan qatiq!
- Darhaqiqat, achigan qatiq, - dedi Kamolxonov va yana yalab ko'r-di, - yo'q, buzilgan qaymoqdir. Men hali betini yegan ekanman-da. Yaxshi qatiqning beti qaymoqday bo'ladi-kul!

Kabinetga ikki kishi kirdi. Kamolxonov o'rnidan turdi.

- Endi men ishni boshlay beraymi?

- Va'da berib ustidan chiqmasam to'g'ri kelmaydi-da.

- Va'da bersangiz bas, qilmasangiz ham mayli.

Kamolxonov oyog'ining uchida yurib chiqib ketdi. Idora xizmatchilarining bir majlisida Sulaymonovni rosa sulaytirishdi. Kamolxonov kim nima desa «To'g'ri!» deb chapak chalar edi.

1936

O'G'RI

(O'tmishdan)

Otning o'limi itning bayrami.

Maqol

Kampir tong qorong'isida xamir qilgani turib, ho'kizidan xabar oldi. O!.. Ho'kiz yo'q, og'il ko'cha tomondan teshilgan... Dehqonning uyi kuysa kuysin, ho'kizi yo'qolmasin. Bir qop somon, o'n-o'n beshta

xoda, bir arava qamish - uy, ho'kiz topish uchun necha zamonlar qozonni suvga tashlab qo'yish kerak bo'ladi.

Odamlar dod ovozigga o'rganib qolgan: birovni eri uradi, birovning uyi xatga tushadi... Ammo kampirning dodiga odam tez to'plandi. Qobil bobo yalang bosh, yalang oyoq, yaktakchan og'il eshigi yonida turib, dag-dag' titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi; ko'zlari javdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni ko'rmaydi. Xotinlar o'g'ini qarg'aydi, it huradi, tovuqlar qaqag'laydi. Kimdir shunday kichkina teshikdan ho'kiz sig'ishiga aql ishonmasligi to'g'risida kishilarga gap ma'qullaydi.

Qobil boboning qo'shnisi - burunsiz ellikboshi kirdi. U, og'ilga kirib teshikni, ho'kiz bog'langan ustunni diqqat bilan ko'zdan kechirdi; negadir ustunni qimirlatib ham ko'r-di, so'ngra Qobil boboni chaqirdi va past tovush bilan dedi:

- Ho'kizing hech qayoqqa ketmaydi, topiladi!

Uning og'ilga kirib qilgan taftishi Qobil boboga bir umid bag'ishlagan edi, bu so'zi haddan ziyod sevin-tirdi. Chol yig'lab yubordi.

- Xudo xayr bersin... Ola ho'kiz edi...

Odamlar, o'g'ri devorni qachon va qanday asbob bilan teshgani, ho'kizni qaysi tomonga olib ketgani, uni qaysi bozorda sotishi mumkin ekanligi to'g'risida bahslasha-bahslasha tarqaldi. G'ovur bosildi. Qobil boboning kampiri yig'idan to'xtab, ellikboshini duo qila ketdi.

Ellikboshi o'g'ri teshgan yerni yana bir ko'r-di. Qobil bobo, qo'l qovushtirib, uning ketidan yurar va yig'lar edi.

- Yig'lama, yig'lama deyman! Ho'kizing oq posh-sho qo'l ostidan chiqib ketmagan bo'lsa topiladi.

Ellikboshi ho'kizni juda naqd qilib qo'ydi - go'yo u ko'chaga chiqsa bas - ho'kiz topiladi. Bu «xudo yallaqagur» shunchalik qilgandan keyin bir nima berish lozim-da. Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi. Bu odam ellikboshi bo'lish uchun ozmuncha pul sochganmi? Mingboshining bir o'ziga yetti yuz bog' beda, bir toy bergani ma'lum. Poshsholikdan oylik yemasa! Qobil bobo hamyonini qoqishtirib, borini ellikboshiga berdi, yana qancha duo qildi. Ellikboshi beto'xtov aminga xabar qilmoqchi bo'lib chiqib ketdi.

Kechqurun Qobil bobo aminning oldiga boradigan bo'ldi. Quruq qoshiq og'iz yirtadi, aminga qancha pul olib borsa bo'ladi? Berganga bitta ham ko'p, olganga o'nta ham oz. Chol-kampir-kengashib shunday qarorga kelishdi: bu chiqim oxirgi va ho'kizni bo'y-nidan bog'lab beradigan chiqim, shuning uchun pulning yuziga qarash aqlidan emas.

Qobil bobo ro'para bo'lganda amin og'zini ochmasdan qattiq kekirdi, keyin bag'baqasini osiltirib kuldi.

- Ha, sigir, yo'qoldimi?
- Yo'q... sigir emas, ho'kiz, ola ho'kiz edi.
- Ho'kizmi?... Ho'kiz ekan-da! Himm... Ola ho'kiz?

Tavbal..

- Bori-yo'g'im shu bitta ho'kiz edi...
- Amin chinchalog'ini ikkinchi bo'g'imigacha burniga tiqib kuldi.

- Yo'qolmasdan ilgari bormidi? Qandaqa ho'kiz edi?

- Ola ho'kiz...
- Yaxshi ho'kizmidi yo yomon ho'kizmidi?
- Qo'sh mahali...
- Yaxshi ho'kiz birov yetaklasa keta beradimi?
- Bisotimda hech narsa yo'q...

- O'zi qaytib kelmamikin?... Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo'yilmagan ekan-da! Nega yig'lanadi? A? Yig'lanmasin!

Qobil bobo yerga qarab tek qoldi.

- Qidirtirsakmikin-a? - dedi amin chinchalog'ini etigining ostiga artib, - suyunchisi nima bo'ladi? Suyunchidan chashna olib kelinmadimi?

Aminning bu gapi Qobil boboga «Ma, ho'kizing» deganday bo'lib ketdi.

- Kam bo'lmang, - dedi pulni uzatib, - yana xizmatimgizdaman.

- Men beto'xtov pristavga xabar beraman. O'zi chaqirtiradi.

Bir hafta o'tdi. Bu bir hafta ichida kampir «duoning zo'ri bilan qulf ochadigan» azayimxonga obdastagardon qildirgani qatnab, yarim qop jiyda, uch yelpish tovoq jo'xori, ikki kalava ip eltdi, ammo ish chiqmadi. Sakkizinchi kuni Qobil bobo yana aminning oldiga bordi. Aminning tepa sochi tikka bo'ldi:

- Ha, ho'kizni uylariga eltib berilsinmi?! Axir, borilsin, arz qilinsin-da! Fuqaroning arzga borishi arbobning izzati bo'ladi!

Qobil bobo yor-do'stlari bilan kengashdi - pristavga puldan boshqa nima olib borsa bo'ladi? Ma'lum bo'ldiki, uni begim deguncha kishining beli sinar ekan.

Uchta tovuq, garchi biri kurk bo'lsa ham, Qobil boboning o'zidan chiqdi. Yuzta tuxumni qo'ni-qo'shni, yor-birodarlar o'zaro yig'ib berdi. Ammo bu tortiq bilan tilmochedan nari o'tib bo'lmadi. Tilmochedan oldi va beto'xtov pristavga yaxshilab tushuntirishni va'da qildi. Cholning butun bo'g'imlari bo'shashib ketdi, keyin tutaqishdi, ammo go'rda bir narsa deya

oladimi! «O'ynashmagil arbob bilan – seni urar har bob bilan». «Yaxshilab tushuntirilgan» pristav bitta kulangir, bitta farangi tovuq, uch so'm pulni olganidan keyin, Qobil boboning baxtiga, «beto'xtov hokimga xabar beraman» demasdan, «aminga bor», deb qo'ya qoldi. Amin «ellikboshiga borilsin», dedi.

– Gumoningizni aytib bo'lmasa! – dedi ellikboshi tajang bo'lib, – kim olganini men bilmasam, avliyo bo'lmasam! Olgan odam allaqachon so'yib saranjomladi-da! Uzoq demasangiz, erinmasangiz ko'nchilikka borib terilarni bir qarab chiqing. Ammo terisi ko'nchilikka tushgan bo'lsa, allaqachon charm bo'ldi; xudo biladi, kavush bo'lib bozorga chiqdimi...

– Endi bizga juda qiyin bo'ldi-da. Peshonam sho'r bo'lmasa... – dedi chol yerga qarab.

– Ey, yosh bolamisiz! Nega yig'laysiz? Kap-katta odam... Bitta ho'kiz bo'lsa bir gap bo'lar, xudo ajalga to'zim bersin! Men qaynatamga aytayin, sizga bitta ho'kiz bersin. Bitta ho'kiz odamning xunimi?

Ertasiga ellikboshi Qobil boboni boshlab qaynatasi – Egamberdi paxtafurushning oldiga olib bordi. Paxtafurush cholning holiga ko'p achindi va yerini haydab olgani bitta emas, ikkita ho'kiz berdi, lekin «kichkinagina» sharti bor. Bu shart kuzda ma'lum bo'ladi...

QAYG'ULAR

– Nega mening boshimni qashlaysiz?
– Men o'zimning boshim debman.

Latifa

Go'zal bir yigit eshikni qoqdi. Sochiga bitta-ikkita oq oralagan xotin chiqib ochdi.

– Keling, keling... Marhamat.

Yigit ichkari kirdi, qo'lidagi portfelini divanga uloqtirdi, uf tortib, peshonasiga urdi.

– Yo o'lishim kerak, yo o'ldirishim kerak! – dedi titrab-qaqshab.

– Qanday yomon ish ekanki, boshqa yo'l to'polmaysiz? O'tiring.

– Boshqa yo'l yer sharining o'rtasiga million tonnalik bomba qo'yib portlatish! Mumkinmi bir dona piyola bersangiz!

Yigit portfelidan bir shisha vino olib, xotinning hayhaylashiga qaramay, ikki piyolani ustma-ust shimirdi.

– Men yigit-a? Husn kerak bo'lsa birovdan qarz olgunday emasman. Menday bir kishining xotini begona bir odam bilan hammomga tushgan bo'lsa... nima qilish kerak?

– Qachon? – dedi xotin hayron qolib. – Bugun deysizmi? Xotiningiz bugun ertalab soat oltida Samarqandga uchdi-ku. Mening kelinim bilan birga ketdi! O'zim chiqib kuzatib qo'ydim.

O'n minutdan keyin yigit xotining har qanday shubhadan pok ekaniga, hammom haqidagi gapning tubmatligiga tamom ishonadi va suyunganidan bu xotinning boshidan, yelkasidan, qo'llaridan o'pdi.

Bu yigitni behuda koyishdan qutqarganiga xotin ham xursand bo'ldi. Yigit yana bir piyola vino ichdi, yana xotinning qo'lidan o'pgani intildi. Xotin bu safar o'zini tortdi va o'rnidan turib, chiroqni yoqdi.

– Bas endi, uka, ichmang! – dedi.

– Ichmang? Siz ham ichasiz. Iching!

Yigit ko'p shilqimlik qila bergandan keyin xotin qochib narigi uyga kirib ketdi. Vinoni ko'tarib yigit ham kirdi. Birpasdan keyin xotinning tovushi eshitildi:

– Jinni bo'lmang! Oling qo'lingizni! Bu nimasi?!
 Qo'yib yuboring! Qo'yib yubor deymen! Tfu ahmoq!..
 Go'zal yigit so'ljayganicha qaytib chiqdi va portfelini
 olib, jo'nadi. U, qayg'uga qolib yo'l-yo'lakay o'ylar edi.
 «Yomon bo'ldi... Bu alvasti xotinimga albatta aytadi.
 Shu falokatdan ham eson-omon qutulsam, endigittan
 nari xotinimga tanish ayollarga qo'l uzatmayman...»

1937

ADABIYOT MUALLIMI

O'zining aytishiga ko'ra «nafis adabiyot muallimi» o'rtoq Boqijon Baqoyev og'ilga kirib, ta'bi xira bo'ldi: sigirning qulog'iga yana kana tushibdi! Kanadan ham ko'ra sigir uning achchig'ini keltirdi: kanani teray desa qo'ymaydi – boshini silkiydi, pishqiradi.
 – Hayvon! Sigir emas, hayvon! – dedi og'ilning eshigini qattiq yopib. – Hayvon!
 Xotini Mukarram hovlida samovarga suv quyay edi.

– Hayvon! – dedi Baqoyev, – bu sigirni sotib, puliga cho'chqa olish kerak!
 – Shaharda cho'chqa asrash mumkin emas, – dedi Mukarram samovarga ko'mir solayotib.
 – Nima uchun? Taqiq qilinganmi? Kim aytdi? Men aytib edimmi? To'g'ri, mumkin emas... albatta, mumkin emas...

– Uyga kiring, Hamida keldi.
 Hamida o'n olti yoshlardagi ziyrak, quvnoq qiz, pochchasini ko'rib, sevinib ketdi.
 – Siz uyda ekansiz, bilsam, daftarinmi olib kelar ekanman... esizgina..
 O'rtoq Boqijon Baqoyevning ta'bi ochildi – sigir, uning qulog'idagi ko'm-k'o'k kana, g'o'qillab tum-

shug'i bilan ariq yoqlarini buzib yurgan cho'chqa ko'z oldidan ketdi.

– Texnikumdan rabfakka o'tibsan deb eshitdim, rostim? – dedi. – Himm... yaxshi qilibsan. Rabfakka o't, deb men aytib edim shekilli? Himm... Auff, zarfa bo'libman... Rabfak yaxshi. Men bir borgan edim. Kanselyariyaning eshigiga praktikum deb yozib qo'yipti. To'g'ri emas. Praktikum, minimum, maksimum bular hammasi lotincha yoki lotinchaga yaqin so'zlar. Men, shaxsan shunday deb bilaman.

Biroz jim qolishdi.

– Boqijon aka, – dedi qiz uyalibroq, – bir narsani sizdan so'ramoqchi edim: biz sinfda Chexovning «Uyqu istagi»ni o'qidik, go'dakni o'ldirgan qizni sud qilmoqchimiz. Da'vogar go'dakning onasi – Rahima bo'ladi, qoralovchi – Sharifjon. Sudyalari ham bo'ladi. Men qizni oqlab, butun gunohni uning xo'jayiniga, yosh qizni bu qadar berahm ekspluatatsiya qilgan kishiga qo'ymoqchiman. Mana shu... Shuni yozdim. Shu to'g'rida sizning fikringizni bilmoqchiman. Chexov shunday demoqchi emasmi?

O'rtoq Baqoyev o'ylab turib, so'radi:

– Nafis adabiyot darsini sizlarga kim beradi? Hakimov? Ahmoq odam! O'z ustida ishlamaydi. Savol alomati hammavaqt «mi» dan keyin qo'yiladi desam, kuladi. Gap bunda ham emas...

Mukarram samovar ko'tarib kirdi. Hamida iring'ib turib, samovarni opasining qo'lidan oldi va stolga qo'ydi. U, homilador xotonga samovar ko'tartirib, qarab o'tirgan pochchasidan o'pkalamoqchi edi, biroq uyaldi, indamadi. O'rtoq Boqijon Baqoyev juda chanchab turgan ekan, ustma-ust to'rt piyola choy ichdi va terladi.

- Chuchvaradan keyin choy juda yaxshi ketadi-da, - dedi yuzidagi terni artib, - Himm... soqol ham o'sipti, sartarosh bo'lmasa odamlar maymun bo'lib ketar edi. Maymun, juni to'kilib, odam bo'lgan. Bu haqda Engelsning fikri bor...

- Haligini aytmadingiz, Boqijon aka, - dedi qiz, - Chexov shunday demoqchi emasmi?

O'rtoq Baqoyev yana bir piyola choy so'radi.

- Chexovmi? Himm... burjuaziya realizmi to'g'risida so'zlaganda, eng avval uning obyektiga diqqat qilish kerak. Burjuaziya realistlari tushungan, ular aks ettirgan obyektiv voqelikni anglash lozim bo'ladi. Turgan gapki, Chexovning ijodi boshdan oyoq, butun mohiyati bilan ilk burjuaziya realizmi, ya'ni... himm... Mukarram, tovuqqa moyak qo'ydingmi? Qo'yish kerak, bo'lmasa daydi bo'lib ketadi... Tavba, tovuqdan ahmoq jonivor yo'q - moyak qo'ysang tug'adi! Nima uchun moyak qo'ysang tug'adi? Xo'roz nima uchun saharda qichqiradi? Ajoyib psixologiya! Biologiya o'qiysizlarmi?

Hamida biologiyadan nimalar o'qiganini, bu o'qish yilida yana nimalar o'tilagini so'zlab berdi va o'zini oqlash nutqida fiziologik asoslar ham ko'rsatish niyati bor ekanini aytib, yana so'zni Chexov ustiga burdi.

- Himm... - dedi Baqoyev, - Chexov to'g'risida o'zining fikrim bor. Boshqalar nima desa desin, har holda uning dunyoga qarashida... Uning dunyoga qarashi Pushkin va Lermontovlarning dunyoga qarashidan farq qiladi. Bir davr, bir sinf, bir mamlakat yozuvchilari bo'lishlariga qaramasdan, mutlaqo farq qiladi!

- Chexov Pushkin bilan bir davrda yashagan emas-ku, - dedi Mukarram, - bizning kutubxonada uning Maksim Gorkiy bilan oldirgan surati bor. Chexov 1904-yilda o'lgan bo'lsa kerak.

O'rtoq Baqoyev biroz o'ng'aysizlandi.

- Sizlar qaysi Chexov to'g'risida gapirayotib-sizlar? Choydan quy!... Bu Chexov haqidami? To'g'ri, bu 1904-yilning birinchi yarmidami, ikkinchi yarmidami o'lgan... Boshqa ro'molcha ber, bundan piyoz hidi kelayotipti. Men ana u Chexov, ilk burjuaziya realizmining namoyandasi bo'lgan Chexov haqida so'zlayotibman.

- «Uyqu istagi» qaysi Chexovniki? - dedi Hamida.

- Hech shubhasiz, bu Chexovniki. Bu narsa birinchi marta «Sovremennik» jurnalida bosilgan.

Shundan keyin o'rtoq Boqijon Baqoyev uzundan ushbu so'zlab ketdi. Uning nima to'g'rida so'zlayotganini Hamida bilmas edi. Detirding degan allaqanday mashhur tanqidchi Shelling degan yozuvchiga: «Sen dastiyorga zor bo'lguncha o'g'ling dastiyor bo'ladi», deb xat yozgan; Marks Dobrolyubovni Mering bilan bir qatarga qo'ygan; Stending degan allaqanday bir dramaturg o'lar chog'ida Demping degan bir tanqidchiga: «Agar butun jonivorlarni xudo yaratgan bo'lsa, men uning zavqiga qoyil emasman, echkiemar ham jonivor bo'ldimi?» degan... Hamidaning boshi og'irlashib ketdi; ikki marta sekin, og'zini ochmasdan eshadi.

Hamida mezbolar bilan xayrlashib ko'chaga chiqqanda qorong'i tushgan edi; «Uyqu istagi» to'g'risida pochchasidan hech qanday fikr ololmadi. Uning so'zlaridan nima olgani haqida o'ziga hisob berar ekan, g'uvillab turgan boshida shundan boshqa hech narsa yo'q edi: praktikum, minimum, maksimum; Detirding, Stending, Shelling, Mering, Demping...

1937

JONFIG'ON

Jonfig'onni tanisangiz kerak - o'sha, o'tgan yil bahorda mast bo'lib, ko'chadan o'tgan odamga «Hozir aytasan: boshimni qaysi devorga urib yoray», deb yopishgan, keyin, soqoliga o'zi o't qo'yib, gugurt chiqarganni so'kkan kishi.

Kecha shuning uyidan xotin kishining achchiq achchiq yig'lagan tovushi eshitildi. Jonfig'on bu yaqin yillarda xotinini urgan emas, hatto bir kuni samovarda o'zi: «Xotin kishini nomard uradi, qo'ling qichisa, o'zingga o'xshagan qo'li qichiganni topib mushtlash, men seni mard bilay», degan edi.

- Nima bo'ldi?

Uch-to'rt kishi bo'lib asta kirsak, hovlining o'rtasida katta gulxan, xotini Malohatxon uning atrofida dodlab yuribdi. To'xtatdik.

- Nima gap?

- Sho'rginam qursin... ko'rmaysizlarmi... Besh-olti yildan beri bitta paypoq olib bergani yo'q-ku, ishlab ishlab topgan pulimga qilgan hamma kiyimlarimga kerosin sepib o't qo'ydi... Shu ustimdagi ish kiyimim bilan qoldim...

Jonfig'on derazadan boshini chiqarib baqirdi:

- Gapir, ha, gapir!.. Sening gaping gap-u, bizniki gap emasmi?..

Jonfig'on katta bir haqiqatni ochishga shoshil-ganday, uydan yugurib chiqdi, bizga zo'r haqsizlik-dan shikoyat qilayotgan qiyofada turib, allaqayerda o'tgan bir avliyoning o'z o'g'liga «xotinlar bevafo» deb qilgan nasihati, jinoyat qonunlari majmuasining allanechanchi moddasi to'g'risida gapirdi va bexosdan yig'lab yubordi. Keyin bilsak, kecha er-xotin urishgan,

kotini: «qo'y endi, men sen bilan umr qilmayman, ortaga xatimizni olamiz», degan ekan.

Urish, qo'ydi-chiqdi ham har xil bo'ladi. Ba'zi urishlar shunday arzimagan narsadan chiqadiki, orada qancha sovuq gaplar o'tib, «hordiq chiqqandan keyin» urish nimadan chiqqanini na er eslay oladi, na xotin. Bularning ham janjali shu xilda bo'lsa qarashtiraylik, ikkovi ZAGSning o'sha «o'lim va taloq» bo'lmisiga qadam bosmasin deb, gap so'radik. Er-xotin aytib bersa, bu janjalning tarixi biron yozuvchining qo'liga tushsa, kattakon bir kitob bo'ladigan.

Jonfig'on bundan besh-olti yil burun qaysi bir to'ldiraning izvoshini minar ekan, kirakashlik qilib qo'liga tushib, ishdan haydashibdi; keyin sabzavot do'koniga mudir bo'lgan ekan, «juda arzon mollar, bularning ustiga so'm qo'yib bo'lmasa, tiyin qo'yish bilan qachon boy bo'ladi kishi» deb o'zi tashlab ketibdi; tanish-bilishlari zavodga ishga joylab qo'yg'an ekan, «oyligidan bo'lak daromadi yo'q» deb bormay qo'yibdi, shundan keyin qilmagan ishi qolmabdi desa bo'ladi; gulfurushlik deysizmi, tomshuvoq deysizmi, qasobchilik deysizmi... bir-ikki hafta bozorda qovun tilib ham sotibdi.

Malohatxon, Jonfig'on izvoschilikdan haydalgan yili, mahalladagi aktiv ayollarning himoyasi ostida, o'rtining qarshiligiga qaramay, tuman Kengashiga qarash bo'lib kirgan ekan; o'qibdi, hademay, savodi chiqibdi, bir yil-bir yarim yildan keyin, hatto majlislarda dokladchiga: «O'rtoq, sizga savolim bor», deyidigan bo'libdi. Tuman Kengashining shofyori Tishchenko degan ayol uning sog'lomligiga, kuchiga, shahrigiga, ayniqsa, zehninga qoyil bo'lib yurar ekan, bir kuni uyga chaqirib, «sen shofyor bo'lg'in, nima yordam kerak bo'lsa beraman», debdi. Malohat ham

shunday bir narsani orzu qilib yurar ekan, darrov ko'ribdi. Shundan keyin Tishchenko uni birmuncha vaqt shofyorlar kursiga tayyorlabdi, oqibat kursga kirgizib ham qo'yibdi.

Jonfig'on avvallari uning niyatiga, o'qishiga «notavon ko'ngil... orzuga ayb yo'q», degan nazar bilan qarab yurar ekan, bir vaqt qarasaki, Malohat kursni bitirib, gruzovoy minib yuribdi! Jonfig'on bunga ham ko'nikibdi – «Ha endi, minsa minibdi-da, shu ham martabami, mashinani o'zi o'ylab chiqarptimi!» ham martabami, mashinani o'zi o'ylab chiqarptimi» deb o'ziga tasalli beribdi. Biroq Malohat ikki yilda uch marta mukofotlanibdi. Jonfig'on mukofotni o'z gazi bilan o'lgani uchun bunga ham uncha parvo qilmabdi – «olgan mukofotiga ot bilan tuyga berarmidi» debdi. Jonfig'on o'tgan yili bahor kechalarining birida (o'sha kuni ertasiga boshini yormoqchi bo'lgan, soqoliga o't qo'ygan) istirohat bog'iga kirgan ekan, qarasa, shaharning manman degan staxanovchilari qatorida xotinining ham kattakon portreti turibdi! Sevinch, qo'rquv, baxillik – hammasi aralash-quralash bo'lib, Jonfig'onning boshi g'ovlab ketibdi. U darrov uyiga kelib, har qalay, xotinini suyibdi, o'pibdi, lekin suhbat janjal bilan tugabdi. Bu kungacha bo'lib o'tgan uchta yirik janjalning biri shu ekan.

– Shunda janjal nimadan chiqdi? – dedi sherik-larimizdan biri. Jonfig'on javob bermoqchi edi, Malohat gapini og'zidan oldi.

– Tuppa-tuzuk o'tirgan odam birdan aynib, endi undiq bo'lasan, bundoq bo'lasan, jazman chiqib qoladi deb, jahlimni chiqardilar. Xayolimda yo'q gaplar...

– Xayolingda yo'g'-a, xayolingda yo'q! – dedi Jonfig'on kesatib.

– Ha, xayolimda bo'lib nima qildim?

– Xayolingda bo'lmasa nima uchun buqog'ingni ko'ntirding? Xo'sh? Qani mana shu to'rtta odamning oldida javob ber-chi?

Malohatning ko'k piyoladan ko'ra kichikroq buqog'i bo'lib, shuni o'tgan yili kuzda kestirgan ekan. Ikkinchi yirik janjal shunda bo'lib, yaqin bir haftaga cho'zilibdi.

– Kestirsam yomon bo'liptimi? – dedi Malohat.

Asir... xotiningizman...

– Nima, menga yoqish uchun kestiribsanmi? Hech-dal! Menga buqog'ing bilan ham yoqaverar eding. Hushqaga yoqaman deb kestirgansan!..

– Uyaling! Ilgarilari, buqog'ing bor deb, ko'zo'chirgani qo'ymas edingiz-kul! Nеча marta yig'latgansiz?

Jonfig'on, nima deyishini bilmay, yerga qaradi va do'ng'illadi:

– Men yig'latgan emasman... o'zing yig'lagansan...

Biz kulgidan o'zimizni tiyolmadik, ammo baralla bulish to'g'ri kelmagani uchun birimiz mo'ylovimizni alab, birmiz yo'talib, deganday kulgimizni yashirdik. Jonfig'on: «Malohat endi meni tashlab ketadi» deb hadikisrab yursa, Malohat erining bu yurish-turishi dan xijolat tortib yurar ekan. Shuning uchun Malohat ko'ziga ko'ringan sayin erini el qatori ishlashga undar, yalmar, ba'zan qattiq gapirar, hatto yig'lar ekan. Jonfig'on oxiri insofga kelib, shu bu yil qishda non zavodiga ishga kiribdi, ammo bir oy ishlamasdan propulchi tarzida ishdan haydalibdi. Jonfig'on buni, albatta, talay vaqtgacha xotinidan yashirib yuribdi; bu ma'lum bo'lib qolgandan keyin xotiniga necha-necha tavba-tazarrular qilib, endi biron joyga kirib ishlashga, astoydil ishlashga so'z beribdi. Malohat istonibdi va o'zi ish topib, o'tgan o'ning o'n birinchi

sanasida joylab qo'yibdi. O'tgan kuni qarasa, mulla Jonfig'on yana bekorlar! Malohat surishtirgani korxonaga boribdi; surishtirib qarasa, Jonfig'on faqat o'n yetti kun ishlabdi, xolos; byulleten olgani doktorning oldiga chilimning suvini ichib, lohas bo'lib kirgan ekan, doktor ichini chayqabdi va «ko'r bo'ldingmi, nega tamaki yeysan» debdi. Bu gap korxonaga ovoza bo'lib, Jonfig'onni o'sha zamoniyot ishidan haydashibdi. Uchinchi yirik janjal mana shundan chiqibdi.

– Nega bundoq qilasisiz, axir? – dedik.

Jonfig'on yer chizib o'tirar ekan:

– Shayton... – dedi.

– Bekor aytibsiz! – dedi Malohat jahli chiqib, – chilimning suvini ichib, doktorga kirishni shayton sizdan o'rgangandir!..

Hammamiz jim qoldik, Jonfig'on birpasdan keyin boshini ko'tarib:

– Bo'ladigan gap shu, – dedi, – mening qo'yadigan xotinim yo'q. Agar zo'rlik bilan xat topshirsang, tovonimga qolasan. Mana shu yigitlar guvoh. Aytdim qo'ydim, ikki quloq arqon...

U o'pkasini tutolmay, yig'lab yubordi. U, yig'lar ekan, yana xotiniga so'z berdi. Malohat uni hech qachon bu ahvolda ko'rmagan bo'lsa kerak, yumshadi.

– Men sizga aytayin, – dedi, – pulingizning keragi yo'q, ishlasangiz bo'lgani! Men sizni hozir erim degani nomus qilaman!

Jonfig'on qasamning har xilidan ichdi, keyin bizning kafil bo'lishimizni so'radi. Biz oxirgi sinov bo'lishi sharti bilan kafil bo'ldik, ammo har qaysimizning dilimizda: «Bu xotindan uyalib qolmasmikanmiz», degan bir andisha bor edi. Malohat ko'ngandan keyin

biz chiqib ketdik. Samovarda o'tirgan edik, birpasdan keyin Jonfig'on chiqdi va yonimizga kelib:

– Shu gap gap bo'ldimi, yo tag'in jinniligi tutarmikin? – dedi.

Biz hali javob bermasdan Malohat eshikni ochib qaragan edi, Jonfig'on yugurganicha bordi, ikkovi kiritib ketdi.

Ertasiga eshitsak, Jonfig'on yo'qlab kelgan takaslang og'aynilarini uyiga kirgizmabdi.

1939

O'JAR

*Ul tuta ot quyruq'indan, «bo'l uzun soch» deb qo'ya,
«Tek nega boshda tugul?» Tanqidga muhtoj deb qo'ya.*

A. To'qay

Qutbiddinova ovchi oshnasi ikkita tustovuq to'om qildi. Tustovuqlar tozalani, tuzlanayotganda Qutbiddinovning fe'li aynidi, ya'ni birona shinavanda ulfat bilan birpas dilkashlik qilgisi keldi. Uning qo'shni Zargarov yaqin bir oy bo'ladi, chorakam bir bir xushbo'y vinoni dumba-jigar bilan ichgani asrab yurar edi, semiz tustovuqning daragini eshitib: «Xayr, qo'y so'ysak, yana vino topilar», dedi.

U ikki ulfat ahyonda mana shunday dilkashlik qilganlarida suhbat boshdan oyoq ikki mavzudan chetga chiqmas edi: biri – shu ketishda shaharimiz yana ellik yildan keyin qanday bo'lar ekan; ikkinchisi – to'ngit vaqtlarda fan kishilarni yoshartirish to'g'risida nega indamay qo'ydi?

Qutbiddinovning o'g'li Suyar ovqatdan keyin o'quvchilar saroyiga ketgan edi, soat oltidan o'tib

borayotir - daragi bo'lmadi. Shu vajdan Qutbiddinov suhbatning boshlanishida jinday tashvishmand bo'lganidanmi, bu safar mavzu shaharning kelajagi, fanning jimib ketgani emas, bola tarbiyasi bo'lib qoldi. Zargarovning ham o'g'li bor. Ikki ota hozirgi tarbiyani xo'p maqtashdi. Zargarov uzun so'zdan xulosa chiqarib, «men yoshligimda shunday tarbiya ko'rgan bo'lsam, hozir yerda turib oyda chorvachilik qilardim», dedi.

- Men ham, - dedi Qutbiddinov, - men ham ko'p hikmatlar ko'rsatar edim. Lekin birodar... Qani, ichaylik! Auf... Lekin, birodar, har yomonning bir «ammo»si bo'lishi kerak, har yaxshining bir «lekin». Hozirgi tarbiya yaxshi. Hech shubhasiz yaxshi! Lekin kamchiligi yo'qmi? Bor, albatta, bor! Masalan, bolalarga shaxmat o'ynatishni olaylik. Bolaning miyasi shunday miyaki, chunonchi... bizning moliya tili bilan aytganda, alohida paragraf!

- Oh-oh-oh! Otangizga rahmat! Kamol toping, do'stim! Men ham xuddi mana shuni aytaman deb turgan edim. Shundoq, do'stim, bola deganingizning miyasi... Iye, siz nega oq ichmadingiz?

Fikrlar bir joydan chiqib, ikki tanqidchi ko'p mamnun bo'lishdi. Suhbat yana ham jonlanib ketdi. Hozirgi tarbiyani olib shaxmatga urildi, shaxmatni olib tarbiyaga; ikkovining ham dabdalasi chiqarildi. Qutbiddinov ryumkalarni yana to'ldirdi, vilka bilan iyagini qashlab davom etdi:

- Shaxmatning yana bir zarari shuki, agar g'irrom odam bilan o'ynasangiz, asabingiz buziladi. O'tuz to'rtinchi yilda Bobojonov bilan o'ynagan edim, g'irromlik qilib, shohimni olib qo'ydi. Shohimni ber, men senga bo'lak narsa beray, desam ko'nmadi,

cho'ntagiga solib qo'ydi. Jahlim chiqib qolgan ekan, shohsiz o'ynay berdim, baribir qoldirdim. Shundan beri o'ynamaydigan bo'lib ketdim. Nima keragi bor? Ko'sh, ana qoldirdim, nima bo'пти?

- Shuni aytganday, poyezddan qoliptimi?

Soat sakkizdan o'tganda Suyar keldi. U, eshikdan juda hovliqib kirgan edi, bularni ko'rib shashti qaytdi; sekin ichkarigi uyga kirib ketayotganida Zargarov ko'rib qoldi.

- E, e, yigitcha! Qani, bu yoqqa keling-chi! Ho', barakalla, mulla Suyar! Otasini suyarini, onasini suyarini, a? Yo ikkalalarini ham suyarini? Qutbiddinovning otalik mehri jo'sh urib ketdi. Suyarning boshidan, yuzidan o'pdi, quchoqladi.

- Albatta, otasini suyar-da, a, o'g'lim? Bizning o'g'li ko'p yaxshi-da: birov bilan urishmaydi, papiros chekmaydi, onasidan otasini yaxshi ko'radi, shaxmat o'ynamaydi...

Suyar o'zining quvonchini tantana bilan e'lon qiladi.

- Bugun instruktorimizni qoldirdim, dada!

- E, ana endi! Ko'p bema'ni ish qilibsiz-da, o'g'lim! Shaxmat o'ynamagin, demabmidim? Qara, burningdan suv oqaypti, miyang suyulibdi!

Suyar bo'shashib ketdi.

- Shaxmat o'ynagandan emas, - dedi burnini artib, - kecha o'zingiz ariqdan ko'zoynagingizni tolatdingiz...

Qutbiddinov labini burdi.

- Ko'zoynak izlasa burundan suv oqar emishmi? Ming la'nat! Bor, uyga kir, darsingga qara!

Suyar ta'bi xira bo'lib, kirib ketdi. Qutbiddinov o'g'lining noqobilligidan, andishasizligidan qattiq

xafa bo'ldi; nahot otasi shaxmat o'ynamagin degan bo'lsa-yu, o'ynasa; o'ynaganini yana, ayniqsa, mehmonning oldida, bu qadar tantana bilan e'lon qilsa. Zargarov ko'p bolalar shunaqa ekanligi va Suyar eslik bola bo'lgani uchun bu xildagi qusurlarini yo'qotish qiyin emasligini aytib, ranjigan otaning ko'nglini ko'targan bo'ldi.

– Mening o'g'lim-chi, bundan ham battar. Men unga tog' injeneri bo'lgan desam, «yo'q, dada, bilmaysiz, men uchuvchi bo'laman» deydi. Xa-xa-xa... voy, itvachcha-yey, men bilmas emishman!

Ikki tanqidchi bolalarning otalarga gap qaytarishlarini, otalarning so'zlarini ba'zan yerda qoldirishlarini hozirgi tarbiyada bo'lgan eng katta kamchilikning natijasi hisoblashdi va buni har kuni, har soatda ko'rib turganlari holda bunga qarshi jamoat fikrini qo'zg'aguday bir ish qilolmaganlari uchun o'zlarini ham ayblashdi.

– Men shu to'g'rida gazetaga bir maqola yozsammi deb ham o'ylagan edim, – dedi Zargarov, – lekin kelishtirilmasman deb qunt qilmadim. Chala-chulpa yozib, birovning oldiga «shu to'g'rimi?» deb borgan nomus qilaman. Rostini aytсам, ellik oltiga kirib ham birovdan aql o'rganishni o'zimga ep ko'rmayman. Endi, men sizga aytсам, biz birovga aql o'rgatsak tuzuk. Nima dedingiz?

– Albatta. Lekin men ham maqola yozishga yo'qman, birodar. Endi biz-ku, o'tdik, bolalarimiz ham bizday bo'lmasin deng. Buning uchun bolalarga har xil adabiyotlardan o'qitish kerak. Bu to'g'rida ham hozirgi tarbiya o'choqlarimizning beparvoligi bor. Chunonchi, men u kuni o'g'lingizni imtihon qilib ko'rdim. Mazasi yo'q! Hatto Saltikov bilan Shchedrin, degan mashhur yozuvchilarni bir-biridan farq qil-

olmaydi, ikkovi bitta odam deydi. Kula-kula o'libman. Sizga aytaman deb esimdan chiqibdi.

Zargarov «o'g'lim a'lochi» deb hech kimga so'z bermas edi, Qutbiddinovning bu kulgisi uni tamom o'ldirdi.

– Rosti bilan shunday dedimi? Adabiyotdan ham a'lo baho olgan edi-ku.

– Adabiyot muallimi oshnangizdir.

– Be, Saltikov bilan kim dedingiz hali, Shchedrinmi? Shuni bilmasa men qulog'ini tagi bilan sug'urib olaman.

Qutbiddinov hamon kular edi.

– Bilmaydi, bahuzur sug'urib ola bering, azbaroyi xudo, ikkovi bir odam, deydi.

Qutbiddinovning me'yordan ortiq kulgisi Zargarovning g'ashini keltirdi. Nima bo'lib uning og'zidan «mening o'g'lim bilmasa, sening o'g'ling ham bilmaydi», degan mazmunda so'z chiqib ketdi. Qutbiddinov ham o'zining o'g'liga ishonganligi uchun, Zargarovning bu bo'htoniga darrov, issig'ida zarba berishi keldi.

– Hozir, hozir, – dedi, – Suyar! Ho, Suyar! Bu yoqqa chiq, o'g'lim! E, yotganmiding? Mayli, bu yoqqa o'tir. Bizga bir narsani hal qilib ber: Saltikov katta yozuvchimi, Shchedrin katta yozuvchimi?

Suyar goh otasiga, goh Zargarovga qarar va hayron edi.

– Yo'q, siz savolni noto'g'ri qo'ydingiz, – dedi Zargarov, – Bunday: Saltikov ilgari o'lganmi, Shchedrin?

– Ikkovi bitta odam-ku! – dedi Suyar, nima gap ekanini bilolmay. Zargarov qiyqirib kuldi, chapak chaldi va bunga ham qanoat qilmay, o'rnidan turib, o'yinga tushdi.

Qutbiddinov do'q urdi:

- Saltikov bilan Shchedrin-a? Kim aytdi senga?
- O'zim bilaman, kitobda bor.
- Kitobda bor? Shaxmatni ko'proq o'yna, itvach-

cha!

Qutbiddinov bola bechorani xo'p urishdi. Zar'garov Qutbiddinovni o'larday kalaka qilib, toza alamini oldi, buning ham og'irligi Suyarga tushdi. Suyar yig'lab yubordi.

- Undoq demagin, o'g'lim, - dedi Zargarov birpas jimlikdan keyin, - dadang bir narsa degandan keyin darrov «xo'p, bilmabman», deyishga o'rgan. Yaxshi emas.

- Noto'g'ri aytsalar-chi?

Ikki tanqidchi yalt etib bir-biriga qaradi va bu qarashda ikkovining ham ko'nglidan bir gap o'tdi: «Bola ham shunday o'jar bo'ladimi?» Suyar ichkarga kirib ketdi. Qutbiddinov ertagayoq Suyarning maktabiga borib, katta g'alva ko'tarmoqchi bo'ldi. Zargarov maktabdan ham ko'ra o'quvchilar saroyiga borishni ma'qul ko'rdi. Anchadan keyin Suyar katta kon bir kitob ko'tarib chiqdi:

- Mana, - dedi portretni ko'rsatib, - mana, Saltikov Shchedrin!

Qutbiddinov, «bu o'jar bola hamon o'zinikini ma'qul qilmoqchi», deb juda g'azablendi, ammo mehmonning oldida o'zini tiydi. Zargarov portretning ostidagi yozuvni o'qib, xuddi qanotli tuyu ko'rganidek ajablendi va kitobni sekin Qutbiddinovning oldiga surdi. Qutbiddinov portret va uning ostidagi yozuvga uzoq tikildi, so'ngra ko'zoynagini sekin qulog'idan bo'shatar ekan:

- Him... - dedi, - Saltikov Shchedrin! Ko'rdingizmi, o'sha vaqtdagi yozuvchilar ham soqol qo'ygan ekan... Jimlik cho'kdi. Suyar indamay ichkariga kirib ketdi. Shu yerda hikoya ham tamom, chunki uning

mantiqiy davomi g'alaba qozongan Suyarning bu ikki tanqidchidan o'ch olishi bo'lar edi. Suyar buni lozim topmadi.

1939

YILLAR

O'tdi umrim voh darig'...

Qadimgi qo'shiq

Hojimirsiroj avtobusda joy talashib bolalik bir xotin bilan aytishib qoldi. Bir maktab bola ham kelayotgan ekan, shu oraga tushdi-yu, yomon bo'ldi. U qoqvosh «shu ishingiz noto'g'ri», deyish bilan-ku, Hojining qorniga qoziq qoqqandek bo'lgan edi, yana «xo'mraymang» degani nimasi?

Hoji birpas zaharini yutib turdi-da, bola avtobusdan tushib ketayotganida, sekin qo'lini uzatib, qulog'ini ushladi va uch buklab turib qattiq qisdi, qisdi, jonining boricha qisdi! Bola, «quloqdan ayrildim», deb o'ylagan bo'lsa kerak, qo'rqib darrov ushlab bo'rdi - yo'q, quloq joyida. U avtobusdan tushib, hovullab turgan qulog'ini ushlaganicha Hojiga qaradi va bisotidagi eng og'ir, eng dahshatli haqoratni ishlatdi, ya'ni «tarbiyasiz!» dedi.

Hoji huzur qilib o'ch olganidan, bolaning so'kkani boshqa so'z topolmaganidan xursand bo'lib, orqasiga suvandi va atrofiga nazar tashladi, qarasa, hamma, ayniqsa, haydovchining orqasida kitob ko'rib o'tirgan kishi o'zini kulgidan zo'rg'a tiyib turganga o'xshaydi. «Haromi, meni toza rasvo qilganga o'xshaydi, - dedi o'zicha. - Bu hozir kulib yuboradi, hozir kulmasa keyin, uyiga borib kuladi, bola-chaqasi bilan kuladi!

Nega men u itvachchaning qulog'ini shartta uzib qo'liga bermadim?»

Hojimirsiroj shoshib avtobusdan tushdi, bolaning ketidan ketdi. Bola hamon qulog'ini ushlab borar edi, bir orqasiga qarab Hojini ko'rdi-yu, jadallab muyulishdagi kattakon ikki qavatlik binoga kirib ketdi. Hoji uni bu yerga qochib kirdi degan o'yda eshikning oldida uzoq poylab o'tirdi. Quyosh botdi hamki, bola chiqmadi. Hoji asta eshikni ochib kirdi. Bolani pastdan topolmay, oyog'ining uchida yurib ikkinchi qavatga chiqayotgan edi, kimdir zinaning ustidagi chirog'ini yoqib yubordi. Hoji bir cho'chib tushdi va yuqoriga qaradi. Yuqorida o'ziga ma'lum Orziqul turar edi. Hoji uni qayerdadir qorovullik qiladi deb eshitgan, lekin qayerda ekanini bilmas edi.

- E, ha, Orziqul, - dedi, - bu yerda nima qilib yuribsiz? Shu yerdamisiz?

- Ha, biz shu yerda, - dedi Orziqul, to'nining yengini kiyib. - O'g'limizga shu yerdan joy tekkan. Siz nima qilib yuribsiz?

Hoji gangib qoldi. U, «Orziqulning o'g'li yaxshi yigit chiqdi, hozir bitta o'zi o'ttiz ikkita mashinaga qarar emish» deb eshitgan, lekin uning shunday joyda turishini xayoliga ham keltirmagan edi.

- Shunaqami, - dedi Hoji boshqa so'z topolmay, bu joy o'g'lingizga tekkan ekan-da, men o'zingizga tekkan deb eshitgan edim... Buyursin... Shunday o'tib ketayotgan edim, esimga tushib qoldingiz, bir kiray dedim. Orziqul uyida bo'lsa qulluq bo'lsin qilib chiqay...

- Juda soz bo'пти-da, Hojim! Ko'p yaxshi qilibsiz. Qani, kirsinar... Yo'q, yo'q kovushni ichkariga yechadilar... Zab kelibsiz-da. O'zim ham sizni bir aytib kelaman, birpas gapirishib o'tiramiz deb yurgan edim.

Orziqul bu gapni mehmonning ko'ngliga bo'lib aytmadi, rostdan ham Hojimirsirojning bir kelishiga arzumand edi. Lekin, rostini aytganda, Hojini uyiga taklif qilishdan murodi birpas gapirishib o'tirish emas, unga o'z turmushini ko'rsatish edi. U, uy-joyini, maishatini ko'rsatish bilan maqtanmoqchi emas, chunki qo'lga kirizgan narsasi o'z qadr-qimmatidan yuqori bo'lgan odam maqtanadi. U faqat haqiqatni aytmoqchi, «cho'loq cho'loqligidan, kambag'al kambag'alligidan norizo bo'lsa, xudoning qahri keladigan» zamonda xokisor bo'lgan odamlarning o't kechib, suv kechib olib borgan kurashlari natijasida turmushlari qanday o'zgarganligini ko'rsatmoqchi, xolos. Orziqul bu haqiqatni ko'rsatish bilan ta'na qilmoqchi ham emas, chunki ta'na qilish - qattiq o'pkalash degan so'z. Hojidan nima deb o'pkalaydi? «Shuncha yil sening zavodingga ishlab qornim ham to'ymadi, ochdan ham o'lmadim, sen meni ot qatori ko'rar eding, toypaxtalar o'tida qolib qovurg'am singanda kasalimni mahalla boqqan» deb o'pkalaydimi? Hoji shunday qilmasligi kerak emishmi? Zavod egasi-ya? Lekin Hoji o'sha vaqtda shunday qilmasam bo'lar ekan, deb hozir aytishi mumkin va aytadi ham, chunki shu gap bilan bironing ko'nglini yumshatib bir piyola choyini ichadi.

Orziqul Hojini koridorning oxiridagi eshikka - o'zining bo'lmasiga boshladi. Bu bo'lmada balkonga chiqiladigan eshikning tutqichiga ilingan allaqanday bir xaltadan bo'lak hamma narsa Hojining ko'ziga qalbaki ko'rindi shekilli, butun jihozlarni alohida-alohida ko'zdan kechirdi, hatto devorlarni chertib ko'rdi.

Orziqulning kelini Tojixon kirdi. U, mehmon bilan ko'rishib, narigi uyga taklif qildi. Orziqul Hojini

oshxonaga boshlab chiqdi. Oshxonada Murod xarita ko'rib o'tirar edi.

- Keldingmi, o'g'lim, - dedi Orziqul, - mana Hoji bobong ham keldilar.

Murod darrov turib Hoji bilan so'rashdi va nazokat bilan unga joy ko'rsatdi.

- Keling, Hoji bobo. Ko'rinmaysiz, kelmaysiz...

- Barakallo, o'glim, barakallo, - dedi Hoji kursiga ehtiyot bilan o'tirayotib. - Umringiz uzoq bo'lsin.

Ko'pdan ko'p xursand bo'ldim... O'g'il degan shundoq bo'lsin, otasini rozi qilsin. Ko'p xursand bo'ldim.

Xo'p... Bu gilam... bu gilamni necha pulga oldingiz?

- Esimda yo'q. Ancha bo'ldi olganimizga.

- O'tgan hafta bozorga bir gilam chiqdi, gilamimsan gilam edi-da. Bir ming uch yuzga savdo qilib, Qodiralining o'g'liga olib berdim. Gilam tanigan odam ikki mingga indamasdan oladi. Shunaqa narsalar kerak bo'lsa menga aytib qo'ying. Xo'sh... yashang o'g'lim, kam bo'lmang. Endi Orziqul oyog'ini uzatib, bahazur yota bersa ham bo'lar ekan. Biz burun zamonda shuncha davlat bilan ham bu xilda orzu-havas ko'rgan emasmiz. Endi ishlamassiz-a, Orziqul?

- Nega ishlamas ekanman, qirq to'rtinchi maktab-da qorovullik qilaman. Men ishlamasdan turolmayman... o'rganmaganman...

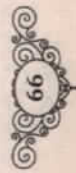
- Ana shu chakki-da, Orziqul, ana shu chakki! Noshukurchilik...

- Noshukurchilik bo'lsa ham o'rganmaganman.

Murod kuldi:

- Ko'rdingizmi, o'rganmaganlar! Bu kishini ishlash huquqidan mahrum qilishga haddim sig'maydi.

Tojixon ovqat keltirib qo'ydi. Ovqat vaqtida Hoji hech kimga so'z navbati bermay, burungi zamondagi yomonlab ketdi.

Ma'lum bo'lishicha, burun zamonda, zavod egasi bo'lishiga qaramay, u ham jabr ko'rgan ekan: uyezd hokimi «akangizni mingboshi qilaman» deb uch ming yigirma yetti so'm pulini yeb, saylovda degrezlik homiddin degan jallobni saylagan ekan. Tojixon «piq» etib kulib yubordi va Murodga qaradi:

- U qanaqa saylov? - dedi.

- Men qayoqdan bilay. Dada, u qanaqa saylov?

Orziqul anchadan keyin javob berdi:

- Mingboshi saylov deb eshtar edim-ku, hech ko'rgan emasman... Qanaqa saylov bo'lar edi, mana Hojim aytdilar-ku... Obbo xotintaloq-ey, shunaqa qilgan deng, Hojim!..

Tojixonning kulishi, Orziqulning so'zidagi kalaka ohangli Hojiga yoqmadi. U, kichkina pichoqchasi bilan suyak tozalar ekan, so'zni boshqa, bularga xush keladigan mavzuga burish niyatida birdan so'radi:

- O'g'lim, - dedi, - staxanovchilik deysizlar, buning hikmati nimada? Juda ko'p narsalarni aqlim ola bermas edi, endi sekin-sekin fahmlayapman. Lekin shu staxanovchilik hech aqlimga sig'maydigan ish bo'lib chiqdi. Burungi zamonda bitta odam, mening bilishimcha, juda nari borsa uch yarim pud paxta terar edi, hozir yigirma besh pudga yetkazib terar emish. Mana, siz, bitta o'zingiz o'ttiz ikkita masfinaga qarar tantahalz...

Murod miyig'ida kulib, Tojixonga qaradi...

Tojixon, siz aytgning, nima uchun hozirgi odamlar Hoji boboning aqlariga sig'maydigan ishlarni qilishadi? Aytgning, siz ham staxanovchi-ku.

Tojixon javobga lab ochganida eshik taqilladi-yu, turib ketdi. Javobni Murodjon o'zi berdi:

- Staxanovchilikning hikmati shundaki, Hoji bobo o'zimizda bir maqol bor-ku: «Birovning ishiga

saratonda qo'l sovqotadi». Staxanovchilikning hikmati hammadan burun shundaqa, men boshqaradigan o'ttiz ikkita mashina ham, bu mashinalar bilan qilinadigan ish ham birovniki emas. Bu - bir...

Eshikni taqillatgan O'lmas ekan, yo'lakda onasiga nima to'g'ridadir quvona-quvona so'zlayotgan to'vushi eshitildi. U, shu quvonchini otasiga ham aytish uchun bo'lsa kerak, shoshilib kirgan edi, ne ko'zi bilan ko'rsinki, hali avtobusda «tarbiyasizlik» qilgan kishi o'tiribdi! O'lmas ixtiyorsiz qulog'ini ushlab, sekin yotoqqa tomon burilgan edi, Murod to'xtatdi:

- Xo'sh, o'rtoq komandir, qanaqa kino ko'rdingiz. Bolani tanib, Hojining esi chiqib ketdi. «Obbo haromi, - dedi ichida, - hozir arz qiladi. Agar arz qilsa, cho'ntagimga qo'l soldi deyman!»

- O'rtoq komandir tankist bo'lar emishlar, - dedi Tojixon kulib. - Uchuvchi bo'lishdan aynibdilar. O'lmas, mehmon bilan so'rashmaysanmi?

O'lmas so'rashgani qo'l uzatdi. Hoji uning qo'lini olar ekan, o'rnidan turdi:

- Endi men ketay, bemahalg qolmay, - dedi.

U, bolaning shikoyat qilishidan va buning natijasida o'ng'aysiz ahvolda qolishidan qo'rqmasa ham bo'lar edi, chunki O'lmas hech shikoyat qilib o'rgangan bola emas. Orziqul uni pastgacha kuzatib xayrlashdi. Hoji ko'chaning u yuziga o'tib bitta-bitta qadam tashlab borar ekan, o'ylar edi: «Mashina ham, bu mashinalar bilan qilinadigan ish ham o'zingniki... tankist... tank ham o'zingniki! Yillar, yillar o'tdi! O'tgan bu yillar dunyoni ostin-ustin qildi!»

1939

AYB KIMDA?

Hamroyev kechi ovqatdan keyin birpas cho'zilmoqchi bo'lgan edi, to'g'ri kelmadi: narigi uy to'polon - bolalar bir-birini yostiq bilan urib o'ynayotibdi; soat sakkiz yarimda majlisga borish ham kerak. Kecha Hamdam ota-onalar majlisi bo'lishi to'g'risida maktabidan qog'oz olib kelgan.

Hamroyev hech qachon majlisga borgan emas, ammo fursati bo'lganda bir tayyorlanib bormoqchi va bola tarbiyalashni bilmagan yoki bu ishga sovuq qaragan o'qituvchilarni uyalermoqchi edi. Bu niyat uning xotini Sobiraxonga juda ma'qul bo'ldi.

- Gapiring, izza qiling! Bolalar maktabda o'qib qaytanga bevosh bo'lib ketyapti. Siz uyda yo'q vaqtlarda Hamdamingizning dastidan menga kun yo'q. Ilgarilar urib yengar edim, endi uray desam qochib tomga chiqib ketadi, tomda turib menga tilini ko'rsatadi.

Hamroyev qo'yin daftariga nimalarnidir yozdi.

- Xo'sh, tag'in nimalar qiladi?

- Tag'in... ursam «baribir og'rimaydi» deb qiqir-qiqir kuladi... Ha, aytgancha, bir yildan beri biron marta «aya» deganini eshitganim yo'q, hamisha «Turondot» deydi.

Hamroyev kulib yubordi. Bu laqabni Sobiraxonga o'tgan yili bayramda birovnikiga mehmon bo'lib barchaganida o'zi qo'ygan va shu bilan hammani buldurgan edi.

- «Turondot» deydimi-a? Lekin buni majlisda gapirib bo'lmaydi, chunki... lekin bir tomondan gapirsa ham bo'ladi, bola degan kattalarning gapini gapirmasligi kerak.

– Albatta! Maktabda shunaqa narsalarni o'rgatmasa nimani o'rgatadi? Quruq ilm bilan bola bola bo'lar ekanmi?

Hamroyev Sobiraxonning shikoyatlarini, gazetalarda o'qigan, odamlardan eshitgan tarbiyaga doir gaplarni yozib, qo'yin daftarini to'ldirdi, keyin bu larning hammasidan xulosa chiqardi:

– Men biron qog'ozga o'qimasdan qo'l qo'ysam, sen biron ko'ylakning yoqasini qiyshiq qadab qo'ysang, ishga sovuqqonlik bilan qaraganimiz uchun javobgar bo'lamiz, nima uchun bola tarbiyasiga sovuqqonlik bilan qaragan o'qituvchiga qonun yo'q, qani, chaqir bu yoqqa Hamdamni!

Narigi uydan, uvadasi chiqib ketgan yostiqni ko'tarib, Hamdam chiqdi.

– O'tir, bu yoqqa! Xo'sh, sen nima uchun ko'cha bolalariga o'xshab axloqsizlik qilasan!

Hamdam yostiqni kursiga qo'yib, ustiga o'tirdi va onasiga qaradi.

– Nima qildim?

– Men so'rayotibman, menga qara! Nima qilganingni bilmaysanmi? Nima uchun oying urganda... xayr, bu ham mayli. Nima uchun oyingni «aya» demay... yo'q, nima uchun tomda turib, ayangga... umuman, tomlarda yurar emishsan, yer ko'tarmaydimi? Maktabda senga shuni ta'lim beradimi? Qani daftarlaring? Hamdam ayasiga qaradi.

– Qachon men tomda yuribman?

– Yo'q, tolni qo'y, menga daftarlaringni ko'rsat! Bu yil o'qish boshlangandan beri nechta «a'lo» baho olding?

– Bitta ham... yomon baho olganim yo'q. Mana...

Hamroyev daftarlarini varaqlay boshladi.

– Xo'p, hozir ko'ramiz... «yaxshi!»... «o'rta»...

«o'rta»... Qani «a'lo»? Ruschadan nima uchun «yaxshi»?

– A'lo o'qisam ham o'qituvchimiz «yaxshi» qo'yadi, «a'lo»dan «yaxshi» yaxshi deydi.

– Ha-ha! Hali siz yolg'on gapirishni ham bilasizmi?! Qani, beritiroq kel, ko'zingga qara! «Yaxshi» yaxshi deydimi?

Hamdam yolg'on gapirishning bunday oqibatini umrida birinchi ko'rishi edi, yig'lab yubordi.

– Menga qara deymen! Kim o'rgatdi senga yolg'on gapirishni? Qaysi domlang?

Sobiraxon aralashdi:

– Qo'ying endi, minba'd yolg'on gapirmaydi. Voy, tayba, ruschadan nega «yaxshi», baloday gapiradi chakilli-kul!

Hamroyev Hamdamning qulog'idan cho'zib, o'ziga qaradi.

– Tag'in yolg'on gapirasanmi? Bundan keyin yolg'on gapiradigan bo'lsang, bilib qo'y, men oyingga a'jab og'rimaydigan qilib urmayman-a!.. Shu yolg'on gapirdan keyin ruschadan «yaxshi» olganingga ham ishonmayman. Qani, xo'sh, masalan, choynakning qopqog'ini ruscha nima deydi? Samovarning jo'mragini nima deydi?

Hamdam ikkovini ham bilmadi va yig'laganicha narigi uyga kirib ketdi. Hamroyev qo'yin daftarini olib, nimalarnidir o'chirdi, yana nimalarnidir yozdi.

– Yo'q, – dedi daftarini cho'ntagiga solib, – bu tabaga jiddiy qarash kerak. Shunday bo'lgandan keyin majlisga jiddiy tayyorgarlik ko'rib borilmasa bo'lmaydi. Tarbiyaga doir kitob ko'p.

– Soat sakkiz bo'ldi, – dedi Sobiraxon.

Hamroyev o'ylanib qoldi: borsa albatta gapirishi kerak, gapirmaydigan bo'lsa borishning keragi yo'q.

So'zga chiqqanda gapni nimadan boshlaydi, nima to'g'rida gapiradi va qanday xulosa chiqaradi.

-Yo'q, bu xilda borishdan foyda yo'q, Turondot, - dedi, - bu safarcha siz boring. Men yanagi safar jiddiy tayyorgarlik ko'rib boraman.

- Qo'ysangiz-chi! Umrimga bormagan joyimga qanaqa qilib boraman. Mening borishimdan nima foyda?

- Foyda bo'lmasa ziyon ham yo'q-ku!

Er-xotin foyda-ziyon to'g'risida tortishib, soatni sakkiz yarim qilishdi. Hamdam chiqdi.

- Nima qilib o'tiribsizlar? Direktor juda tayinlagan edi, xatni topshirmagandirsan, deb ertaga meni urishadi.

- Oying bormaydi, borishidan foyda ham yo'q, men yanagi safar boraman.

- Mudir so'rsa shunaqa deymanni?

- Nega? Kap-katta bo'lib shunga ham vaj to'polmaysanmi? Dadam ishdan kech keldi, oyim betob yotibdi degin!

Hamdam dadasiga qaraganicha uzoq turib qoldi. U, ertaga xuddi shunday deydi.

1940

XOTINLAR

Asqar ota hukumat uchun qurol ko'targan o'zbek ayollaridan Ma'rifatxon voqeasini eshitganidan beri uning qabrini ziyorat qilish niyatida yurgan edi. Qish kunlarining birida qulay payt keldi: bir necha ovchi o'sha tomonga - daryo bo'yiga ovga chiqadigan bo'lib qoldi. Asqar ota shularga qo'shildi.

Miltiqlar taxt, otlar tayyor, lekin kimningdir qush olib kelishini kutishar edi. Asqar ota ko'ziga yuvoshroq

ko'ringan bir otni sinamoqchi bo'lib mingan edi, ot anihorga intildi. Shu onda mayin bir tovush:

- Otajon, sug'ormang! - dedi.

Asqar ota otning boshini tortib, orqaga qaradi. Paxtalik nimcha, qo'pol ag'darma etik kiygan yoshgina bir juvon turar edi.

- Yo'q, qizim, sug'ormoqchi emasman. Bu otlarning ichida yuvoshrog'i qaysi?

- Yuvoshrog'imi? Mening otimni mina qoling.

- O'zing-chi?

- Menga baribir.

Bu gap Asqar otaga, umrida bir marta ot minib, o'zini zo'r chavandoz hisoblagan yosh bolaning qo'ralig'iday tuyuldi. Qushga ketgan kishi qushni olib ketdi. Ovchilar o'tlanishdi. Asqar ota juvonning otini mahallani ikkilanib turgan edi, o'zi jilovidan ushlab:

- Mining, ota! - dedi.

Asqar ota noiloj mindi. Juvon saroyga kirib ko'k toy minib chiqdi. Toy uning ostida gijinglar, o'zini it yuqdan-bu yoqqa tashlar edi. Buni ko'rib Asqar otaning kayfi uchib ketdi.

- Qizim, bo'lak ot yo'q ekanmi?

- Nima edi?

- Bu oting... ovga yaramaydi.

- Men ovga bormayman, otajon, ikkinchi MTS ga ketayapman.

Juvon toyni bemalol yengib ketayotgan bo'lsa ham qishloqdan chiqquncha Asqar ota juda toliqib ketdi, chunki toy har o'ynoqlaganda entikib nafasi ichiga tushib ketar edi. Juvon buni payqab borayotgan ekan:

- Xavotir bo'lmang, ota, yiqilsam yer ko'taradi, - dedi keldi.

- Xavotir bo'lmayman, qizim, lekin bu oting gaplashib ketgani qo'ymayapti-da. Alishtirib olsang gaplashib, chaqchaqlashib ketar edik.

Ovchilar xiyla ilgari ketdi. Juvon tizginni sal bo'shatgan edi, shunga mahtal bo'lib turgan toy birdaniga ko'tarib ketdi. Asqar ota avval qo'rqdi, keyin juvonning ot chopishini ko'rib, shunchalik zavql keldiki, otiga ustma-ust qamchi bosganini o'zi ham bilmay qoldi. Juvon saman ot minib uni kutib turar edi.

- Otga juda ephil ekansan-ku, qizim! Barakalla-ye... Kolxozda nima ish qilasan?

- MTSda traktorchim.

Asqar ota uni boshdan oyoq kuzatib chiqdi. Jo'nashdi. Ikkala ot bir qiyomda, baravar qadam tashlab borar edi.

- Otga ham ishing tushib turadimi?

- Hozir uncha ishim tushmaydi.

- Ilgari ishing tusharmidi? Kuyoving nima ish qiladi?

- U kishi ham traktorchi edilar. Hozir frontda.

- Qachon ketgan?

- Urush boshlangan kunlari.

- Farzand bormi?

- Bor. O'g'lim bor. Otni o'rganishimga shu bola sabab bo'lgan.

- Bola sabab bo'lgan?

- Ha. Men sizga aytсам, otajon, urushdan ilgari bizdan xomlik o'tgan ekan: uy qilibmiz, ro'zg'or qilibmiz; o'rtog'im katta-katta topib kelganiga, men yaxshi-yaxshi tikkanimga, pishirganimga xursand bo'lib yuraveribmiz. Men yetti yillik maktabni bitirganimdan keyin o'rtog'im «bas, kamlik qilaa keyin o'qiyasan», dedilar. Ishlamadim ham. Shu bilan «uy qizi» bo'lib qolaverdim. Buning oqibati

shu bo'ldiki, urush boshlangandan keyin tengqur-larim joy-joyini topib olganda men shoshib qoldim; ularning erlari ko'ngillari o'sib jo'naganda, mening erim o'ksib jo'nadi... O'rtog'im jo'nagan kuni ertasiga hechqurun hovliga Komila xolam keldilar. O'zingiz bilasiz, u kishi frontga ketgan yigitlarning hammasini ham o'z farzandlariday ko'radilar; hol-ahvol so'ra-dillar, keyin: «Qani endi, qizim, yurtdan qarzingni uz, qo'lingdan nima ish keladi?» dedilar. Alaminga chudolmay turgan edim. «Uy qizi bo'lib o'tirishdan boshqa hamma ish keladi!» deb javob berdim. O'g'lim o'ti yarim oylik edi. «Undoq bo'lsa, - dedilar, - bolang to'g'risida tashvish tortma, men bola boqishni sendan yaxshi bilaman». Oradan bir hafta o'tgandan keyin meni MTSga boshlab bordilar. Ukalari brigada mexanigi ekanlar. Shu kishining qo'llarida ikki oy juda qattiq ishladim. O'n besh kunlik sinovdan keyin traktorchi nomini oldim. Tengqurlarim ichida yuzim yorug' bo'ldi. Bolaga butkul Komila xolam qaradilar. Men kuniga bir marta peshinda ro'para kelgan otni minib, otagani kelar edim. Otni shunda o'rganmanman...

- Kuyoving, «kamlik qilaa, keyin o'qirsan» deb seni qiyab qo'yibdi-da!

- Mendan ko'ra o'zi ko'p qiynaldi. Uyda o'tirishimga o'tganib qolgan emasmi, ko'chaga chiqishim sog' tishini sug'urib olganday bo'ldi. Shunday bo'lishini bilar edim. Bir xatida bunday debdi: «Katta poxoddan keyin hozir dam olib o'tiribmiz. Juda charchaganman. Bilasizmi, kishi charchagan vaqtida ko'ngilni g'ash qiladigan xayollarga boradi. Hozir soat to'qqizdan yigirma minut o'tdi. Men sizga xat yozib o'tiribman. Shu minutda siz nima qilib o'tirgan ekansiz?...» Men bir gapga uncha og'rinmadim, erkak kishi ba'zan shunaqa yuragi torlik qiladi deb qo'ya qoldim.

Oradan uch kun o'tmay, yana xat keldi. «Yangi yilga oz qoldi, – debdi, – yangi yilni qayerda qarshi olasiz? O'rtoqlaringizni uyga chaqirasizmi, o'zingiz biron yerga borasizmi? Uyga chaqirsangiz Qrimdan nomingizni yozdirib kelgan piyolamda o'zingiz choy iching!» Men bunga qisqacha javob yozib: «Yangi yil siz eson-omon kelgan kuni kiradi» dedim. Bu xatim borib yetmasdan tag'in xat keldi: «Yangi yil kechasi tushimga kirdingiz: kimningdir ayvonida birov bilan gaplashib turibsiz. Tong yorishganda uyga qaytib kelingiz, betingizni yuvmasdan, uxlab yotgan bolaning yuzidan o'pdingiz...» Bu gap jon-jonimdan o'tib ketdi.

Juvon engashib otning yolini siladi. Uning harakati, o'pkasi to'lib, gapdan to'xtash uchun bahona izlayotganini ko'rsatar edi. Asqar ota buni fahmlab, o'zini bilmaslikka soldi. Juvon anchadan keyin qomatini rostladi va qor bosib yotgan uzoq adirning etagida qorayib turgan qishloqni ko'rsatdi.

– Ikkinchi MTS hu o'sha yerda. Men ana u so'qmoqdan yursam ham bo'ladi. Lekin sizni nariroqqacha kuzatib, katta yo'ldan keta qolay. Aytganday, ovga multiqsiz boryapsiz-ku, otajon?

Juvon boshda MTSga boraman deganda Asqar ota MTS ni negadir daryo bo'yiga yaqinroq yerda deb o'ylagan ekan, hozir hayron bo'lib qoldi. U o'zining niyatini aytib, agar juvon ovga boradigan bo'lsa, MTSga birga borishini aytdi. Juvon Ma'rifatxonga juda ixlosmand ekan, bu taklifni darrov qabul qildi. Bular, ovchilarga «ketaveringlar» ishorasini qilib, so'qmoqqa burilishdi. Ovchilar ko'chma qumlar orasiga kirib, ko'zdan yo'qoldi.

Qishloqning kiraverishida talay bolalar muz tiyg'anmoqda edi. Bular ikkita otliqni ko'rib, yo'l

bo'yiga tizilishdi. Otiqlar yaqinroq kelganda yetti-sakkiz yoshlardagi qiz bola bir qo'li bilan to'ning ustidan ishtonini mahkam ushlab, ularga qarshi yugurdi.

– Sobiraxon opa!

Juvon otning boshini tortdi.

– Opang o'rgilsin! Beri kel, qo'lingni ber! – juvon qizni otga mindirib oldi. – Voy, muzlab ketibsan-ku!

Kimning qizisan?

– Bozorvoy akaning... Tog'amning bayroqlarini qachon qaytib berasiz? Olib ketgansiz-ku...

– Voy, Normat akaning jiyani bo'lasanmi? – dedi juvon va Asqar otaga tushuntirdi. – Kuzgi shudgorda ko'chma qizil bayroqni biz olgan edik, shuni aytayotibdi... Tog'ang uydamlar?

– Tog'am tumanga ketganlar. Ukachamga beshik olib keladilar.

Kattakon bujun ostidagi qizil darvozadan temir boshka yumalatib chiqqan bir mo'ysafid qomatini rostlab bularga bir qaradi-da, yugurganicha kirib ketdi. Bular yetib borguncha darvozadan uch kishi chiqdi. Bular, kichigi yigirma, kattasi o'ttiz yoshlardagi shoyatda kelishgan yigitlar edi. Bularning juvonga qarayotgan muomalasini ko'rib Asqar ota yo'l bo'yi uni sansirab kelganidan qattiq xijolat tortdi. Yigitlar, keyinchalik kelgan haligi mo'ysafid ham, uni shunchalik izlat qilishar ediki, Asqar ota bu juvonning oddiy traktorchigina ekaniga shubhalanib qoldi. Biroq orada o'tgan butun gap remont, ehtiyot qismlar, brigada, yonilg'i to'g'risida bordi va hatto hazil, o'rni kelib qilingan bir-ikki askiya ham shu mavzudan chetga chiqmadi. Asqar ota erkaklar qoshida ko'p muhtaram sotilarni ko'rgan, lekin bularning ko'pchiligi rais,

mudir, direktor deganday rahbarlik o'rindagi xotinlar edi. Bu oddiy traktorchi juvonga bo'lgan ehtirom uni ayrim o'ringa qo'yar edi. Asqar ota ichida «Ering haligiday xatlar yozgan bo'lsa, seni yaxshi bilmas ekan; sen o'z qadringni bilasan, o'z qadringni bilgan xotonga erkak kishi yomon ko'z bilan qaraganini botinolmaydi» deb qo'ydi; bu gapni hozir o'ziga aytgisi va erining o'sha xatiga nima deb javob yozganligini so'ragisi kelar edi.

Biroq hash-pash deguncha yetti-sakkiz cho'g'li xotin-xalaj to'planib, bu gaplarning mavridi bo'lmay qoldi. Bular Sobiraxonning yor-u do'stlari, o'rtoqlari edi. Asqar ota bu hurmatli juvon boshqa xotinlardan raftori bilan ajralib turar degan bir o'yda edi, biroq Sobiraxon yor-u do'stlari orasida shularning biri bo'lib qolganini ko'rib, ajablandi. Bular kimningdir uyiga kirishganda, Sobiraxon hatto to'rga o'tgani ham unamadi. Boshqalar uncha qistashmadi ham. To'rga Asqar ota bilan o'rta yoshlardagi ikki xotinni o'tqazishdi. Asqar ota shuncha xotinning ichida yakka o'zi bo'lganligidan nechukdir o'ng'aysizlanar va har qaysiga alohida-alohida «yaxshimisiz» der va duo qilar edi. Deraza yonida turgan kimdir:

– Oqsoqol kelyapti, – dedi.

«Oqsoqol» deganda Asqar otaning ko'z oldiga o'z tengquri biron mo'ysafid kelib, ancha yengil tortgan edi, eshikdan qirq yoshlardagi bir xotin kirdi. Hamma o'rnidan turdi. Asqar ota ham turmoqchi bo'lgan edi, oqsoqol yetib kelib yelkasidan bosdi.

– Qimirlamang, otaxon! Siz kelganda biz tursak yarashadi, biz kelganda siz tursangiz xunuk ko'rinadi.

Oqsoqol qishloq Kengashining raisi edi. U, Sobiraxon bilan quchoqlashib ko'rishdi, yuz-ko'zidan

o'pdi; shu payt obrez bo'yida piyoz to'g'rayotgan bir qizga ko'zi tushib:

– Bahri! Hu, afting qursin! – dedi.

Bahri, rangi bo'zarib, qo'lidan pichoq tushib ketdi.

– Nima qildim, opajon?

– Dard!

Bahri ko'zi javdirab hammaga bir-bir qaradi va tizidan qizarib, ko'ziga yosh keldi.

– Nima gunoh qildim!..

– Nega eringga xat yozmaysan?

– Voy bundan bo'lak ham tuhmat bormi? Nega xat yozmas ekanman? Mana, so'rang!

– Xat yozmasligingni bular biladimi, ering biladimi? Ma, o'q-chi, xat yozar ekansanmi, yo'qmi?

Xatni Sobiraxon olib, ko'k qalam bilan ostiga chizilgan yerini o'qidi:

«... Bahrixon bir qo'y bilan bir ko'yliklik atlas mukofot olgan ekan. Shuni nima uchun olganligini so'rab, ikki martaba xat yozdim, aytmadi. Mumkin bo'lsa, o'rtoq Ibrohimova, shu to'g'rida menga o'zingiz ma'lumot bersangiz...»

– Xo'sh? – dedi oqsoqol.

Bahri yengi bilan ko'z yoshini artar ekan, kulim-stradi.

– Xat yozmaydi demabdilar-ku! Shoshmang, opajon, men sizga tushuntirib beray. U kishi o'tgan yili orden olganlarida «ordenni nima uchun oldingiz?» deb uch marta xat qildim, uchala xatimga ham «seni mudofaa qilishda ayrim ish ko'rsatganim uchun oldim» deb javob qaytardilar, anig'ini hech aytmadilar. Men ham mukofotni nima uchun olganligimni aytmadim, xatlariga «sizni esimdan chiqarmaganligim uchun oldim» deb javob berdim. Jiddiy gap kulgi bilan

tugab, oqsoqol uni nohaq urishgani uchun o'sal bo'ldi. Asqar ota, Bahri hech bo'lmasa o'zicha do'ng'illab qo'yar deb o'ylagan edi, undiq qilmadi. U, boyagiday ochilib, ishini qilaverdi. Shundan keyin Asqar ota unga alohida e'tibor bilan razm solgan edi, ko'ziga juda yosh ko'rindi.

– Nechaga kirding, qizim?

Bahri Asqar otaga yer ostidan bir qarab, so'ngi javob berdi:

– O'n sakkizga kirsammikin, kirmasammikin, deb o'ylanib yuribman.

Oqsoqol, Asqar ota bu savolni nima uchun berganini fahmlab, tushuntirdi:

– Ering deymiz-u, lekin u yigitga hali tekkan emas, so'z bergan, xolos... Urushga ketayotganda nima degansan, Bahri? «Agar sizdan bo'lakni desan, dushmanidan ortgan o'qlaringizdan biriga ko'ksini nishona bo'lsin». Shundoq deganmisan?

Bahri qizarib, javob bermadi. Asqar otaning nazarida, Bahrining bu so'zi gul ko'tarib, ashula aytib ol chekib, zo'r kelganda hatto picha ko'z yoshi to'kib arz qilnadigan, lekin anchayin qarshilikka uchrasa chokidan so'kilib ketadigan muhabbatning emas, gulsiz, ko'z yoshisiz arz qilnadigan va qarshilikka uchragan sayin kamol topadigan muhabbatning ifodasi edi. Birinchi xil muhabbat tilda, ikkinchi xil muhabbat dilda bo'ladi. Birinchi xil muhabbatdan gul bilan ko'z yoshi olib tashlansa, chunonchi, parranda muhabbatidan farq qilmaydi. Parranda bilan inson orasida qancha farq bo'lsa, birinchi xil muhabbat bilan ikkinchi xil muhabbat orasida ham shuncha farq bor. Asqar ota shu so'zlarni ko'nglidan o'tkazdi-yu, Bahriga nisbatan ko'nglida mavj urgan mehrini ifodalaydigan biron kalima ham so'z topolmay, faqat:

– Umring uzoq bo'lsin, qizim! – dedi.

Uy egasi dasturxon yozar ekan:

– Umridan shuncha uzoq bo'lgandan keyin, xudo xohlasa umri uzoq bo'ladi, – deb so'z o'yini qildi.

Kimdir «piq» etib kulib yubordi. Nima gap ekanini anglay olmagan Asqar ota o'zidan o'zi qattiq xijolat tortdi. Oqsoqol buni fahmlab, tezroq uni xijolatdan chiqarishga shoshildi.

– Qishlog'imizda Umri, Umriniso degan bir xotin bor edi, shuni aytayotibdi, – dedi.

Asqar ota bu javobga qanoat qilmay:

– Kim o'zi u, qanaqa xotin? – dedi.

Uning savoliga oqsoqol ham va boshqa hech kim ham javob bermadi. Og'ir jimlik cho'kdi. Shunday jimlik cho'kdi, bu xildagi jimlik aytgani til bormaydigan, eslashni ko'ngil ko'tarmaydigan biron dahshatli fojiga uchrab halok bo'lgan kishining nomi bexosdan tilga olingan vaqtda bo'ladi. Jimlik uzoq davom etdi. Buning sirini anglay olmagan Asqar ota yana so'z qotqani istihola qildi.

Sohiraxon qo'ynidan bir dasta qog'oz chiqarib oqsoqolga berdi va sekin:

– Bo'taboy aka tumanga ketgan ekanlar, shuni berib qo'yasiz, – dedi.

– Biz otam bilan daryo bo'yiga bormoqchimiz. Bu kishi Ma'rifatxon opaning qabrini ziyorat qilmoqchi ekanlar, birga borib kelaylik, dedilar. Qaytishda tusholmasmiz...

Ma'rifatxon nomi aytilishi bilan suhbatga yana jon kirdi. Ayollardan ikki kishi bular bilan birga boradigan bo'ldi. Bulardan biri qishloq maktabining qarovuli va farroshi – Qumriniso degan nimjongina bir xotin, ikkinchisi – frontcha ishlaydigan yoshlar brigadasiga yaqinda brigadir bo'lgan yigirma besh

yoshlardagi Risolat degan norg'ul bir juvon edi. Risolatning eri askarlikka 1942-yilning bahorida ketgan.

Jo'nagani o'tlanayotgan oqsoqol:

– Sobiraxon, Bahrini ham olib boringlar, o'ynab kelsin, – dedi.

Bahri borgisi kelsa ham, nimaningdir andishasini qilib turgan ekan shekilli, bu gapni eshitib, go'yo qanot chiqardi. U, hammadan burun o'tlanib, yo'lga chiqib turdi.

Jo'nashdi.

Bahri xiyla oldinda Risolat bilan birga borar va o'tning qadam tashlashi maqomiga ashula aytar edi.

Asqar ota Sobiraxon bilan Qumrinisodan ham ke-yinda, o'tni o'z mayliga qo'yib, xayol surib borar edi.

Odamlar shundayki, bor narsa asta-sekin yo'qolsa ham payqaydi, lekin yo'q narsa asta-sekin paydo bo'lsa payqamaydi. Asqar ota o'ylab qarasa, xotinlar suhbatida sira bo'lmagan ekan va bugungi suhbat ko'zini ochib yuboribdi: ko'zini ochib qarasa, o'z qishlog'ida, bo'lak joylarda ko'rgani, bilgani xotinlarning nimadan iborat ekanliklariga yaxshi razm solmagan va ularning kamolotini payqamagan ekan. Endilikda «munglug'», «mushtipar» singari so'zlar qovushmay qolgan, bu xotinlardan hech biri qilayotgan ishiga, kasbi koriga sababi tirikchilik deb qaramaydi. Bularda qandaydir bir ichki dard bor. Shunday ichki dard, kundalik tirikchilikdan yuksakroq bir sabab bo'lmasa hech qanday qonun, hech qanday shaxsiy manfaat bularni bu xilda ishlashga majbur qilolmaydi.

Sobiraxon o'tining boshini tortib:

– Ota, juda xayol surib qoldingiz? – dedi.

Asqar ota unga yetib oldi.

– Yo'q, qizim, xayol surayotganim yo'q... hall gapimiz chala qoldi. Eringizning o'sha xatiga javob qaytardingizmi, yo'qmi?

Sobiraxon miyig'ida kulib:

– Shunaqa, – dedi, – «betingizni yuvmasdan udlab yotgan bolaning betidan o'pdingiz», debdilar. Bu gap jon-jonimdan o'tib ketdi. Yig'ladim. O'tirib xat yozdim. Bu bilan ham alamdand chiqmay, xatni ko'tarib Komila xolamning oldilariga arzga bordim. Hamma gapni aytdim, yozgan javobimni o'qib berdim. U kishi o'rtog'ining xatini eshitib kuldilar, mening javobimni eshitib koyidilar, «Issiq-issiq xatlar yozib yurib, birdan sovuq xat yozsang ko'ngli shamollab qolmaydimi!» dedilar, xatimni yirtib tashladilar. Jahlimdan tushganimdan keyin bunday tanamga o'ylab qarasam, bechora o'rtog'imdan unchalik qattiq gina qilishning hojati yo'q ekan... «trush» deganda bizning qulog'imizga gumburlagan tovushlar eshitiladi-yu, ko'zimizga qon ko'rinadi; biron qo'rqqoq miltig'ini tashlab qochdi degan xabarni eshitib, «xoin» deymiz qo'yamiz, lekin u xoinni jang maydonida yarador bo'lib yotgan yoki olg'a intilib, shu paytda sherigining yordamiga muhtoj bo'lgan jangchining ko'zi bilan ko'rolmaymiz. Xuddi shunga o'xshagan «qishloq» degan vaqtda o'rtog'im urushga ketmasdan burungi qishloqni ko'z oldiga keltiradi; unga xiyonat qilishni «ko'ngil xushligi», buzuqlikka qadam qo'yish deb biladi, lekin jang maydonida ming bir ajalga chap berib olg'a borayotgan erining yuziga o'z qo'yib «ko'ngil xushligi» qiladigan makiyonni ko'zining ko'zimiz bilan, yurt qayg'usida hamma narsani unutgan, azob chekayotgan og'ir va juda og'ir meh-natda tasalli topayotgan kishilarning ko'zi bilan ko'ra olmaydi. Ko'ra olmaydi!

Sobiraxon «ko'ra olmaydi» degan so'zni pisanda qilib emas, afsuslanib aytdi.

– Sizga hali Umri to'g'risida gapirishdi, – dedi Sobiraxon so'zida davom etib, – yo'q, uning to'g'risida

hech kim gapirmadi, gapirgisi kelmadi. O'zni kel-
maganda men ham gapirmas edim. Men ham bu
xotinning nomini yana bir kishi eshitishini xohlama-
edim. Erim bunaqa xotinlarni bizning ko'zimiz bilan,
hech bo'lmasa ana u Bahrining ko'zi bilan ko'ra
olganda, menga bu xilda xatlar yozmas edi.

Asqar otaning kutganiga qarshi Sobiraxon so'zida
davom etmadi, aftidan, u xotin haqida endi gapirmoqchi
emas edi. U nima to'g'ridadir o'ylar, ixtiyorsiz bo'lsa
kerak, allaqanday hazin kuyni burni bilan kuylab borar
edi. Asqar ota o'ng tomonda borayotgan Qumrinisoga
qaradi. Qumriniso bu qarashga o'zicha ma'no berib
qizarganday bo'ldi va jilmayib:

- Ishi yo'q it sug'oradi, otajon, - dedi.

Uning xijolat tortganday bo'lishidan Asqar ota
Umrining bu xotiga biron yaqinligi bor gumon qilib:

- Umri sizning kimgiz bo'ladi? - deb so'radi.

Qumriniso yalt etib Asqar otaga qaradi, bir nima
demoqchi bo'lib, ikki-uch og'iz rostlaganidan keyin:

- Mening hech kimim bo'lmaydi, Risolatdan
so'rang, - dedi.

Bular gap bilan bo'lib, xiyla orqada qolib ketishdi.
Risolat bilan Bahri esa, allaqachon yulg'unzordan o'tib,
yo'l bo'yidagi ko'chma qumtepada tevarak-atroflar
tomosha qilib, kutib turishar edi. Yulg'unzordan
o'tilgandan so'ng Sobiraxon ot qo'ygani qumtepaga
chiqib ketdi. Buning ketidan Asqar ota bilan Qumri-
niso ham chiqdi. Bu yerdan uzoq adir etagida yar-
qirab turgan daryo ko'rinar, qayerdandir o'rdaklar-
ning g'ag'illashi eshitilar edi. Hamma jim, tevarak-
atrofdagi manzaraning gashiti bilan mast edi.

Bular qumtepadan tushib, talay yo'l yurguncha
ham jim borishdi. Nihoyat, Asqar ota hech kim
gapirmagani, o'zi ham boshqa gap topolmagani uchun

- Qizim, Risolatxon, Umri sizga nima bo'ladi? - deb
so'radi.

Risolat avval Qumrinisoga, keyin Sobiraxoniga
qaradi, ikkovining ham yuzida tabassum ko'rib:

- Menga-ku hech narsa bo'lmaydi, bir o'zi ham
Sobiraxoniga, ham Qumriniso opamga kundosh
bo'lmoqchi deb eshitganman, - dedi.

Askiya ketdi. Bu askiya shundoq ediki, bular
qo'yo yo'lda tushib yotgan bir parcha jirkanch lattani
cho'pga ilib, «ma, ro'molchang» deb bir-biriga otayo-
tib. Kula-kula hammaning darmoni qurigach, Risolat
bular yoshlarini artib dedi:

- Toza hayron bo'larsiz-a, otaxon! Bizning qish-
loqda G'afforjon degan, qo'y og'zidan cho'p olmagan,
buning ustiga hech kimi yo'q bir yigit bor edi. Uni
hamma, hammadan ko'ra ham men yaxshiroq bil-
ardim. Hamma bilganiki, G'afforjon bir yildan ortiqroq
selponga mudir bo'lib turdi; men yaxshiroq bilganimki,
bu hammahalla edik. Shu yigit birdan uylanish
taraddudiga tushdi-yu, bir haftaning ichida to'y ham
bo'la qoldi. Kelin «muqovasi» tuzukkina, lekin xiyla
o'ziga bino qo'ygan dovruqlik Umri degan bir qiz ekan.
Bular to'qiz oyga yaqin birga turishgan bo'lsa, shu
davr ichida G'afforjonni ko'rgan erkak kishining g'a-
sh, xotin kishining rahmi kelar edi: xotini har bir og'iz
so'zi, har bir bosgan qadami bilan «senga tekkanimga
shukr qils» deb turganday bo'lar edi. Buni G'afforjonning
o'zi yo payqamas, yo payqasa ham «nozaninning
mudi» deb bilar edi. Shu xilda olti oycha umr qilishgan-
dan keyin nima bo'ldi-yu, G'afforjon selponing
mudirligidan bekor bo'ldi. Shundan keyin orada
o'tgan yaqin uch oy mobaynida bular ikki-uch mar-
taba qo'ydi-chiqdi bo'lishdi. Qiz har safar o'zi-
ning qashlog'i Dovruqqa ketib qolar, yana paydo

bo'lar edi. G'afforjonning fe'li ma'lum bo'lgani uchun ko'p kishi aybni Umriga qo'yib yurar edi, lekin G'afforjon askarlikka ketayotganda Umri shunday dod soldiki, «ayb Umrida» deganlar tilini tishlab qoldi. Agar muhabbat shunday kezlarda to'kiladigan ko'z yoshi bilan o'lchansa, yuzta Shirin-u yuzta Laylining muhabbati bunikiga urpoq ham bo'lmas edi. «Iudolik» degan so'z bino bo'lgandan beri bunaqa ko'z yoshini ko'rmagandir... Ana yig'i-yu mana yig'i!

— O'zini parovoz tagiga tashlamoqchi ham bo'lgan, dedi orqada kelayotgan Bahri.

— Ha, o'zini o'ldirmoqchi ham bo'ldi. Xayr, oradan uch-to'rt oy o'tdi. Bir kuni, men uyda sal tobim qochib yotgan edim bexosdan Umri kirib keldi. Eri bor paytda salom bersangiz, «bekor aytibsan» deganga o'xshab alik oladigan odam, juda shirinso'z bo'lib hol ahvol so'radi, hovlimni supurib berdi, hatto, boshimni uqalab qo'ydi. Ichimda «yolg'izlik kor qilibdi-da», deb qo'ya qoldim. Ancha gaplashib o'tirdik. Shundan keyin tez-tez kiradigan bo'ldi. Men ham undan xabar olib turadigan bo'ldim. Qisqasi, xiyla inoq bo'lib qoldik. Umri qishlog'imizga kelganidan beri bironta o'rtoq ortira olmaganiga hayron bo'lib yurar edim. Inoq bo'lganimizdan keyin buning sirini bildim. Uning uchun olamda o'ziga teng odam yo'q, u bilgan odamlar yo o'zidan past, yo o'zidan yuqori; o'zidan past odamni oyog'i bilan ko'rsatar, o'zidan yuqori odamning esa oyog'iga yiqilar ekan. Biron odamning o'zidan past yo balandligini esa, uning uyida nechta gilami borligi yoki necha kishiga so'zi o'tishi bilan o'lchar ekan... Bahorda dala ishlari juda qizib ketdi-yu, men bir hafta uyga kelolmadim. Bir haftadan keyin kelsam, Umri

yo'q — Dovruqqa ketibdi; shu ketganicha yaqin bir oydan keyin keldi. Qarasam, to'qimi o'zgargan: qosh-tarida o'sma, ko'zlarida surma, ikki chakkada gajak, labida ko'k xol... bo'ynini doka bilan bog'lab olibdi. «Hima qildi, tomog'ing og'ridimi?» desam, «eshik qisib oldi» deb xir-xir kuladi. Qo'lida G'afforjondan kelgan xat bor ekan, nima deyshimni bilmay, xatni qo'lidan oldim. U ham indamadi, o'qidim. O'qisam... bechora G'afforjon! Shunday xat yozibdi, shunday gaplarni yozibdi, ko'zlarimga yosh keldi...

Risolatning ko'ziga hozir ham yosh keldi.

— Bir joyda nima debdi deng: «Kunim bitgan bo'lsa-yu, o'q tegsa «Onajon!» deb yiqilarmikinman, «shirikon!» deb yiqilarmikinman?»

Asqar ota beixtiyor otiga qamchi berdi, yana boshini tortdi. Uning ko'z o'ngidan butun olam qo'qolib, faqat ikki narsa qoldi: qonsirab oqarishgan va g'oyibona so'nggi bo'sa olishga chog'langan dudoq, doka bilan bog'langan tomoq...

Risolat davom etdi.

— Shundan keyin men unga ro'yxush bermay yordim. Shunday bo'lsa ham, hali uni bahona qilib, hali hali bahona qilib kirib yurdi. Bu xarish otday muncha munga surkanaverdi deb yursam, buning tagida gap bor ekan. Uning zar bilan tikilgan juda chiroyli bir to'ppisi bor edi. Dovruqqa bir borganimda shu to'ppini amakivachcham Aminjonning boshida ko'rib qoldim. Zimdan surishtirsam, bola bechora o'rgimchak uyaga tushib qolibdi: Umri «men seni qizligimda yashat ko'rib qolganman, qaramaganingdan keyin senga o'chakishib erga tekkan edim, hozir erimdan chiqqanman», debdi. Aminjon, o'zi yosh bo'lsa ham, juda pishiq, og'ir, g'ayratli bo'lganligi uchun jamoa xalqiga rats qilinib, xo'jalik Dovruqqa birinchi edi.

lini olib turar edi. Asqar ota borib sag'ananing bosh tomoniga cho'kka tushdi va baland ovoz bilan Qur'on o'qidi. Xotinlar oyoq uchida borib maydoncha atrofiga maxsus qo'yilgan xarsanglarga o'tirishdi. Asqar ota fотиha o'qib bo'lgandan so'ng, o'rnidan turib, toshni tavof qildi. O'ng tomondagi toshga arab alifbosining qadimgi imlosida yirik qilib «Ma'rifatxon jannat makon» deb yozilgan va hijriy bilan «1335» deb ta'rix qo'yilgan edi. Har ikkala toshda bundan boshqa ham arab, lotin va hozirgi alifbeda yozilgan yozuvlar ko'p, bularni ziyoratchilar pichoq, tosh va boshqa narsalar bilan ko'p mashaqqat tortib yozganliklari ko'rinib turar edi. No'noqina bir rassom o'sha vaqtda askarlar kiygan qalpoqning suratini ham solibdi:

– Bu yerni kim obod qilgan? Bu og'ir toshlarni kim olib kelgan? – dedi Asqar ota va o'ziga-o'zi javob berdi. – Kim olib keldi? Bu yerga meni kim olib keldi? Shunday odamlar ham bo'ladiki, tug'ilganda hech kim sevinmagan bo'lsa ham, o'lganda butun yurt aza tutadi. Qizim, Bahri, shundaqami? Shundoqmi, Sobiraxon?

Orolni Risolat yaxshiroq bilars ekan, hamma olib yurib tomosha qildirdi. Orol to'rt-to'rt yarin tanobcha kelar edi. Ma'rifatxonni otib o'ldirgan Sangin qo'rboshining go'rini ko'rishdi. Go'r orolning shimol tomonida, daryo buriib oqadigan yerdagi jar yopasida bo'lib, odamning belidan keladigan bir chuqurlikdan iborat edi. Ziyoratchilar to'qaydan chiqqanda, kuni bo'yi osmonni qoplab yotgan kulrang bulut kuni botish tomonidan yorilib, botib borayotgan quyoshning shu'lasi daryoni qip-qizartib yubordi. Risolat olovdek yonib turgan ufqqa qarab:

– Ertaga havo ochiq bo'ladi, – dedi. Ziyoratchilar otlanib jo'nashdi. Ko'chma qumlar orasida bularga

ovchilar yetib oldi. Ovchilar juda xursand, har qaysisi bir nechadan quyon, o'rdak olib bormoqda edi.

Chorrahada Risolat, Bahri va Qumriniso ular bilan sayrlashdi. Asqar ota har qaysining peshonasidan o'pib, duo qildi.

Qishloqqa qorong'i tushganda yetib kelishdi. Sobiraxon ovchilar in'om qilgan ikki quyon va uch o'rdakdan bir quyon va ikki o'rdakni Asqar otaga berdi. Asqar ota Sobiraxon va ovchilarga minnatdorlik bildirib jo'nadi.

1944

SEP

Sherali bilan Shahriniso bir-birini yaxshi ko'rar edi. Lekin ikkovi ham ochiqchasiga bir nima deyolgan emas. Bir nima deyish qayoqda, daladami, qishloqdami, bir-birini ko'rib qolsa, xuddi birov «shu!» deyayotganday chuldirab qolar edi. Oshliqlikni hisslab bo'lar emishmi. Bularning dardini, baribir hamma bilars edi. Sherali askarlikka ketayotganida kuzatgan chiqqanlar shuning uchun oradagi keraksiz jandani ko'tara qolishdi.

Shahrinisoning o'rtoqlari chetga tortib:

– Noz qilmay o'l. Gaplashsang-chi, – deyishdi.

Yigitlar Sheralini turtkilashdi:

– Kim aytadi seni yigirmaga kirgan yigit deb, issiq-kesiq o'pmaysanmi...

Kuzatgan chiqqanlar o'zlarini go'llikka solib turtkilashdi. Ikkovi birin-ketin bekatning orqasiga o'tib ketdi.

Sherali daromad qilgani gap topolmay, Shahrinisoning qo'lini ushladi.

- Mana endi biz ketayotibmiz, siz qolayotibsiz...
- Oy borib, omon keling...
- Sizga bir nima demoqchi edim.
- Aytin.

Sherali ikki-uch og'iz rosladi-yu, inday olmadi.

Shahriniso kulib yubordi.

- Esingizga solaymi? «Yaxshi ko'raman» demoqchi emasmikinsiz?

Sherali qip-qizarib bir ko'zi kichrayib ketdi. Lekin xiyla dadil bo'lib, uning bilagidan ushladi.

- Siz-chi? Menga qarang. Bir qarang. Siz ham yaxshi ko'rasizmi?

Shahriniso Sheraling bilagini chimchilab:

- Boring, - dedi va do'ppisini ko'ziga tushirdi.

Uning bu harakati Sheraling savoliga eng yaxshi javob edi. Biroq Sherali bunga qanoat qilmas, ro'yroft «men ham sizni yaxshi ko'raman» deyishini xohlar edi. Shuning uchun gapni aylantirdi.

- Bizning-ku suratimiz sizga kerakmasdir, lekin siz suratimizni bersangiz bo'lar edi. Yo arzimaymizmi? Mumkinmi sochingizdan bir tolasini olsam? Yodgorlikka...

- Yodgorlik berganman-ku.

- Nima beribsiz?

Shahriniso arazlab burildi.

- Hali ham bilmas ekansiz-da!

- Bilmayman. Non ursin agar, bilmayman! Kechi-rasiz...

- Bilmasangiz bilib oling: ko'nglimni berganman! Shahriniso qiziq ustida shunday deyishga dedi-yu,

keyin uyaldi; chopqillaganicha panjaraning orqasiga o'tib ketdi. Bu yaxshi bo'ldi, chunki Sherali uning so'ziga javoban nima deyishini, nima qilishini bilmas, nima desa va nima qilsa nazarida soxta chiqayotgan

day ko'rinar edi. Uning so'zini bosib tushadigan zo'r gapni xayrlashganda topib aytish umidi bilan o'ziga tasalli bergan edi, bu ham bo'lmadi. Xayrlashganda Sherali shunday bir ahvolda ediki, kuzatgani chiq-qanlardan kimdir «bola bechorani muhabbat elitibdi-ku», deb qo'ydi.

Oradan yaqin ikki oy o'tib, Sheralidan xat keldi:

«Oy yuzli, shirin so'zli Shahriniso-xonga. O'zimni sog'-salomatligimni bildirishlik barobarinda siz go'zal yurimning ham o'ynab-kulib yurishingizni tabiatning eng nozik joylaridan tilab qolaman.

Meni so'rasangiz, hozir harbiy lagerdaman... Mashqda qiyalsang, urushda qiyalmaysan» degan shiori ortig'i bilan bajarmoqdaman, pulemyotga taqiboz bo'lib qoldim. Shuni havas bilan o'rganmoqlaman. Yana shuni bildimki, Shahriniso-xon, agar ishlar rejali, kishi intizomli bo'lsa, bitta odamning qo'lidun juda-juda ko'p ish kelar ekan. Shu tartib-intizomning to'rtidan biri zvenomizda bo'lsa, har top g'o'zadan bahuzur bir kiyimlik paxta olishimiz mumkin ekan, deb qo'ydim. Omonlik bo'lsa qaytib boram, butun tuman qoyil qoladigan ish qilaman...

Sizni sog'indim. Jon Shahrison, bir marta tushimga kiring. Endi qandoq qilay, ishqilib menga bergan so'zingiz chin bo'lsa - bas. O'zingiz bilasiz, sizni qanchalik yaxshi ko'rishligimni yuz foiz yozaman desam, bir gektar qog'oz ham yetmaydi.

Xatlingizga intizor bo'lib Sherali».

Shahriniso yozgan javobida qancha bayt-u g'allardan keyin shunday dedi:

«...Tumanni qoyil qoldiradigan ishni shu yerga kelib qiladigan bo'lsangiz, pulemyotni jo'xori qo'rigani o'rganayotgan ekansiz-da. Men shunaqa ishni urushda qilastiz degan umidda edim. Unday bo'lsa shart

qo'yaman: menga mahr berasiz, mening mahrim - yuz nemisning boshi. Meni qanchalik yaxshi ko'rishingizni bildirmoqchi bo'lsangiz bir gektar emas, to'rt etti qog'oz yetadi...»

Sherali shu shartga unab xat qaytardi...

«...Yuz nemisning boshi sizniki. Yo dong'im chiqadi, yo changim chiqadi. Endi mumkinmi biz ham bir nima desak: mahr so'ragan qiz sepi bilan keladi, sizning sepingiz nima bo'ladi? Tuman qoyil qoladigan ishni men borguncha qilish qo'lingizdan keladimi?»

Sizning sepingiz shu bo'ladi».

Shahriniso nima javob berganligi kuzda ma'lum bo'ladi.

1944

ASROR BOBO

Ultarmalik Asrorqul Haydar otaning qadrdon oshnasi bo'ladi.

Oq poshsho mardikor olgan yili bir kuni kech qurun Haydar ota Usta Mo'minning do'koniga chiqsa, bir begona kishi dam bosib o'tiribdi, surishtirsa, «ultarmalik qochoq», deyishdi.

Shundan uch-to'rt oy burun Ultarmada g'ulu chiqdi, «shahardan soldat kelib ancha odamni haydab ketdi, bularni guberning o'zi so'roq qilar emisha degan gap tarqalgan edi.

Bu odam o'sha vaqtda qochib qolganlardan biri Asrorqul degan tegirmonchi ekan.

Olomon bir nimaga qasd qilib to'lishib turganda bir og'iz gap kifoya qiladi. Asrorqul o'shanda olomonni yorib chiqib, «Oq poshshoning devon yiqilgan bo'lsa, o'zining yurtidan mardikor olsin, bir

hurmaymiz» debdi. Shundan keyin olomon xuruj qilib mingboshining uyiga boribdi. Mingboshi qochibdi. Shahardan soldat chiqibdi... Asrorqul o'shandan beri qishloqma-qishloq qochib yurar ekan.

Usta Mo'min yolg'iz qo'l bir kosib edi. Asrorqul uning damini bosib, bo'lak ishlarga qarashib, do'konida yotib yurdi. Bu odam o'zi o'ttiz beshlarga borib qolgan bo'lsa ham bola-chaqa qilolmagan, otasidan qolgan meros - tegirmonini aylantirib, kunini o'tkazib yurgan ekan. Keyinchalik Haydar ota ikkovi oshna bo'lib qoldi. Haydar ota ba'zan kechalari uning oldiga kelib, birpas-yarimpas gaplashib o'tiradigan bo'ldi. Shunda Asrorqul tegirmoni to'g'risida gapirib xafa bo'laverganidan keyin Haydar ota bir kuni Ultarmaga borib, tegirmondan xabar oldi. Asrorqul qochgandan keyin Ultarmaning amini tegirmonni «poshsholik bo'ladi» deb o'ziniki qilib olgan ekan.

Oradan bir necha oy o'tib, bir kuni Haydar ota shaharga borgan edi «oq poshsho taxtdan tushdi» degan gapni eshitib qoldi. «Undoq bo'lsa, tezroq borib Asrorquldan suyuqchi olay», - deb kelsa, Asrorqul bu sabarni allaqachon eshitib, Ultarmaga jo'nabdi. Lekin ikki haftadan keyin bo'shshaganicha qaytib keldi. Haydar ota «Ha?» desa, «oq poshsho taxtdan tushgani tulan, oq amin aminligidan tushmapti», dedi.

Petrograd, Toshkentda, Qo'qonda urushlar bo'lib, «oq aminlar» aminligidan tushgandan keyin ham Asrorqul Ultarmaga borolmay yurdi, sababki, bu tegirmonidan, qishlog'idan ko'ngil uzganidan keyin Haydar ota bosh bo'lib bir beva xotiga uylantirib qo'ydi. Asrorqul farzand ko'rди. Usta Mo'min, rahmatlik, xat bilal edi, kitob ko'rib, bolaning otini Yodgor qo'ydi - «O'z yurtida qochoq bo'lib yurgan kunlaringdan yodgor bo'lsin», dedi.

Shunaqa qilib Asrorqul bir necha yil shu yerda turib, yurt tinchigandan keyin bola-chaqasi bilan Ultarmaga ko'chib ketdi; tegirmoni buzilib ketgan ekan, tuzatdi; xo'jalikka shu tegirmoni bilan kirdi.

Ultarma bu yerga xiyla olis bo'lsa ham, bu ikki oshna bordi-keldi qilib turishar edi. Asrorqulning o'sha o'g'li Yodgorboy askarlikni bitirib kelganda, Haydar otaning jiyaniga bo'lishamiz, deb turishgan edi, mana bu urush chiqdi-yu, to'y keyinga qoldi.

Shu bu yil to'qqizinchi sanada mana shu Asrorquldan Haydar otaga xat keldi. Xat mujmalroq Asrorqul undan xafami, nima balo... Bir gap bor! Haydar ota har nima bo'lsa ham borib ko'rib kelay, deb yo'lga chiqdi.

Haydar ota Ultarmaga xuftondan keyin yetdi. Asrorqul samovarda ekan, uni kichik o'g'li Abror qarshi oldi. Kampir, bechora, bemahal bo'lsa ham, qozon osdi. Haydar ota undan Yodgorboyini so'rab:

- Xat kelib turibdimi? - degan edi, kampir, o'zi to'lib turgan ekan, ko'z yoshi qildi.

- O'rtog'ingiz boshingga bitgan bir balo bo'ldi Yodgordan kelgan xatlarni menga bermaydi, Abror! ham ko'rsatmaydi; xat kelmay qo'ygan bo'lsa, uni aytmaydi. O'zining ahvoli bu: qarigan chog'ida buzilib, samovardan beri kelmaydi - samovarchilik qiladi. Avvallari bu ish hammaga biram erish ko'rindi, biram g'alati tuyuldiki, bolam bechora Abror nomuslarga o'ldi. Bilmagan odam nima deydi? O'g'li boqolmapti, kuni o'tmapti, deydi-ya! Raisga aytdik, jamoaga o'zim bordim - bo'lmadi: «Kim samovarchilik qilishimga to'sqinlik qiladigan bo'lsa, mening dushmanim bo'ladi, tumanga ma'lum qilaman» deпти. Xayriyat, shu to'g' rida rais bilan san-manga borib uning ustidan to-

manga arz qildi-yu, gap nima, so'z nima ekan ham-manga ayon bo'ldi.

- Samovarchilikka yarayaptimi, axir?

- Ha, baloday... Hassasiz yuradi...

Shu paytda Asrorqulning o'zi kelib qoldi. Haydar ota uni dabdurstidan tanimadi. Uning tetikligi, shuodam qadam tashlashi yosh bolaga chiqqan anqolday kishining kulgisini qistatar edi; lekin xo'p olibdi, qorayib ketibdi, shuni o'zi ham bilar ekan shakilli, oldini olib:

- Oziymanmi, qorayibmanmi? - dedi.

- Yo'q, juda joyida... Mayiz bo'libsana... Xo'sh, Yodgorboydan xat kelib turibdimi?

- Har xatida seni so'raydi... O'g'lim, Abror, bitta

chilim soli

Asrorqul ilgari chilim chekmas edi. Haydar ota shuni so'ray deb endi og'iz rostlagan edi, kampirga ko'zi tushib qoldi. Kampir o'choqdan cho'g' olayotgan Abrorning panasiga o'tib, «Aytin, xatni ko'rsatsin», deb ishora qildi. Haydar ota unga sekin bosh irg'i-

tdi. - Ha, ishqilib boshi toshdan bo'lsin. Qani, biron ta-

natini o'qiylik, bo'lmasa, - dedi.

- Bo'londa, hamma xati samovarda.

Kampir juda to'lib qolgan ekan, toqat qilol-

mad. - Biron-tasini ko'rsatsangiz o'lasizmi? Hammaning

qurag'ini qon qildingiz-ku? - dedi.

- Yaxshi xat yozsa ham yig'laysan, yomon xat

yozsa ham yig'laysan, nima qilaman ko'rsatib?

- Yig'laysam, ko'z yoshini sizdan qarz olmayman.

Kampir yig'lab yuborgan edi, Asrorqulning ach-

chig'i keldi.

- Tag'in!.. Ammo-lekin, xo'p kaltakbop xotin bo'lib san-da! Burungi zamon bo'lsa, birona qovurg'angni butun qo'ymas edim!..

- Mana, uring, sindiring qovurg'amni! Qo'rqmay qo'ya qoling, arz qilmayman.

- Arz qilishingdan qo'rqmayman, xotin urgani nomus qilaman!

Asrorqul chilimni shunday qattiq tortdiki, sarxodan alanga ko'tarildi; avzoyidan hozir kampirni xafa qiladigan ko'rinib qoldi. Haydar ota sal bosar mikinman deb:

- Qo'y endi, ozor berma, ko'ngli yarimta, - degan edi, Asrorqul qayta avj oldi:

- Ko'ngli yarimta bo'lsa, miyasi ham yarimtami? Uyingni o'g'ri bossa, o'g'lingni sandiqqa solib qo'yib, qo'shnini chaqirmaysan. Hammaning ham farzandi o'ziga aziz.

- Aziz ekanligini bilsangiz bo'pti-da! Bolamni sog'inaman, sog'inganimdan keyin yig'layman... - dedi kampir kuyunib.

- Mayli, yig'la, yig'i gohida xafalikni yozadi, lekin hamma qatori yig'lagin-da.

- Hamma qanaqa yig'lar ekan?

- Hamma qo'li bo'shaganda yig'laydi, sen yig'ldan bo'shamaysan. Na o'zingga qaraysan, na uyga. Chi rog'ning shishasini qara!.. Qishloqda hech kimning uyida pashsha yo'q, biznikida kechasi ham burun talashadi.

- Yuraginga sig'maydi, sig'maydi yuraginga hech narsa!

- Barakalla!.. Yodgorboyga shunaqa mehribonman degin? Beri kel, o'tir. Ma, bir piyola choy ich, ko'z yoshi bo'ladi!.. Shunaqa mehribonman degin? Abror, o'g'lim, ana u behning kallagiga gazeta qistirib

qo'rgan edim, shuni olib kel. Barakallo... Xo'sh, shunaqa mehribon bo'lsang, mana bunga quloq sol: Shu vaqt ichida, ya'ni ikki yillik urushda Ittifoqning ko'rgan talofati 35 ming zambarak, 30 ming tank, 21 ming samolyotdan iborat». Tushundingmi? Bosh-qasini qo'y, nobud bo'lgan zambarak shuncha bo'lsa, hammasi qancha ekan? Shuncha zambarak bir kunda qancha o'q chiqaradi deb o'ylaysan? Shuncha o'qni kim yetkazib berib turadi? O'sha Yodgorboyga o'shagan askar bolalarning ota-onalari, aka-ukalari, opa-singillari, xotinlarimi? Yodgorboyga o'shagan askar bolalarning ustiga dushman 100-200 samolyot birdan yuboradi. Dushman samolyotlarini daf qiladigan ko'p va zo'r samolyotlarni kim yasab berib turadi? Yana o'sha ota-onalar, aka-ukalarmi? Shularni ham mehri muhabbati bordir. Shular ham sog'inishar deyman? Yo senchalik sog'inishmasmikin? Senchalik sog'inishadi, lekin senga o'xshab sog'inishmaydi! Bularning yuragiga hamma narsa sig'adi! Durust, sen samolyot yasolmaysan, ketmon chopolmaysan... lekin qilaman desang, qo'lingdan ish keladi. Sening ko'kragingda o't bor, soch shu o'tni, ho'l-u quruq bo'larav yonsin. Bizni hamma narsadan benasib qilmagchi bo'lgan Gitler hozir ham ancha narsadan mahrum qildi. Qani ilgari qishloq? Hozirgacha ham yannagan yurak bo'lsa mana shuni eslatishning bilan alanga oladi. Alanga oldir, yondir! Shunda farzand do'g'ga qolgan gitlerchilar ko'payadi, yaxshi bo'ladi...

Asrorqulning tovushi o'zgardi. U irg'ib o'rnidan turdi yu, chilimni ko'tarib o'choq boshiga qarab ketdi. Haydar ota bildiki, uning o'pkasi to'ldi. Buni kampir ham payqadimkin, deb sekin razm solsa, payqabdi; payqabdi-yu, aftidan, ko'ngliga g'ulg'ula tushibdi. Haydar ota buni uning «qilt» etib yutunganidan bildi.

Bu orada Asrorqul chilimni chekib bo'lib, kampirni chaqirdi.

- Qani, kel endi, oshingni suz! - dedi. Keyin to'g'ishdi: - O'zim suzib bera qolaymi? O'tirishingdan oshni og'zingga solib, jag'ingni qimirlatib qo'ymasam, chaynamaydiganga o'xshaysan...

Kampir yalt etib Haydar otaga qaradi, shu qaradil bilan «hazillashayotibdi, xayriyat» deganday bo'ldi.

Asrorqul kelib o'tirdi. Uning chakka tomirlari chiqqan, nafas olishi bejo edi.

- Ha? - dedi Haydar ota.

- Hech... chilim eltgandir.

Haydar ota ichida «himm...» dedi-yu, bo'lak gap so'ramadi. Shundan keyin kampirning «Yodgorboydan kelgan xatlarni bizga ko'rsatmaydi», deganiga o'zicha ma'no berdi.

Osh ustida gapni yana Asrorqulning o'zi boshladi.

- Urushdan yarador bo'lib kelgan Sodiqlon degan yigit o'tgan juma kuni samovarga kelib, urushda ko'rganlaridan ancha gapirib berdi.

Kampir urushdan kelgan kishining daragini eshitib, betoqat bo'lib qoldi...

- Nima deydi Sodiqlon?

- Olaver, olaver, aytib beraman! Choydan quy... Shu Sodiqlon bir yigitning qanday o'lganini aytib berdi. Qattiq bir jangdan keyin bular o'n to'rt kishi nima bo'lib boshqalardan ajralib qolishibdi; ikki kecha-yu ikki kunduz o'rmonma-o'rmon yo'l yuritib, kichkina bir qo'rg'onchaga duch kelishibdi. Bu qo'rg'onchada nemislar bormi, o'zimiznikilar bormi - bilib bo'lmabdi. «Shuning uchun, - deydi Sodiqlon, - biz, ikki kishi, oldin borib bilib keladigan bo'ldik. Menga Og'abekov degan yosh, nihoyatda chiroyli bir armani yigit hamroh bo'ldi». Bu yigit yo'lida Sodiqlonga xotinidan kel-

gan xatni, xotini bilan bolasing suratini ko'rsatibdi, haqarat qilibdi. «Ekin oralab borayotgan edik, - deydi Sodiqlon, - katta yo'lga chiqib shunday qarasak, yo'lning chetida ag'anab yotgan bir avtomobilning yonida uchta nemis o'tiribdi. Darrov yotib oldik». Sodiqlon avtomatini to'g'rilab, tepkisini bosay deganda, halig yigit qo'lini mahkam ushlabdi: «Shoshma, - der emish, - xat o'qiyotibdi. Xotinidan kelgandir, bolasidan kelgandir...» «Men, - deydi Sodiqlon, - uning gapiga quloq solmasdan tepkini bosdim, lekin sal hayallabman: uchala nemis yiqilgandan keyin yoninga qarasam, Og'abekov qip-qizil qonga belanib yotibdi», Sodiqlon ko'tarib qarasa, hali joni chiqmagan ekan, ko'zini ochibdi.

U yigitning bekorga nobud bo'lgani kampirga ko'p alam qildi. U avval nemisni qarg'adi, keyin yigitdan ko'yindi:

- Asir, seni bola-chaqangdan ayirgan-ku shu qurib ketgurlar edi, uni otaman degan kishining nega qo'lini tutasan! Xat o'qiyotibdi emish-a! Bola-chaqasi bilan qo'ldinchor bo'lmaydimi!.. O'ziga-o'zi qilibdi-da.

Ha, Sodiqlon ham shuni aytmoqchi bo'lgan ekan u, aytmabdi. Yigit sho'rlik jon berayotganida o'zi taptir bo'libdi: «Bola-chaqangni yaxshi ko'rsang, bola-chaqang to'g'risida o'ylama», debdi. «Shu gap, - deydi Sodiqlon, - keyinchalik jangchilar orasida maqol bo'lib ketdi... Shunaqa, ko'ngilni o'z ixtiyoriga qo'yib berish urushda, urushdagina emas, shu yerda ham kishini g'afatga soladi. Aql, fahm-farosat bilan ko'ngilni yo'lga sololmaydigan odib turish kerak. Aql-u ko'ngilni yo'lga sololmaydigan kishi buzoq ma'rasa ham uh tortaveradi, sababki, buzoqning ma'rangani - yig'lagani bo'ladi... Abror, qo'lga suv ol, o'g'lim!

Kampir joy solayotib Haydar otaga yana «aytning xatni bersin», deb imladi. Haydar ota ham unga imo bilan «Samovarda ekan, ertaga o'zim olib kelaman», dedi.

Asrorqul erta bilan barvaqt turib ketdi. Haydar otani «tushga yaqin tegirmon boshiga chiqib borsin», deb kampirga tayinlabdi.

Tegirmon Sho'xsoyning bo'yida edi. Haydar ota shu bahona bilan u yoq-bu yoqni ham ko'ray deb, aylanishroq bo'lsa ham bozor boshidan yurdi.

Urush boshlangan yili bahorda ikki oshna mana shu bozor boshidagi maktabda o'qishgan edi. Hordiq kunlari shahardan chiqadigan avtomobil shu yerda kino qo'yib berar edi. Haydar ota qarasa, shu yalanglikka yantoq bosib qo'yishibdi. «Ha, hozir kartina qoldimi, — dedi Haydar ota o'zicha, — biz o'qigan yillari o'yin-kulgi qilib qishloqni boshiga ko'targan yoshlar qayerda?»

Haydar ota shu o'y bilan tegirmon boshiga yetganini ham bilmay qoldi. Soy bo'yida behisob daraxtlar orasiga ko'milgan tegirmon guvullar edi.

Asrorqul samovarni juda bahavo joyga qilgan edi. Ikki tom bo'y pastda Sho'xsoy shovillaydi. Tegirmonni ko'mib yotgan daraxtzor pastda xuddi samovarning sahnidagi gulzorga o'xshar edi. Tepalikdagi chinor, ikki tup sadaqayrag'och to'rt-besh kishilik talay supalarga soya solib turardi. Supalarning oralari atrofiga anvoyi gullar ekilgan.

Haydar ota bir tup sadarayhonga qo'l urib ishladi, so'ngra shoxidan sindirayotgan edi, kimdir «hay, hay!» dedi. Haydar ota orqasiga qaradi. Shiyponda Asrorqul kulib turar edi.

— Ammo-lekin, Asrorqul, baraka top! — dedi Haydar ota rayhonni chakkasiga taqib. — Umringda

samovarning jo'mragini ushlamagan bo'lsang ham, ko'p to'qimtabiat samovarchilarga ibrat bo'ladigan ish qilibsan. Lekin choyxo'r yo'q-ku?

— Choyxo'r kechqurun keladi... Kel, o'tir.

— Sen kampirga tayinlaganing uchun kelganim yo'q, o'zimga keldim. Sendan ikki narsani so'ramoqchi bo'ldim. Bittasi shuki, nega birdan samovarchilikni ixtiyor qilib, shu tufayli raislar bilan urishding, demoqchi edim, endi mana bu samovaringni ko'rganimdan keyin, samovarga muncha ishqing tushib qoldi, desam to'g'ri keladi.

— Samovar senga yoqdimi, axir!

— Yoqdi!

Asrorqul soyning narigi yuzida otliq kelayotgan bir bolaga qarab qo'l silkidi. Bola ham qo'li bilan «yo'q» deb ishora qildi. Haydar ota Asrorqulning to'lang bo'lganini payqab:

— Qanaqa bola u? — dedi.

— Shogirdim. Beshserkaga yuborgan edim. Beshserkalik Abdumajid degan yigit urushdan yarador bo'lib kelgan. Shu yigitni yaqin o'n besh kundan beri olib kelolmayman. Ikki martaba odam yuborganimda sotini unamabdi, hali darmonga kirgani yo'q, ushlabdi, debdi. Uylanganiga yigirma olti kun bo'lganda askarlikka ketib qolgan ekan... Bilmadim, bugun nima vaj qildi ekan.

Haydar ota tushunolmay:

— Nima qilarding uni, biron gaping bormidi? — deb so'radi.

— Yo'q, uning menga, mening choyxo'rlaringa gapi bor... Rahmatlik Usta Mo'minga kechalari jangnoma o'qib eshitganlarimiz esingda bormi? O'sha boshakam urushlar to'g'risida lof-qof urilib yozilgan

jangnomaga shuncha qiziqar edik. Mana bu, butun yer yuzini titratayotgan urush to'g'risidagi jangnomani qiziq emasmi? Urushga borib kelgan mana shunday yigitlarning har qaysisi bir jangnoma. Shuning uchun tumanimizning qayeriga urushdan birov kelsa darrov darak topaman, oldirib kelaman.

Bu orada haligi bola ko'prikdan o'tib otni bo'yiga bog'ladi va o'zi yuqoriga chiqib keldi. U Haydar ota bilan so'rashdi, so'ngra Asrorqulga xat berdi. Asrorqul xatni tovush chiqarib o'qidi:

«Hurmatli Asrorqul ota!

Kecha o'zim bormoqchi edim, shahardan mehmonlar kelib qolishdi. Biz bugun Qorashaharga bormoqchimiz. Ertaga kechqurun mehmonlar bilan birlikda xizmatimizda bo'lamiz.

O'g'lingiz Abdumajid

Asrorqul xatni o'qib bo'g'ildi.

– Mehmonlari bilan kelaversa bo'lmas ekanmi? Bu bola meni ertaga ham aldaydi. Qorashaharda nima qilar ekan? Endi o'zim bormasam bo'lmaydi! Siz, o'g'lim, gazet-pazetingizni ko'rib, kechquruning g'amini yeng. Haydar, birga borib kelamizmi, otliq bir yarim soatlik yo'l.

Haydar ota ko'nmagandan keyin Asrorqul o'tlanib jo'nadi. U, ko'prikdan o'tib, katta yo'lga chiqqandan so'ng otga qamchi berdi va hayal o'tmay jilg'aga karib ko'zdan yo'qoldi. Haydar ota uning ketida qolib asta sekin yelib yurgan sarg'imtir changga qaraganicha xomush qolgan edi, bola:

– Asli borsangiz bo'lar edi, ota, Beshserka ham yaxshi joy, – dedi.
– Siz beshserkalikmi?
– Yo'q. Shu yerlik, ultarmalik.

– Ota-onangiz bormi?
– Bor. Otam Eronda, komandir.
– O'qiyasizmi?

– Urushdan keyin Moskvaga borib agronomlikka o'qiyman. Hozir otaga qarashib turibman: choy-bo'larga gazeta, kitob o'qib beraman. Siz otaning o'rtoqlari Haydar otasiz-da? Sizning to'g'ringizda ota bir gapirib bergan edilar, majlisda.

Haydar ota xijolat bo'ldi: Asrorqul uning to'g'risida nima deb gapirishi mumkin? Buni boladan so'ragani o'ng'aysizlanib:

– Asrorqul majlisda gapira oladimi? – dedi.

– E-hal.. – dedi bola. – Bultur rais yengil ishlarga qaraydigan qariyalarni ro'yxat qilganida otani yozmagan ekan, ota ro'yxatga kirmay qolgan chollarni yig'ib majlis qildi. Ota majlisda birinchi so'zga chiqishi ekan. Gapni nimadan boshladi deng: «Hozirgi vaqtda anchayin bir traktorning g'ildiragi tomorqada rang bosib yotsa ham odamning g'ashi keladi. Rais hech ishga yaramaysan desa, yaramas ekanman deb, kark tovuqqa o'xshab yuraverasanmi hammang?» Shu majlisdayoq haligi chollar frontcha ishlaydigan yashlar brigadalariga birikib oldi. Otaning o'zi samovotni jo'nashirib yuborganidan keyin ko'p ish qildi. Hozir brigadalarning tuman yig'inida hokimning kottibi otaga katta baho berdi: «Asrorqul ota tumanimizda eng zo'r tashviqotchi... Ota shu yerda turib berilgan o't qo'yayotibdi», – dedi.

Shu paytda Asrorqulning kichik o'g'li Abror kelib otasini so'radi va uyga mehmonlar kelganidan xabar berdi. Uning aytishiga qaraganda, kelgan mehmonlar o'zcha Abdumajid va shahardan chiqqan kishilarga o'zlar edi. Haydar ota asta tushib bordi. Yo'lakda

kampirga yo'liqdi. Kampir imo bilan Asrorqulni so'radi. Uning harakati Haydar otaga g'alati tuyulib, yuziga tikildi. Kampirning rangi oqargan, ko'z atrofi qizargan, lablari pikipirab uchar edi. Haydar ota to'xtadi.

- Asrorqul Beshserkaga ketgan edi. Ha, nima bo'ldi?

Kampir doka ro'molining uchini labiga bosib, yerga qaradi va sekin:

- Abdumajidlar keldi, - dedi.
- Nima gap?
- O'rtog'ingizga aytman...
- Nimani?

Kampir tovush chiqarmay kuyinib yig'ladi. Haydar ota undan javob ololmasligiga ko'zi yetib, shoshganicha ichkariga kirdi. Supada o'tirgan uch mehmon turib, xuddi bu yerda og'ir kasal yotganday, Haydar ota bilan pichirlashib so'rashdi.

Haydar otaning diqqati harbiy kiyim kiygan yosh yigitga jalb bo'ldi. U haddan tashqari qizargan, o'zini qayerga qo'yishni bilmayotganga o'xshar edi.

- Abdumajid siz bo'lasizmi, o'g'lim? - dedi Haydar ota.
- Siz ertaga boramiz, deb xat qilgan ekanmiz, Asrorqul siz bilan gaplashgani o'zi ketgan edi.
- Shundoqmi? O'vora bo'libdilar-da. Qorashahar ga ketayotgan edik, mehmonlar otani ko'rib o'taydiki deyishdi.

Haydar ota ariq bo'yida yuzini yuvayotgan kampirga qaragan edi, Abdumajid yana ham qizarib Haydar otaga sekin:

- Juda katta befahmlik qildim-da, - dedi.
- Nima gap?
- Yodgorboyning... nobud bo'lganidan bular bekar bar ekan, to'g'ri kelib kampirdan ko'ngil so'rabman...

Haydar otaning yuragi orziqib, tiligacha muzlab ketdi. U nima deyishini bilmasdan, anchadan keyin:

- Shu aniq gapmi? - dedi.

Abdumajid uning savoliga javob berish o'rniga:

- Endi bo'lar ish bo'ldi, Asrorqul otaga aytman...
- Kampirning ham xohishi shu. Ota qarib qolgan, ko'tarolmaydi, - dedi.

Kampir kelib supaning labiga o'tirdi. Jimlik cho'kdi. Anchadan keyin kampir gap boshladi:

- Asrorqul otangizga qancha ozor berdimga... Xat bilmay qo'ygani uchun shunaqa qilib yurgan ekan.
- Mehmonlar garchi bunday vaqtda kishiga hech qanday so'z tasalli bera olmasligini bilishsa ham, kampirga tasalli bergan bo'lib qo'zg'alishdi. Abdumajid yo'lakay otaning samovarini ko'rib o'tish to'g'risida shaharlik mehmonlarning xohishini so'rgan edi, ular mamnuniyat bilan qabul qilishdi. Haydar ota ularni samovarga boshlab bordi.

Mehmonlar jo'nab, oradan sal vaqt o'tmay Asrorqul keldi. Haydar ota uni ochiq chehra bilan qarshi olishga harchand urinsa ham, Asrorqul ziyraklik qilib:

- Ha, zerikkanga o'xshaysan-ku, - dedi.
- Yo'q... Mehmon kelgan edi.
- Yo'lda ko'rdim. Ertaga aniq kelishadi. Endi hovliga boraylik.

Haydar ota kampirning iroda kuchiga ishonolmas, shuning uchun hozir Asrorqulning unga ro'para bo'lishini istamas edi; yo'l qildi.

Mana shu supaga joy qil, birpas o'tiraylik... Agar birrov menga «qolgan umringni dunyoni sayohat qilib o'tkazasanmi, yo shu supada o'tirib o'tkazasanmi?» desan, hech o'ylab o'tirmasdan shu supani bera qol, der edim. Bu gap Asrorqulga juda yoqdi. U, atrofga suv sepib, supaga joy qildi.

- Mana, yonboshla! Supaga bunchalik ishqiqlig tushgan bo'lsa, ovqat bo'lguncha shu yerda o'tirami...

Ha, aytganday, samovarga buncha ishqiqlig tushdi, degan eding, javob bermabman.

- Endi javob bermasang ham mayliga. Bilaman.

- Nima uchun ishqiqlig tushganligini bildingmi?

- Bildim. Bu gulzor ko'kragingda yongan o'tdan bino bo'lgan ekan. Men bekorchil - takasaltangni so'k So'k meni, kurk tovuq degin!

Asrorqul qah-qah urib kuldi.

- Mendan ikki narsani so'ramoqchi bo'lgan eding, ikkinchisi nima edi?

Haydar ota unga «men sendan ikki narsani so'ramoqchi bo'lib keldim», deganida Yodgorboydan kelgan xatlarni ko'zda tutgan edi, hozir nima deyishini bilmay, shoshib qoldi.

- Ikkinchisi, endi, o'zing bilasan... Yodgorboydan xat kelmay turgan bo'lsa, kampirni shunaqa ovuntirib turganing ham tuzuk... kelib qolar.

Asrorqul uzoqdagi ko'm-ko'k adirlarga soya solib turgan oppoq bulut parchalariga qarab jim qoldi; anchadan keyin chilim solib chekdi.

- Qanchadan beri xat kelmaydi? - dedi Haydar ota.

- Anchadan beri.

Haydar ota yer ostidan uning yuziga qaradi; narida Asrorqul yana ham qaraygan va hozir vujudidan tutun chiqib ketayotganday ko'rindi.

- Kelib qolar, do'stim, har xil xayollarga borma. Asrorqulning ko'z atrofi qizarib, yuzida soxta tabassum aks etdi.

- Nima xayolga borar edim? Yodgorboy oviga borgani yo'q, urushga borgan!.. Kampirga bildirma sang, rostini aytaman. Kampirga aytma, ko'tarolmaydi... Qoraxat kelgan!

Haydar ota kampirning eshitganligini aytishini ham bilmay, aytmasligini ham bilmay, bir lahza o'ylab qolgan edi, Asrorqul:

- Ha, eshitganmiding? - dedi.

Haydar ota birining bilganligini ikkinchisidan yashirishga qaror berdi, chunki birining qayg'usi ikkinchisining qayg'usiga qayg'u qo'shuviga ko'zi yetib qoldi.

- Qishloqda eshitgan edim, lekin ishonmagan edim. Shu aniqmi?

Asrorqul javob bermay qoshini siladi.

- Bardosh qil, do'stim, xafa bo'lganing bilan, yig'lagan bilan bo'lmaydi, - dedi Haydar ota.

- Men yig'lamayman! To o'g'limning go'rini qichqilab, tuprog'ini yuzimga surtmagunimcha ko'standan yosh chiqmaydi...

Abror ovqatga aytgani keldi. Uni ko'rib, Asrorqulning chehrasi darrov o'zgardi va uyga borguncha musibatdan asar qolmadi.

Kampir odatdagidan chaqonroq harakat qilar va mumkin qadar so'zlashga tirishar edi. Asrorqul anchiqqa qo'lini artayotib unga razm soldi va kulib:

- E, qo'zichog'im, yana yig'labsiz-da, - dedi.

Kampirning yuzida kulgiga o'xshagan bir nima aks etdi, lekin darrov yuzini burib, kapkir bilan qozonni qirar ekan, jerkib:

- Hadeb yig'i to'g'risida gapirmang! - dedi.

Lekin ovqatni keltirganida uning ko'zida yosh aylanar edi; ovqatni o'rta qo'yib ko'zini arttdi.

- Qurib ketgur shu o'tinning tutuni biram achchiq chankil!

- O'tir, - dedi Asrorqul turpdan bir bo'lagini og'ziga solib, - achchiq tutunni biz ko'rganimiz yo'q, achchiq tutun urush bo'layotgan joylarda.

Ovqat mahalida kampir juda betoqat bo'lib o'tirdi, bir martaba ichidan yig'i to'qinlanib kelganda o'zini tutish uchun Asrorqulga xarxasha qildi:

- Muncha kurt-kurt qilib chaynaysiz!
 - Turp shunaqa bo'ladi-da, jonidan.
 - Qayoqda, yumshoq non yesangiz ham beda yo gan otga o'xshab chaynaysiz!
 - Yuragingni keng qil.
 - Nima qilibdi yuragingma? Menga o'xshab ertadan kechgacha uyda o'tiring-chi!
- Haydar ota aralashdi:

- Kelin rost aytadilar... Menga qarang, kelin, o'rtog'ingiz menga sizni olib kelishni juda tayinlagan. Men bu yerda uch-to'rt kun turadigan bo'lib qoldim. Sizni ertagayoq eltib qo'yaymi? Nima deding, Asrorqul? Chol-kampir bir-biriga yalt etib qaradi. Bu qara shda har ikkisining ham ko'nglidan bir gap o'tidi: «Men yo'g'imda bu xabarni eshitsang, yolg'izlik qilib qolmasminkisan?»

Haydar ota ikkovini avrab shunga ko'ndirdi va ertalab kampirni eltib qo'yadigan bo'ldi. Ertalab arava kelganda kampir Haydar otani bir chetga tortib:

- Inim, - dedi, - o'rtog'ingizni yolg'iz tashlab ket gani asti ko'nglim bo'lmayapti?
 - Sizni Abror eltib qo'ysinmi?
 - Abrorning ishi bor. O'zim ishga yaramay, shu mahalda yana birovni ishdan qo'yaymi! Otning tiz giniga arqon ulab beringlar, o'zim haydab ketaveran man. Aravani pochtaning odamidan berib yuboraman.
- Asrorqul bunga rozi bo'lmasa ham kampirning ra'yini qaytargani botinolmadi.
- Kampir jo'nadi.

KAMPIRLAR SIM QOQDI

Turing, Nazirbuvi! Turing, To'xtabuvinikiga chiqamiz!

Nazirbuvi sandalning chetida, derazadan tushib turgan erta bahor oftobiga sho'rvada pishgan ol-madek yuzini tovlab, to'ygan qo'zichoqday uxlab yotar edi; bu tovush qulog'iga kirib, xuddi pashsha qo'rig'anday, bir lunjini qimirlatdi; ko'zini ochmoqchi bo'lgan edi, faqat bittasi ochildi.

- A? Nima? - dedi.
- To'xtabuvinikiga chiqamiz. Rais kelibdi.

- Rais?

Nazirbuvi darrov o'rnidan turdi, doka ro'molini qayta bog'lab, Shahodatbuvi bilan birga chiqdi.

To'xtabuvining uyida Roziyabuvi, Ortqionlar o'tirar, rais bularga urushning borishi to'g'risida so'zlar edi; kimningdir savoliga javob berib:

- Endi nemisning poshshosi daryo tagiga uy sulib kirib ketganligi masalasiga kelganimizda, - dedi, - men buni gazetada o'qiganim yo'q. Agar Gitler shundoq qilgan bo'lsa, askarlarimiz orasida suvchi bolalar ham ko'p, birontasi kirib girebonidan bo'g'ib chiqadi... Mana, Nazira xola ham, Shahodat xola ham kelishdi. Yaxshi bo'ldi. O'zim ham sizlarni yig'ib ikki oq'iz gaplashmoqchi edim. Gapim shuki, xo'jaligi mizda paxta ishiga yaraydigan odamlar qanchaligi o'zlaringga ma'lum.

Shunday cho't urib qaragam, paxta ishiga yaray-digan har bir xo'jalikning har bir ish soati bir kilo-gramm paxta ekan. Shundoq bo'lgandan keyin odamlarni iloji boricha boshqa ishlardan bo'shatib, paxtaga solishimiz kerak bo'ladi. O'shanaqa ishlar-dan bittasi pillaqurt. Men beshovlaring qurt

tutinglar, beshta odam bo'shasin, demoqchi emasman. Hech undiq emas. Shundoq qilinglarki, paxta ishiga yaraydigan odam biron soat ham sizlarning qo'llaringdan keladigan ishga band bo'lmasin. Agar sizlar mana shu yo'l bilan butun bir mavsumda o'n mehnat kunini pilladan yulib paxtaga yordam qilsalaring ham harna! Men sizlar bilan majlis qilib, mana shu masalani o'rtaga tashlamoqchi edim. Mana, majlis ochiq. Kim gapiradi?

Hech kimdan sado chiqmadi. Hamma, nechukdir, o'ng'aysizlanar, qimtinar, yerga qarar edi.

- Xo'sh, bo'lmadimi? - dedi rais.

Kampirlar bir-biriga qarashdi va hamma birdan:

- Nega, nega bo'lmas ekan! - dedi.

- Bo'lsa nega indamaysizlar? Qani, To'xta xola, gapiring!

To'xta xola ro'molining uchi bilan og'zini yopib, bo'zargan holda avval o'rtoqlariga, keyin raisga qaradi.

- Endi, o'g'lim, dabdurustdan majlis deding... asl shu gapni avval o'zaro jo'n gaplashib, pishitib olsang keyin majlisga solsang bo'lar edi.

To'xtabuvi hammaning ko'nglidagi gapni aytdi. Rais bu suhbatni majlis deb atash bilan kampirlarni qiynab qo'ygani darrov fahmladi-da, kulib, xatosini tuzatdi:

- To'g'ri, avval jo'n gaplashib olaylik. Xo'p, majlis yopiq. Gapni bir joyga qo'yganimizdan keyin ochamiz.

Majlis yopiq deb e'lon qilingandan keyin Roziya buvi o'zidan o'zi gap boshladi:

- Qurt tutishda bizning qo'limizdan keladigan ish ko'p. Aytasangiz-aytmasangiz o'shanaqa ishlariga qarashish bizdan lozim. Men yana bir narsani o'ylab

qoldim: besh kishi ekanmiz, beshovimiz bir quti urug' olsak nainki eplab boqolmasak?

Boshqalar bir qutini bahuzur eplash mumkin ekanini aytib:

- Qurt ishida ko'zimiz pishgan, qayta yaxshiroq boqamiz, og'ir ishlari bo'lsa, bizga qarashadigan yosh-yalang topiladi, - deyishdi.

Rais miyig'ida kulib:

- Mayli, - dedi. - Agar bir qutini ermak qilamiz, desalaring o'zlaring bilasizlar. Xo'p, endi shu gap puxta gapmi?

- Puxta gap! - deyishdi.

- Endi majlisni ochsam maylimi? Xo'p, majlis ochiq. Beshovlarningni bir zveno deymiz. Zvenoga boshliq kerak bo'ladi, kimni saylaysizlar?

Munozara va muzokaralardan keyin zvenoga boshliq qilib yetmish bir yashar To'xtabuvi Sarimsoqova aylandi.

Majlis yopildi. Rais ketdi.

Shu kuni kechasi, yotar mahalida, To'xtabuvini rahima bosdi: bular-ku hammasi va'da berdi, sayladi, ortaga biri «Belim og'riydi», biri «O'g'limdan xat kelmayapti, yuragimga qil sig'maydi», deb uyiga kirib yotib olsa, nima bo'ladi?

To'xtabuvi yugurganicha Nazirbuvinikiga chiqdi. Nazirbuvi hali uxlamagan ekan.

- Hoy, Nazirbuvi, shu bo'ladigan ishmi yo raisning qo'yini puch yong'oqqa to'ldirib jo'natdikmi?

- Voy, To'xtabuvi, nega bo'lmas ekan? Majlisga boshliq, majlis uvol emasmi? Men hali boshqa narsani o'ylab o'tiribman: beshta nozanindek kampir bo'lsag-u, bir quti desak butun tumanga kalaka bo'lmaymizmi? Bizga nima qipti, nega ikki quti tutamiz demadik?

To'xtabuvining yuragi dadil bo'ldi. Nazirbuvi-ning andishasi unga ma'qul tushdi. Ikkovi Shahodatbuvinikiga chiqishdi. Shahodatbuvi bu gapni eshitib:

– Gap shu ishga qunt qilishda, qunt qiladigan bo'lsak, ikki qutisi ham bir-u uch qutisi ham bir, – dedi.

Uchovi Roziyabuviniqiga chiqishdi. Roziyabuvini ko'ngandan keyin, Ortig'jonnikiga borishdi. Ortig'jon o'sha majlisda «Uch quti tutish qo'limizdan keladi», demoqchi ekan-ku, boshqalardan istihola qilib ayt-mabdi. Bular uch quti degandan keyin, u ham bir quti qo'shdi.

Shunday qilib, uyma-uy yurib qilingan majlisda kampirlar zvenosi to'rt quti tutishga qaror qildi va ertalab xo'jalik idorasiga chopar yubordi.

Rais ko'n-mabdi: «Hammasi yig'ilganda bitta shaftoliga tishi o'tmaydi-yu, to'rt quti urug' tutar emishmi! Yo'q, kampirlarning tovoniga qolamans, debdi. Chopar ham bu gapni oqizmay-tomizmay kampirlarga yetqazdi: «Hammalarning yig'ilganda bitta shaftoliga tishlarning o'tmas emish», dedi.

Bu gap kampirlarga nihoyatda alam qildi, ikki kundan keyin rais kelganda uni o'rtaga olib shunday qilishdiki, rais «Tegishgan edim, tavba qildim», deb zo'rg'a qutuldi va to'rt quti urug'ni o'z qo'li bilan keltirib berdi.

Hademay qurt ko'm-ko'k barg ustida o'rmlab qoldi. Qurt katta bo'lgan sayin kampirlarning havasi, g'ayrati ortar edi. Hech kimning beli ham og'rimadi, yuragiga qil sig'maydigan payti ham bo'lmadi, alb-sincha, hamma sog', dimog'lar chog' edi.

Bir kuni rais kelib qurti ko'zdan kechirdi-da:

– Yashasin havaskor kampirlarimiz! – deb qich-qirdi.

Eshik yonida ikki qo'lini beliga qo'yib, kerilib turgan To'xtabuvi boshqalarga ko'z qisib:

– Qani, o'g'lim, chamangda normamiz to'ladimi, yo'qmi? – dedi.

– Iye, shunchalik qurt boqasizlar-u, qancha pilla chiqishini bilmaysizlarmi? Har qutidan kamida oltmish kilogrammdan olasizlar, – dedi.

– Ana xolos, – dedi Ortig'jon, – to'lmas ekan-da!

– Nega, norma qancha o'zi? Qirq besh kilogrammi? Hamma kulib yubordi.

– Unaqa normangni shaftoliga tishi o'tadigan tamamlarga ber. Bizning normamiz har qutidan yetmish-keshon kilogrammi!

Rais tilini tishladi.

Bir necha kundan keyin qurt nishona berdi. Nishona pilla beto'xtov xo'jalik idorasiga yuborildi. O'sha kuni kechki payt rais yetib keldi va eshikdan kirishi bilan oq:

– Onalar, birinchi terimni olgan kunlarning bitta soni qo'y sizlarniki, men tumandan so'radim, hali hech qaysi xo'jalikning qurti nishona bergani yo'q! – dedi.

Kampirlar uchun bu xabar yangilik edi.

Undoq bo'lsa, sen bizdan bitta qo'y bilan qutibmaysan, – dedi To'xtabuvi, – birinchi terimni olib topshirgan kunimiz Toshkentga sim qoqasan, ayta-senti. Nima desang o'zing bilasan. Bugun seshanba, jashanba kuni birinchi terimni topshiramiz.

Uch kun bo'yi zveno qurtning tepasidan nari ketmadi. Qani endi bu qurt o'lgur tez-tez o'ray qolsa!

Rais har kuni tumanga telefon qilib turdi – yo'q, zvonqanlik – tumanda hech kim pilla topshirgani yo'q.

Nihoyat to'rtinchi kuni ertalab zveno har uydan savat savat pilla olib chiqa boshladi. Rais o'sha

kuni, tumanda birinchi bo'lib, yigirma besh kilo pilla topshirdi va kampirlarga bergan va'dasiga muvofiq Toshkentga «sim qoqdi».

Zveno raising Toshkentga sim qoqqani to'g'risida xabar kutib To'xtabuvining uyida o'tirar edi. Birdan Roziyabuvi yugurganicha kirib keldi.

– Turinglar! Turinglar! O'tirasizlarmi! Radio gapirdi, hammamizning otimizni aytdi. Askar oilalaridan To'xtabuvi, Nazirbuvi, Ortigjon... Hammamizni aytdi.

– Nima deddi?

– Bilmayman, chamamda, sim qoqdi, – deddi.

To'g'ri, rais telefon qilgandan keyin Toshkent radiosing olg'irlari bu xabarni kechki so'nggi axborotda berishgan edi.

Hamma ko'chaga chiqdi. Ko'chaning u boshida rais kattakon semiz qo'yning quyrug'iga arqon solib sudrab kelmoqda edi.

1945

KARAVOT

G'anijonning xotini tug'may yurib-yurib bir daniga qo'chqorday o'g'il tug'ib berdi.

G'anijon xotini homilador bo'lganda ham, bolani ko'tarib yurganda ham, oy-kuni yaqinlashib qolganda ham bunga qishloqda har kuni, har yerda bo'layotgan va bo'ladigan hodisa deb qaragan edi. Biroq, bolaning yer yuziga tushuvi uning uchun hech qachon, hech yerda ko'rilmagan va ko'rilmaydigan hodisaday tuyuldi; nazarida butun qishloq ko'pdan beri shu kungacha mahtal bo'lib, hozir faqat shu to'g'rida gapirayotganday, har bir suyunchi olib kelgan va har bir «qulluq bo'lsin», degan kishi shuni tasdiq qilayotganday bo'lar

«U «dadas» degan so'zni birinchi marta eshitganida bu so'z qayerinidir qitiqladi, qayerigadir issiq-qina tegib, butun vujudi yayrab ketdi.

Mana shu G'anijon o'g'ilchasiga karavot olgani tumani markaziga bordi, ko'ziga eng chiroqli ko'ringan karavotchani oldi va otiga o'ngarib qaytib kelmoqda edi.

Yo'l bo'yidagi ariqlar afti burishganicha muzlab qolgan, daraxtlar cho'ltoq supurgiga o'xshaydi. Havo, kuni bo'yi zo'r berib loaqal to'rttagina qor tashlamaganidan xunob bo'lganday, qovog'i soliq. Shuning uchun, hali kun botmagani holda, qosh qoraygan. Qisqasi, kishining bahrini ochadigan hech narsa yo'q. Shunday bo'lsa ham, G'anijon gasht qilib, ataling oyoq tashlashi va suvluqning shiqillashi maqomiga ashula aytib borar edi:

Hoy-hoy, mening yorimsan,

Tanimdagi jonimsan,

Qorong'u kechalarda

Yondirgan chirog'imsan...

Pastaobod qishlog'ining chiqaverishida yo'l bo'yida o'tirgan kimdir qo'lini ko'tarib, G'anijonga bir nima dedi. Shu onda orqadan gurillab avtomobil kelib qoldi-yo, G'anijon uning nima deganini eshitmadi. Birinchi avtomobildan hurkib, xiyla yergacha surib ketdi. G'anijon qaytib kelgani erindi-yu keta berdi. Biron kilometr yo'l bosganidan keyin, shu yaqin o'rtadan qulluq tovushi chiqdi. Tepalikdagi baqaterakdan gurratib ko'tarilgan bir to'p qarg'a «qa-qug'» deganicha har tomonga uchib ketdi. Qarg'alarning qag'llashi G'anijonga sovuqni va yo'l bo'yida o'tirib qo'lini ko'targan haligi kishini eslatdi. Kim ekan u, shu anjunda ko'chada o'tirgan? Nega qo'lini ko'tardi-yu,

nima dedi? Bemahalda yo'lga chiqqan biron yo'lovchi ekan-u, «otingga mingashtirib ol» dedimikin? Unday bo'lsa, nega o'rnidan turmadi?

G'anijon beixtiyor orqasiga qaradi-yu, yana yo'lida davom etdi; biron ashula boshlamoqchi bo'lgan edi, yo'l bo'yida o'tirgan kishi sira nazaridan ketmay, hech narsa esiga kelmadi.

Nega yo'l bo'yida o'tiribdi? «Mingashtirib ol» demoqchi bo'lsa, nega o'rnidan turmadi? Yo ko'salmikin? Agar shunday bo'lsa, yaxshi bo'lmadi. Hali ham qaytish kerak. Bordi-yu, askarlikdan bo'shlab kelayotgan biron invalid bo'lsa-chi?

G'anijon darhol otining boshini burib, orqaga chopdi; o'sha odam o'tirgan joyni tushul bilan topdi. Bu yerda hech kim yo'q edi. Tovush chiqardi. Hech kim javob bermadi. Shu atrofni ko'p qidirib, topilmadi. Negadir «o'sha odam albatta invalid» degan fikrga keldi. Nazarida, u oqsoqlanib, qish loqqa kirib borayotganday bo'ldi. Ot qo'yib qish loqqa kirdi. Bir necha kishini to'xtatib so'radi. Hech kim «o'sha odam men» yoki «shunday odamni ko'rdim» demadi. G'anijon «piyoda jo'nagan ekan, ko'rmabman», degan gumon bilan orqaga qaytdi; yaqin ikki kilometr yergacha yo'lning ikki tomonini sinchiklab ko'zdan kechirib, ot chopdi, yana qaytdi...

Shunday qilib, G'anijon uyiga yarim kechasi keldi. Uning avzoyi shunday ediki, xotini qo'lidagi chiroyli karavotchaga ham qaramay:

- Voy o'lay, nima bo'ldi? - dedi.

- Hech... charchadim, - dedi G'anijon, lekin bo'lgan voqeani xotiniga aytgani uyaldi.

Bir uyquni olib turgan xotini yana uyquga kotadi hamki, G'anijon kiprik qoqmadi. U ko'zini yumishi

bilan shinel kiygan oqsoq kishi ko'z oldiga kelar, to'parasida qo'tiqayoqqa tayanib turib «hali shumi mehru oqibat» deyayotganday bo'lar edi. G'anijon tamaki chekkani turib, tokchadagi patnisni tushirib yubordi. Xotini uyg'ondi.

- Ha, nima qilib yuribsiz? Chirog'ni ko'tarsangiz-

chil!

- Tamaki qayerda?

- Nima qilasisiz?

- Minib bozorga borib kelaman! Tamakini nima qiladi kishi? Chekadi-da! - dedi G'anijon bo'g'ilib.

- Ha, muncha... kechasi tamaki chekadigan odamning yo'q edi, shunga so'radim. Erini hech qachon bunday kayfiyatda ko'rmagani, undan sira dag'ul bo'lgan eshitmagani uchun xotinining ko'ngliga g'ulg'ula tushdi, o'rnidan turib yonboshladi. - Biron joyingiz og'riyaptimi?

- Yo'q.

G'anijon tamaki chekdi va kelib cho'zildi. Xotini uning boshini siladi.

- Birov xafa qildimi?

- Yo'q.

Xotini biroz turib yana so'radi:

- Nega bemahalgaga qoldingiz?

- Yo'lida ish chiqib qoldi.

- Nima ish? Nima bo'ldi? Aytin, o'rgilib ketay...

Menga aytmasangiz, kimga aytasiz...

G'anijon, xotini juda katta tashvishga qolganini payqab, gapning uchini chiqardi.

- Kelayotsam, yo'l bo'yida birov o'tirgan ekan, qo'lini ko'tarib, «jon aka, meni mingashtirib oling», deyanday bo'ldi.

- Kim ekan u?

- O'rnidan turmadi. Shundan gumon qildimki, askarlikdan bo'shab kelayotgan biron nogironmi? Nogiron ekanligi aniq!

- Darrov mingashtirib olmadingizmi?

- Ot, harom o'lgur, surib ketib qoldi. Qaytib borib topolmadim. Chaqirdim, u yoq-bu yoqni qidirdim. O'tirgan joyini otdan tushib qaramabman, shunga ko'nglim g'ash bo'layotibdi. Yarasi yomonroq bo'lsa, ko'ngli ozib, o'sha yerda yotib qoldimi...

- Unchalik emasdir... Avvali shuki, askarlikdan bo'shab kelgan kishi yo'l bo'yida «kim o'tar ekan», deb o'tirmaydi, ularga ot-arava, mashina hamma vaqt tayyor, hamma vaqt topiladi.

Xotini bu gapni G'anjonga tasalli berish uchun boshlagan edi, biroq unga tasalli berishdan burun roq o'zining ko'ngliga g'ashlik tushdi. Uning nazarida, o'sha odam haqiqatan invalid bo'lib, yarasi ochilganligi orqasida ko'ngli ozgan, hozir hushiga kelib, ariq bo'yida inqillab yotganday bo'ldi.

- O'tirgan joyini qaramadingizmi?

- Qaradim, lekin otdan tushib qaraganim yo'q. Qorong'i edi.

- Voy, odam ham shunchalik beg'am bo'ladimi? Otdan tushib paypaslab qaramaysizmi! Endi nima bo'ldi!

G'anjon irg'ib o'rnidan turdi.

- Borib kelsammikin?

- Shu vaqtgacha yotarmidi?

- U-ku yotmas, birov olib ketar, lekin bu ahvolda biz yotolmaymiz-da! G'anjon darrov kiyinib chiqdi va borib kolxoz otboqari Nasibalini uyg'otdi. Nasibali mast uyquda yotgan ekan, malol kelib gaplashdi.

- Qayoqqa borasiz shu mahalda?

Gapni cho'zmaslik uchun G'anjon yolg'on gapirdi:

- Amakimning o'g'li askarlikdan bo'shab kelibdi, shuni ko'rib kelaman. Nasibali darrov otxonaga kirib, hatta otni yetaklab chiqdi.

- Ot minganda odam orqa-oldiga qarab yuradi, - dedi qorinbog'ini tortayotib, - hali sal bo'lmasa mashina urib ketayozdi.

- Qachon?

- Hali-chi, hali! Paxtaoboddan chiqaverishda!

- Qo'l ko'targan sizmidingiz! U yerda nima qilib o'tirgan edingiz?

- Arpaga borgan edim.

- E, salomat bo'ling! Bo'ldi, ot kerak emas!

Nasibali hayron bo'lganicha qolaverdi. G'anjon yugurganicha uyiga keldi va eshikdan shovqin solib kirdi.

- Nasibali ekan! Nasibali!

Bola emizib o'tirgan xotin o'rnidan turib beixtiyor: - Voy, o'lsin? - dedi.

Birpasdan keyin er-xotin mojaroni unutishdi. G'anjon karavotning bir tomonini ko'tarib:

- Bu karavotni ko'rdingmi? Karavot olish mana bundaq bo'ladi. Tug'ishni senga-yu, karavot olishni menga chiqargan! - dedi.

Er-xotin xotirjam bo'lib, uyquga ketishdi.

1945

TO'YDA AZA

Zo'ri behuda miyon meshikanad.

Dotsent Muxtorxon Mansurov nihoyatda istarasi tashq, nihoyatda dilkash chol, shu qadar dilkashki, uni ko'rgan kishi har fashning o'z husn-latofati bor, degan gapni yil fasllari to'g'risidagina emas, umr fasllari to'g'risida ham aytga bo'lar ekan, deb qolardi. Uning

bitta-ikkita qora tuk chap berib qolgan oppoq cho'qqi soqli... Yopirimay, soqol ham odamga shuncha yarashadimi-ya!..

Cholni bunchalik istarasi issiq, dilkash qilgan, soqolidan tortib yurishigacha hamma narsasini, har bir harakatini chiroyli, yoqimli qilib ko'rsatgan, ehtimol, uning odamoxunligi ham bo'lsa. O'zi shunaqa bo'ladiku: yaxshining yuzida zuluk ham xol bo'lib ko'rinadi!

Ammo, lekin Muxtorxon domla nafsambiriga odamning joni edi. Uning xushfe'lligi, to'porligi, mahallada katta-kichik hamma bilan salomlashar, yosh bilan yosh, qari bilan qari bo'lib gaplashar, xursand kishi bilan chaqchaqlashib, xafa bilan dardlashar edi. Bu odam mahalla hayotiga, har bir kishining diliga kirib, shu qadar singib ketgan ediki, otpuskaga yo komandirovkaga ketsa, butun mahalla huvullab qolganday bo'lar edi.

Kunlardan bir kuni mahallada duv-duv gap bo'lib qoldi: «Muxtorxon domla uylanarmishlar!..»

Domla bundan uch yil burun beva qolib, unga goh singlisi, goh uzatgan qizi qarab yurar edi. Uning niyatini eshitib mahallada xursand bo'lmagan odam qolmadi.

Hech kim qarigan chog'ida juftidan qolmasin. Osonmi, kishi nima bo'lishini bilmaydi, bosh yostiqqa tegishi bor...

Qari odamga mahram kerak...

Hali hech kim ko'rmagan bo'lsa ham, Muxtorxon domla yoqtirgani uchun juda aqli, tamizli ayol chiqishi muqarrar bo'lgan kelinni hamma g'oyibona yaxshi ko'rib qoldi.

– Mahallamizning toleyi bor ekan, – deyishar edi. – Domla otaxonimiz edilar, kelinimiz bizga onaxon bo'ladilar...

Mish-mish rost bo'lib chiqdi: domla bozor qilishni, magazinga kirishni jinidan battar yomon ko'rar edi, kimdir uni univermagda navbatda turganini ko'ribdi; ertasiga choyxona oldidan chamandagul to'ppi kiyib o'tdi.

Mahalla aktivlari kengashib, mahalla nomidan yaxshiroq bir to'yona qiladigan bo'lishdi. Ularning fikricha, bu narsa kuyovga ham, kelinga ham butun aholining hurmat va muhabbatini izhor qilishi kerak edi.

Shu orada domla qayoqqadir ketib, bir haftadan keyin paydo bo'ldi. Uning avtobusdan tushib kelganini ko'rgan choyxonadagi odamlar hang-mang bo'lib qolishdi; chol o'lgur soqolini, shunday chiroyli soqolini, tag-tugi bilan qidirib tashlabdi! Achunmagan, xafa bo'lmagan odam qolmadi. U biron yuqqa borib qaytgani choyxonaga kirmasdan, katta-kichik bilan ko'rishib, hol-ahvol so'ramasdan o'tmas edi, hozir choyxonaga yaqinlashganida ko'chaning narigi yuziga o'tib oldi-yu, yerga qarab, jadallaganicha o'tdi-ketdi. Uning o'zigagina emas, butun mahallaga fayozi kiritib turgan soqolini oldirgani, buning ustiga yana choyxonani chetlab o'tgani ba'zilarni tashvishga solib qo'ydi:

– Domlamizga nima bo'ldi ekan? Domlamiz nega shunaqa bo'lib qoldi ekan?..

Domlaga hech bir g'ubor qo'nishini istamagan boshqalar bu ikki gunohni bir-biriga yegizib, uni og'lashga tirishdi:

– Domlamiz biron xayolga borib soqolini qirdirgan-u hozir pushaymon, uyalganidan bizga ro'para bo'lmadi...

Oradan ko'p o'tmay choyxo'rlardan biri qiziq bir gap topib keldi. Bu yigit domlani shaharning narigi chekkasidagi parkda ko'ribdi. Domla, boshida

chamandagul to'ppi, egnida kalta va tor shim, katak ko'ylak, yengini baland shimargan, bilagida kattakon tilla soat, o'zi yakka pivo ichib o'tirgan emish! Uning bunday odati yo'q edi, shuning uchun yigit hayron bo'lib, biroz qarab turibdi. Domla ikki shisha pivoning ustidan yuz gramm aroqni bitta otib o'rnidan turibdi-yu gulchidan kattakon guldaota sotib olib, parkning orqasidagi jinko'chaga kirib ketibdi. Bu gapni eshitib odamlarning dami ichiga tushib ketdi. Ba'zi birovlarining ko'ngliga allaqanday jirkanch, domlanning sha'niga hech to'g'ri kelmaydigan gaplar keldi... Shunda mahallaning qariyalardan Karim ota hozir ba'zi birovlarining ko'ngliga kelgan gapdan ham xunukroq bir taxminni aytib qoldi:

– Xayr, ishqilib oxiri baxayr bo'lsin, – dedi, – kelinimiz yoshga o'xshaydi... Qiz bo'lmasa deb qo'rqaman!

Karim otaning bu taxmini, domlanning keyingi vaqtlardagi raftoriga qaraganda ehtimoldan uzoq bo'lmasa ham, odamlarga qattiq malol keldi. Bir-ikki kishi Karim otaning dilini og'ritdi.

Biroq, oradan ko'p o'tmay, Karim otaning taxmini to'g'ri chiqib qoldi: «Domla o'zining studentkasi yigirma yashar bir juvonga uylanayotgan emisha, degan gap tarqaldi».

To'yga yaqin qolganda kelin ko'chaning boshidagi atelyega ko'ylak buyurgani kelgan ekan, nima bo'lib bundan xabar topgan ayollar ko'rgani boriishi. Kelin, darhaqiqat, yosh, lekin xuddi qiziqchilikka semirganday yum-yumaloq; egnida yengsiz qizil ko'ylak, boshida popushakning tojiga o'xshagan, lekin qizil shlyapa; qo'lidagi sumkasi, oyog'idagi poshnasi bir qarich tuflisi ham qizil. Uni adovat va nafosat bilan boshdan oyoq kuzatgan ayollardan biri, burilib atelyedan chiqib ketar ekan:

– Xo'rozqandga o'xshamay o'li! – dedi.

– Qarigan chog'ida xo'rozqand yalamay domla ham o'lsin! – dedi yana biri. Bu laqab darrov tarqalib ketdi. Domlaga qo'l urish bilan mahallaning fayzini o'g'irlagan, odamlarning dilini hamisha yoritib turaligan chiroqni so'ndirgan bu ayolni ko'rgan ham, ko'rmagan ham toshni teshadigan bir g'azab bilan yomon ko'rar edi. Bu g'azab odamlarning ko'nglidagi domlaga bo'lgan hurmat va muhabbat tuyg'usini chirta boshladi. Bora-bora domla deganda odamlarning ko'ngliga g'ashlik tushadigan bo'lib qoldi. Domla, shuni o'zi sezsa kerak, mumkin qadar odamlarning ko'ziga ko'rinnaslikka tirishadigan bo'ldi. To'y kelinnikida bo'lib o'tdi. Buni mahallada Karim otadan boshqa hech kim bilmay qoldi. Karim ota ham to'yga emas, kabob pishirib bergani chaqirilgan ekan. Bundan xabardor bo'lgan mahalla yoshlari uni hol-joniga qo'ymay, choyxonaga olib chiqishdi va to'y qanday o'tganini gapirib berishga majbur qilishdi. Karim ota «birovning sirini aytmayman» deb avval tashvishlik qildi-yu, bir-ikki savolga javob berganidan keyin qulfi dili ochilib ketdi: ikki gapning birida peshonasiga urib, goh bo'g'ilib va goh qotib-qotib kulib, odamlarni kuldirib, hikoya qildi.

To'yga kelin tomondan ellikka yaqin, kuyov tomondan sakkiz kishi aytilgan ekan, ikkala tomondan hammasi bo'lib o'n bir kishi kelibdi. Bir dutorchi, ikki ashulachi va Karim ota ham shu hisobga kirar ekan. Soat oltiga belgilangan to'y soat o'ndan oshganda hushlanibdi. Kelin birpas boshiga oq ro'mol yopinib o'tiribdi-yu, bir-ikki ryumka ichgandan keyin, alamiga chidolmay, o'yinga tushibdi. Domla chapak chalibdi, ashulaga qo'shilibdi...

– Ha, aytganday, – dedi Karim ota piqirlab kullib, domla sochlarini bo'yatibdilar!.. Azbaroyi xudo, kuya tushgan po'stakka o'xshaydi!.. Mayli, bo'yoq topilgan bo'lsa bo'yasin, lekin shu bo'yoq bilan qilg'ini ham bo'yashga, sochiga mos qiliqlar qilishga urinsa uncha yaxshi chiqmas ekan!

Darhaqiqat, domlanning fikr-yodi o'zini iloji boricha yosh ko'rsatishda bo'lib qoldi. U nima qilsa, nima desam shuni esdan chiqarmas, yosh ekanini ko'rsatish uchun qulay kelgan hech bir imkoniyatni qo'ldan bermas, «hali yoshsiz» degan kishiga jonini, jahonini bertishga tayyor edi.

To'ydan keyin oradan bir oy o'tar-o'tmas kelin g'alati bir dardga yo'liqdi: ba'zan kechalari hadeb chuchkiradigan bo'lib qoldi; doktorga ko'ringan ekan, doktor «bu darning davosi – dengiz havosi» debdi. Domla ertasiga ertalabdan idorama-idora yugurdi, soat to'rtga qolmasdan yo'llanma bilan poyezd biletni keltirib, kelinga topshirdi.

Kechqurun eshik oldiga ko'kish taksi ko'ndalang bo'ldi. Domla kuni bo'yi yelib-yugurib holdan to'rganiga qaramay, ikkita og'ir chamadonni mashinaga o'zi olib chiqdi va yukxonaga o'z qo'li bilan joyladi. O'sha yengsiz qizil ko'ylagini, qizil shlyapasini kiyib, hovliidan yana xo'rozqand bo'lib chiqqan kelinga mashinaning eshigini ochib berdi, keyin chiqib yoniga o'tirdi.

Mashina jo'nadi, jo'nadi-yu, tezlab do'ngroq ko'prikdan o'tishda nima bo'lib, yukxonaning qop qog'i bir ko'tarildi-da, boyagi ikkala chamadon o'tilib chiqdi. Ikkala chamadon, xuddi bir-biri bilan chopishganday, irg'ishlab-irg'ishlab talay yergacha bordi-yu biri yo'lning o'rtasida, ikkinchisi trotuarga

chiqib to'xtadi. Haydovchi bundan kechroq xabardor bo'ldi, shekilli, mashina qirq-ellik qadam narida to'xtadi. Mashina to'xtashi bilan domla eshikdan o'tilib chiqdi, chamadonlarga qarab yugurdi va ketidan chopgan haydovchi, choyxonadan yugurib tushgan uch-to'rt kishining ko'magini rad qilib, har birini bir odam zo'rg'a ko'taradigan ikki chamadonni o'zi yakka ko'tardi va mashinaga tomon yurdi. U yarim yo'lgacha chamadonlarni azot ko'tarib, bardam qadam tashlab bordi-yu, undan nari rangi oqarib, tizzalari qaltirab, tantiray boshladi; shundoq bo'lsa ham, nomus kuchli, bir iloj qilib mashinaga yetib bordi; chamadonlarni qo'ydi-yu birdan ko'zlarini ishqab, mashinaga kirib ketdi. Haydovchi chamadonlarni yaxshilab joyladi.

Mashina qo'zg'aldi, qo'zg'aldi-yu, o'n-o'n besh qadam yurmasdan, birdan eshigi ochildi, xo'rozqand do'ldiraganicha o'zini yerga otib, ikki-uch yumalab ketdi. Odam yig'ildi. Xo'rozqandni ko'tarib olishdi. Xo'rozqand gapirolmas, dir-dir titrab, kishnaganday bir tovush chiqarar va qo'li bilan mashinani ko'rsatar edi.

Bir necha kishi mashinaga tomon yugurdi. Haydovchi qo'rqib, nima bo'lganiga tushunolmay, bir chekkada turar edi. Odamlar mashinani ochib qarashsa, domla... o'lib qolipti!

Ertasiga domlani ko'mish marosimi bo'ldi. Marosimga mahalladan odam ko'p qatnashmadi, aftidan, domla ko'p odamning qalbida bundan bir oy burun o'lgan, ko'plar o'sha to'yni domlanning janozasi hisoblashgan edi...

MING BIR JON

Martning oxirgi kunlari. Ko'k yuzida suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz ko'yga solyapti. Oftob har safar bulut ostiga kirib chiqqanida, bahor kelganidan bexabar hanuz g'afatda yotgan o't-o'lanni, qurt-qumursqani uyg'otgan, avvalgidan ham yorug'roq, avvalgidan ham issiqroq shu'la so-chayotganday tuyuladi.

Kasalxonaga yaqinda tushgan Mirrahimov, jikkak-kina kishi, o'ziga juda ham katta ko'k xalatga burkalanib, yengchadan boshini chiqarib turgan sichqondek derazadan ko'chaga qarab o'tirgan edi, birdan tutaqib ketdi: shunday havo bo'lsa-yu, oyoq-qo'li butun odam ko'chaga chiqolmay, derazadan mo'ralab o'tirsa..

Mirrahimov jussasi kichkina bo'lgani bilan tovushi juda yo'g'on va buning ustiga sekin gapirolmas edi. Hamshira yugurib kirdi, Mirrahimovning sog'lig'ini, kayfiyatini so'radi, keyin dardni bardosh yengadi, bu xususda Mastura Aliyevadan ibrat olish kerak, degan mazmunda shama qildi.

Mastura Aliyeva sakkiz oydan beri palatasidan chiqmay yotgan og'ir xasta, uni kasalxonada hamma bilar, ko'p kishi kirib ko'rgan ekan. Mirrahimovning odamgarchiligi tutib ketdi:

- Shu sho'rlik ayolni bir kirib ko'raylik! Uch kunligi bormi, yo'qmi... Sob bo'lgan deyishadi..

- Ha, ancha og'ir, - dedi hamshira xo'rsinib, - o'n yil dard tortish osonmi! Poygaktagi karavotda kitob o'qib yotgan Hoji aka degan xasta yo'g'on gavdasiga nomunosib chaqqonlik bilan boshini ko'tarib, ko'zidan oynagini oldi.

- O'n yil? O'n yildan beri kasal ekanmi?

- Ha, o'n yil bo'libdi. Bechora turmush qilganiga bir yil bo'lar-bo'lmas shu dardga yo'liqqan ekan. Fonog'idan hech narsa o'tmaydi. Ovqatni qorniga quyishadi... Teshib qo'yilgan... Ba'zan o'zi quyadi, ba'zan eri.

Hoji akaning ko'zlari o'ynab ketdi.

- Eri? Eri bormi?

- Bor. Shu yerda. Besh oydan beri birga!

Hoji aka uzoq angrayib qolganidan keyin:

- O'n yil kasal boqib, yana kasalxonada ham birmam? - dedi.

- Shuni ayting, - dedi hamshira. - Doktorlarga yalilib-yolvorib palataga karavot qo'ydirib oldi.

Hoji aka dardga bu qadar bardoshli ayoldan ham ko'ra burchalik vafodor erni ko'rishga ishtiyoqmand bo'lib qoldi-yu, xalatining belbog'ini mahkam bog'lab, chippagini kiydi.

- Qani, yuringlar, tabarruk odamlar ekan, bir bo'rib chiqaylik.

Hamshira Mastura bilan uning eriga xabar bergani ketdi. Xayal o'tmay, qorni chiqqan Hoji aka oldinda, usun koridordan o'ninchi palataga tomon yo'l oldik. Palata eshigi oldida bizni hindiga o'xshagan qop-qora, katta-katta ko'zlari yonib turgan bir yigit, aftidan, Masturaning eri kamoli ehtirom bilan kutib oldi va har qaysimizga ayrim minnatdorchilik bildirib, ich-kariga yo'lladi. Palataga kirdik. Shu payt oftob yana bulut ostiga kirdi-yu, palatani shom qorong'ligi bosdi. Kattakon derazaning chap tomonidagi karavotdan zaf, yo'q, zaf emas, mayin tovush eshitildi:

- Kelinglar... Rahmat! Odamga odam quvvat bo'ladi, ming rahmat! Akramjon, kursi qo'yib bering...

Oftob yana yorishdi. Masturani barala ko'rdik... Hoji o'ngimizda xasta emas, o'lik, haqiqiy o'lik, sap-

sariq teri-yu, suyakdan iborat bo'lgan murda ichiga botib ketgan ko'zlarini katta ochib yotar edi... Tobutda yotgan o'likning qo'limi, oyog'imi biron sabab orqasida bexosdan qimirlab ketga, kishi qay ahvolga tushadi? Uning o'lim pardasi qoplagan yuzida chaqnab turgan ko'zlarini ko'rgan kishi xuddi shu ahvolga tushar edi.

Boya bizni kutib olgan yigit - Akramjon kursini qo'yib berdi. Mirrahimov ikkovimiz o'tirdik. Hoji aka yo'g'on gavdasi bilan Masturani to'sib, tikka turib qoldi. Yonimdagi kursini surib, Hojining etagidan tortay desam, qorni silkinayapti... Ajabo, bu odam nega kulayotibdi, deb aftiga qaragam... rangi bo'z bo'lib ketibdi! Uning qo'rqqanini payqab, hamshira darrov yo'l qildi:

- Iye, Hoji aka, sizga dori berish esimdan chiqibdi ku, yuring! - dedi va Hojini yetaklab chiqib ketdi. Hoji koridorga chiqib yiqilarmikan, deb o'ylagan edim, yo'q, xayriyat, gumburlagan tovush eshitilmadi...

Hamshira yo'l qilib Hojini olib chiqishga chiqdi-yu, lekin baribir, Mastura payqadi. Juda-juda xunuk ish bo'ldi. Mirrahimov ikkovimiz nima deyishimizni, nima qilishimizni bilmay qoldik. Bu hol kasalga qanday ta'sir qildi ekan, deb sekin qaradim. Mastura qonsiz labida tabassum bilan eriga yuzlandi:

- Akramjon, daftaringizga yozib qo'ying: uch mar di maydon meni ko'rgani kirgan edi, bittasi arang qochdi-yu, ikkitasi qochgani ham bo'lmay, o'tirib qoldi.

Mastura piqirlab kulib yubordi; yana kuldi, yosh boladay o'zini tutolmay piqirlar edi. Bu hazil va ayniqsa kulgi avval xunuk, odamning etini jimirlatadigan darajada xunuk eshitildi, keyin nuchukdir. Masturaning yuzidan o'lim pardasi ko'tarilganday, hayot to'la ko'zlari o'lik yuziga jon kirgizganday

bo'ldi. Mirrahimov Hoji akaning qilmishi to'g'risida uer tariqasida bir nima demoqchi bo'lib gap boshlagan edi, Mastura so'zini og'zidan oldi:

- Bunaqa narsa menga ta'sir qilmaydi, - dedi, - Akramjon, bularga tobut voqesini aytib bering... yo'q, yo'q, o'zim aytib beraman! Bunga besh yildan oshdi. Ko'z oldimdan ketmaydi... Qalin qor yoqqan kun edi. Men derazaning ro'parasida mana shu xilda yotibman, Akramjon paypog'ini yamayotgan edi, shekilli. Birdan ko'cha eshigimiz ochildi-yu, qizil bir narsa kirdi, nima ekan deb qaragam - tobut! Akramjonning ikki o'rtog'i hovlimizga tobut ko'tarib kirdi! Yuragim jig'etib ketdi... Voy sho'rim, nahot o'lgan bo'lsam... To es-hushimni o'tg'lab, Akramjonga bir nima degunimcha, boyagi ikkovi tobutni devorga suyab qo'yib, uyga kirib keldi; uyga kirdi-yu, meni ko'rib, ikkovi ham boyagi Hoji akamjonday shaytonlab qolayozdi. Akramjon hayron... Men ana ketdi, mana ketdi bo'lib yotgan edim-da, o'sha kuni ertalab birov avtobusda yig'lab ketayotgan bir bolani ko'rib, mening ukamga o'shatibdi-yu, shundan haligiday gap tarqalibdi... Tobutni buzib pichkaga qalashdi. Menga shu ham ta'sir qilgani yo'q. Bunaqa narsalar o'lim kutib yotgan kasalga yomon ta'sir qilishi mumkin, men hech qachon o'lim kutgan emaman, kutmayman ham! U yog'ini surishtirsangiz, men odam bolasining o'lim kutishiga, ya'ni dunyodan umid uzishiga ishonmayman. Hatto tildan qolgan kasalning rozilik tilashib qaragani ham dunyodan umid uzgani emas, balki «rozilik tilashgani hali erta» dermikan, degan umid bilan, dunyoda tengi yo'q, tinimli yo'q zo'r umid bilan qaragani, deb bilaman.

Akramjon Masturaning biz bilan yozilib o'tirganiga qanchalik xursand bo'lsa, toliqib qolishidan shunchalik zavotirda ekani ko'rinib turar edi; shuning uchun

Mastura tez-tez dam berishni ko'zlab, ko'proq bizni gapirtirishga, o'zi gapirishga harakat qilardi.

- Sizning nima dardingiz bor? - dedi Mirrahimovga yuzlanib.

Mirrahimov birdaniga uchta dardning nomini aytdi.

- Voy sho'rim!.. - dedi Mastura, - jindakkina joningizga-ya! Shu jussangizga uchta dard sig'dimi?

Bo'ldi kulgi! Ayniqsa, Mirrahimov zavq qilib kuldi. Kasallik, o'lim to'g'risidagi gap tugab, xushchaqchaq suhbat boshlanishiga ilhaq bo'lib turgan Akramjon Mastura boshlagan askiyani ilib ketdi; askiyaga juda usta ekan, olamda dard nima, o'lim nima ekanini butkul unutib, rosa kulishdik. Afsuski, Mirrahimovning yo'g'on tovushi suhbatimizning buzilishiga sabab bo'ldi. vrach koridordan o'tib borayotib, uning beso'naqay kulgisini eshitgan bo'lsa kerak, eshikni ochib qarami va Mastura zehn solib, uning yuzida horg'inlik ko'rdi shekilli, bizni chiqarib yubordi. Akramjon ketimizdan chiqdi, bizning bu iltifotimiz Masturaga qancha kuch-quvvat berishini aytib, ko'nglida mavj urib, yosh pardasi bosgan ko'zlarida ko'rinib turgan cheksiz minnatdorchilik tuyg'usini aytib bitirilmagan, aftidan, Masturaning bir minutlik oromi uchun o'ng ko'zini o'yib berishga ham tayyor edi.

Palatamizga qaytdik. Hoji aka karavotida yon boshlab, qand choy ichib, o'zini yelpib yotar edi. Bo'lib o'tgan xijolatli ish to'g'risida u ham indamadi, biz ham indamadik. Hoji akaga bir nima deyish u yoqda tursin, Mirrahimov ikkovimiz ham kechgacha bir-birimizga so'z qotmadik; aftidan, borlig'imiz Mastura bilan band, quyunday charx urayotgan taassurotlar, fikrlar, tuyg'ularni ifoda qilgani so'z topolmas edik.

Kech kirdi. Hoji aka o'rtacharoq xurрак tortib uyquga ketdi. Mirrahimov dam-badam u yoqdan-bu yoqqa ag'darilar edi, nihoyat, mening uyg'oq shovilligimni payqab, boshini ko'tardi.

- Bu xotinning joni bitta emas, ming bitta! - dedi, - hohir tugab qolgan shamday lipillab yonayotgan joni bosharti so'ngan taqdirda ham, qolgan mingtasini yoqib, keyin so'nadi. Mana shu ishonch Masturaga o'limni yo'latmaydi.

Mirrahimov uzoq jim qolganidan keyin, yana birdan: - Ert-chi, eri? - dedi, - bu yigitning ham raftoridan, yigitlik umri ming bitta-yu, shundan bittaginasini Masturaga qurbon qilyapti.

Ertasiga Mastura haqida yana bir ko'ngilsiz gap eshiddi: bechoraning tomog'idan hech narsa o'tmasligi ustiga qorniga tez-tez suv to'planar ekan...

Kunlar o'tib, hammamiz tarqaldik. Mirrahimov o'zining MTSiga, Hoji aka kurortga ketdi.

Oradan bir qancha vaqt o'tgandan keyin shu tomonga yo'lim tushdi-yu, kasalxonani bosib o'tolmadim; kirib tanish hamshiradan so'rasam, Mastura bir soatdan keyin operatsiyaga yotar ekan. Doktorlar operatsiya stolidan turolmaydi, deb besh oydan beri uning ra'yini qaytarib kelishar ekan, oxiri bo'lmabdi - Mastura o'lsam tovonim yo'q, deb tilxat beribdi.

Kirib ko'ray desam, doktor ijozat bermadi. Mening yo'qlab kelganimni ko'rsa, dalda bo'ladigan biron so'z aytmas, zoraki darmon bo'lsa, deb kutdim. Vaqt-matni yetganda Masturani hamshira bilan Akramjon ikki tomondan suyab olib chiqishdi. Lekin eshikdan chiqishi bilanoq Mastura ikkovini ikki tomonga itarib o'at yurdi; bardam qadam tashlab, operatsiya zalining eshigini o'zi ochib kirib ketdi. Akramjon, butun diqqati

xotinida bo'lgani uchun meni payqamadi. Mastura esa, menga bir qaradi-yu, tanimadi shekilli, indamadi.

Operatsiyaga doktorlarning ko'ngli chopmagani, xastaning holi o'zimga ma'lum bo'lgani, Masturaning o'limning yuziga bunchalik tik qaragani qorong'ida qo'rqqan kishi ashula aytganidek emasmikin, degan gap ko'nglimdan o'tgani uchun operatsiyaning natijasini kutmadim, kechqurun kasalxonaga telefon qilmoqchi bo'lganimda, rostini aytсам, telefon trubkasini dadil ololmadim. Yo'q, xayriyat, Mastura operatsiyadan bardam turibdi. Shunaqa deyishdi. Shundan keyin men uzoq safarga ketdim-u, Masturaning taqdiridan bexabar bo'ldim, lekin uni tez-tez eslar edim; bu toqati toq, joni temirdan insonning tuzalib ketishini, yashashini, uzoq umr ko'rishini uning o'zidan ham ko'proq tilar edim. Shuning uchun oradan uch yil o'tgach, Akramjonni bir begona xotin bilan ko'rganimda alamimdan dod deb yuborayotdim.

Paxta bayrami hech qayerda Mirzacho'ldagidek qiziq o'tmasa kerak, chunki bu yerga respublikaning turli viloyatlaridan kelgan odamlar o'z viloyatining ashulasini, o'yinini ham olib kelgan deyishadi.

Paxta bayramini yor-joralar bilan Guliston tumani o'tkazdik. Akramjonni, boya aytganim xotin bilan shu yerda, Guliston tumani markazining chiqaverishida ko'rdim. O'rta bo'yli, xushqomat, vujudidan yoshlik kuchi va g'ayrati yog'ilib turgan qop-qora juvon otda olma yeb, yo'l bo'yida turar, Akramjon o'z otining ayilini qayta bog'lamoqda edi. Akramjon meni ko'rib qoldi-yu, juvonga bir nima dedi. Juvon darrov otdan tushdi. Ikkovi yugurib keldi. Ikkovi ham men bilan juda eski qadrdonday so'rashdi. Biroq men harchand qilsam ham, palatadan chiqib operatsiya

saliga kirib ketayotgan Mastura ko'z o'ngimdan ketmay, bular bilan samimiy ko'risha olmadim: Akramjonni bir nav quchoqlagan bo'ldim, juvonga esa qo'llarning uchini berdim.

Juvon:

- Amaki, meni tanimadingizmi? - dedi va xurjundan tekita olma olib, birini menga berdi.

- Qayerdadir ko'rganday bo'laman, lekin...

Juvon qo'llidagi olmani ustma-ust bir necha martaba tishladi va chala chaynab yutdi.

- Endi ham tanimadingizmi? - dedi.

Tanidim! Faqat ko'zidan tanidim! Kulimsirab, olamga tabassum sochib turgan bu juvon o'sha Mastura edi. Men nima deyishimni bilmay:

- Bu yoqda nima qilib yuribsiz? - dedim.

Mastura kuldi.

- Kuchimni, g'ayratimni to'la-to'kis ishga solib yuribman, - dedi.

- Operatsiyaga kirib ketayotganingizda men yo'lakda turgan edim, hayajonda bo'lsangiz kerak, tanimadingiz...

- Yo'q, amaki, - dedi Mastura biroz xijolat bo'lib, - kechirasiz, atayin so'rashmagan edim... So'rashsam, menga tasalli berar edingiz... O'sha tobda menga tasalli berib aytilgan har bir so'z ishonchimga raxna, ko'nglimga g'ulg'ula solishi mumkin edi.

Uzoq suhbatlashdik. Er-xotin otlarini yetaklab, men talay yergacha kuzatib qo'yishdi: so'ng xayr-tashub, so'l tomonga ot qo'yib ketishdi. Men sahroda kuchunday uchib ketayotgan Mastura bilan Akramjoniga uzoq qarab qoldim.

Ikkovi ulqqa yetganda, biri orqaga qaytdi, xayal utmay yetib keldi.

Bu Mastura ekan, yo'ldan bir necha qadam narida turib:

- Amaki, Hoji akamga salom ayting, - dedi va ufqda kutib turgan Akramjonga tomon ot qo'yib ketdi.

Shaharga qaytganimizdan keyin Masturaning omonatini topshirish uchun Hoji akani topdim, lekin salomini topshirilmadim: Hoji aka bechora qazo qilgan ekan.

1956

DAHSHAT

Xotin-qizlarning buni
zamonda ko'rgan kunini bilmaysizlar,
qizlarim, aytgan bilan ishonmaysizlar!

To'raxon oyi

Yaqin ikki haftadan beri ko'z ochirmayotgan kuzak shamoli yaydoq daraxtlar shoxida chiyillaydi, g'uvillaydi; tomlarda vishillaydi, yopiq eshik va darchalarga bosh urib, uf tortadi. Bunday kechalarda odamzod qo'ymijoz g'uj bo'lib va nimanidir kutib, jimgina o'tirishni xohlab qoladi.

Olimbek dodxoning sakkiz xotini katta kundosh Nodirmohbegimning uyiga yig'ilib, sandal atroflida o'tirishar edi. Dodxo har kecha tarovih namozidan keyin halqaga qolar edi, bu kecha erta qaytdi. Hamma to'zidi: xotinlardan biri uning sallasinini oldi, biri chakmoniga qo'l uzatdi, biri mahsisini tortgani chog'landi... Kundoshlarning eng kichigi - bu dargohga tushganiga besh oyigina bo'lgan kelinchak - ganjira vonlik Unsinoi cholim solib tutdi. Dodxo chilimni bir marta, lekin juda qattiq tortdi-yu, yasov tortib turgan xotinlariga e'tibor qilmay, to'rga o'tdi va darchani jindakkina qiya qilib, bir ko'zi bilan tashqariga qaradi.

shamol goh och bo'riday uvillar, goh o'lim changaliga tushgan mushukday pixillar, vag'llar, hech narsa, hech narsa ko'rinmas edi.

Dodxo darchani zichlab yopib, joyiga o'tirib, tasbeh o'girishga kirishdi. Uning barmoqlari tasbeh donalarini tez-tez o'tkazayotgan bo'lsa ham, qulog'i g'uvillayotgan shamolda, xayoli go'ristonda edi: «Hozir go'riston qanaqa vahimali bo'lsa ekan...»

O'zbek go'ristoni o'zi xunuk, buning ustiga, go'riston haqida aytilmagan xunuk gap, to'qilmagan vahimali mish-mish qolgan emas. Haqiqatan, bunday kechalarda go'riston esiga tushgan har qanday odam, ayniqsa, dodxo singari payg'ambar yoshidan oshib, kofanligini sandiqqa solib qo'yg'an kishi o'lishdan ham ko'ra go'ristonda yotishini o'ylaganida tiligacha sovuq bo'lib chiqaradi.

Dodxo boshidan go'riston xayolini chiqarib tashlab uchun tasbehini qo'yib, undan bundan gapirgan bo'ldi, lekin hech kim bu gaplarga gap ulamadi.

Shamol bir xuruj qilganida nimanidir keltirib, darchaga urdi. U narsa darchani tirmalaganicha sidirilib, pastga tushib ketdi. Hamma o'tirgan yerida go'yo bir qarich cho'kkanday bo'ldi va tin olmay, bir-biriga qaradi. Dodxo xotinlariga, ulardan ham ko'ra o'ziga taskin berish uchun o'rnidan turib, darchaning bir tomonini ochdi. Darchadan kirgan shamol osma chiroqni lipillatdi, tebratdi. Dodxo pastga qaradi va suyuq ketganday:

- Bo'ya, bo'ya ekan! - dedi va darchani yana zich yopib, joyiga o'tirdi. Bo'ya odatda tobutga solindigan bo'lganidan, dodxoning ko'z oldiga odamlarning yelkasida lapanglab ketayotgan tobutni keltirdi. Tobut esa, yana go'ristonni eslatdi, go'riston haqida bolaligidan qulog'ida qolib kelgan vahimali gaplarni,

hodalarni jonlantirib yubordi. Dodxo bu xayollarni yengish uchun go'riston vahimalaridan o'zi so'z ochdi va ikki og'iz gapining birida o'zining dovyurakligini xotinlariga, ulardan ham ko'ra o'ziga pisand qiladi.

Gapdan gap chiqib, Nodirmohbegim bir voqeani aytib berdi.

- Bola edim. Rahmatli dadam gap yer edilar. Bir mehmonxona yigit... Mana shunaqa shamol kechal ekan. «Hozir kim go'ristonga borib, Asqarponsotning go'riga pichoq sanchib keladi?» degan gap bo'libti. Shunda bir kishi pichog'ini qinidan sug'urib: «Men sanchib kelaman», - deпти, bitta qo'ydan garov bog'lashib, yo'lga tushipti. Jo'ralari hali kutishar emish - yo'q, hali kutishar emish - yo'q; tong otipti, uyida ham yo'q emish; go'ristonga borib qarashar, Asqarponsotning go'ri oldida o'lib yotgan emishi! Bechora go'rga pichoq sanchganida etagini qo'shib sanchgan ekan, qaytay desa etagidan birov tortgan day bo'lgan-da...

Hammaning eti jivillashib ketdi. Uzoq jimlikdan keyin Unsin yonida o'tirgan kundoshiga shivirlab:

- O'lsin, nokas odam ekan, bitta qo'yni deb... Koshki arziydigan narsa bo'lsa!.. - dedi.

Bu gapni dodxo eshitib qoldi. Uning nafsontiyati qo'zg'adi. Dodxoday odam go'riston deganda tizzani qaltirasa, birov «olamga podsho qilaman», degan taqdirda ham bormasa, borolmasa-yu, bu qiz mushday boshi bilan «arziydigan narsa bo'lsa men bora-man» desa!

Dodxo g'ashi kelib, Unsinni masxara qildi:

- Obbo, tegirmonchining qizi!.. Bitta qo'yni narzlari ilmaydi! Nechta qo'y bo'lsa arzir edi? Sen o'zing o'nta qo'y bersam, pichoq sanchib kelasammi?

Yuzta qo'y, davlatimning yarmini bersam borasanmi?

Unsinoy bozvantidagi tangalarni o'ynab:

- Menga davlat kerak emas, davlat kerak bo'lsa borar edim, - dedi.

Itu gap dodxoga tegib ketdi.

- Nima kerak?

Unsin indamadi. Dodxoning savoli javobsiz qolishi mumkin emas edi. Shuning uchun bittasi gunoh qilsa, hammasi baravar kaltak yeydigan kundoshlar Unsinni turtkilashdi:

- Javob bersang-chi!

- Tildan qoldingmi?!

Yonida o'tirgan kundoshi tirsagi bilan biqiniga ikki-uch turtgandan keyin, Unsin boshini ko'tarib, hali-qazoday tikilib turgan dodxoga bir ko'z tashladi:

- Javob bersangiz... Ganjiravonga ketsam... Bitta go'rga bitta pichoq emas, o'nta go'rga o'nta pichoq sanchib kelaman... - dedi.

Uning maqsadini kundoshlar darrov fahmlashdi. Lekin dodxo bunday gapni sira kutmagani uchun yangilash tushundi.

- Tag'in nima qilasan Ganjiravonda, borib kelganingga ikki oy ham bo'lgani yo'q-ku!

Nodirmohbegim sandal ichidan oyog'ini uzatib, Unsinning boldirini chimchiladi, ko'zi bilan «xayriyat, tushunmadi, bas, gapirma», deb ishora qildi. Biroq, Unsinn jonidan kechgan kishining shijoati bilan dodxoga tik qaradi.

- Yo'q, men butkul ketsam deymen, javobimni bersangiz demoqchiman.

Gapni aytgan Unsin-ku, boshqalar o'tirgan joyida yerga qapishib ketdi. Biroq dodxo, hammaning

kutganiga qarshi, qo'liga qamchi olib, Unsinni «qayering qichidi»ga solmadi, aksincha, zaharxanda bilan bo'lsa ham, muloyim gapirdi:

- Shunaqami?... Xo'p, mayli, aytganing bo'la qolsin, - dedi va biroz o'ylab turib, g'ijinganini yashil rolmay, ilova qildi: - Lekin go'ristonga pichoq emas, qumg'on olib borasan. Onhazratim sag'anasi oldida qumg'on qaynatib, bitta choy damlab kelasan, maylimi? - Mayli, mayli! - dedi Unsinn ko'zlari javdirab, lekin lafzingizdan qaytmasangiz...

Dodxonning dami ichiga tushib ketdi. Bir go'dovachaning bu dargohdan ketishga oshiqishi unga haqorat bo'lib tushdi. Endi Unsinni tilab olish uchun biron so'z aytishga hech kim, hatto go'ristondan uning o'ligi kelishiga ko'zi yetib, ichida faryod chekayotgan Nodirmohbegim ham jur'at qilolmay qoldi.

Dodxonning oppoq, uzun soqoli, tovushi titradi.

- Xo'p, lafzimdand qaytmayman, mana xotirjam bo'la qol: men hozir seni bir taloq qo'ydim, qaytib kelganingdan keyin uch taloqsan! Bor, qumg'onni ko'tar!..

Unsinn dodxodan darrov yuzini bekitganicha chiqib ketdi. Nodirmohbegim, qo'lidan boshqa ish kelmagandan keyin, hech bo'lmasa Unsinnning yuragiga quvvat bo'ladigan bir-ikki og'iz so'z aytish maqsadida ketidan chiqmoqchi bo'lgan edi, dodxo bir xo'mrayib joyiga o'tqazib qo'ydi. Kundoshlar bitta bitta oyoq uchida yurib chiqib ketishdi.

Unsinn uyiga kirdi, paraji-chimmatini yopindi, qumg'onga suv to'ldirib, choynakka choy soldi-yu, jo'nadi. Ko'r oydin. Osmonning chekkasi sariq'kir uvadaga o'xshaydi. Bu kir shu'la qo'ynida past-baland uylar, shamolda egilayotgan, tebranayotgan daraxtlar qop-qora ko'rinadi. Pishqirayotgan shamol har xuruji

qilganida Unsinni tentiratar, talay joyga surib tashlar edi. Unsinn paraji-chimmatini yumaloqlab qo'liga olganidan keyin yo'l yurish osonroq bo'ldi.

Go'riston to'g'risida dodxo nimalar eshitgan bo'lsa, Unsinn ham shuni eshitgan, shamol kechasi go'riston dodxo xayolida qandoq dahshatli bo'lsa, uning xayolida ham shunday dahshatli, lekin shundoq bo'lsa ham, tiriklar go'ristoni bo'lgan bu dargohning dahshati oldida o'liklar go'ristonining dahshati unga dahshat ko'rinmas, bundan tashqari, ertagayoq Ganji-ravonga jo'nash, ota-onasini, dugonalarini ko'rish uning boshiga boshqa hech qanday fikr-xayolni jo'latmas edi.

Unsinn xuddi dadasidan katta hayitlik olib bozor-boshiga ketayotgan yosh boladay chopqillab, qarshisidan esayotgan shamolga so'z bermay, ba'zan ing'itilab borar edi; biroq go'riston ko'chasiga burilib, salohat bilan tebranayotgan qop-qora kekasa chinor ustida oqarishib turgan sag'analarni, belgisiz zulmatni ko'rganida yuragi uvishdi-yu, zovur ko'prigidan o'tib, ikki qadam qo'yganicha to'xtab qoldi. Dahshat uning yuragiga raxna soldi: Ganjiravon, ota-onasi, dugonalar xayolidan ko'tarilib, ko'z oldiga oppoq kafanga o'talib, sag'ana va go'rlar atrofida yelib yurgan arvohlar keldi. Uning eti jivirlashib, sochi boshidagi ro'molini bir qarich ko'targanday bo'ldi. Unsinn beixtiyor bir qadam orqaga chekindi, lekin shu ondayoq xuddi o'tikdan qo'rqqanini birovga pisanda qilayotgan-day, baqirib: «O'likning joni yo'q! O'likning joni yo'q!» - deb olg'a intildi, shu yugurganicha chinor ustidagi Onhazratim sag'anasi oldida to'xtadi; choy-nak bilan qumg'onni oyog'i ostiga qo'ydi, paraji-chimmatni bir chekkaga tashladi, ichida: «Ko'pi ketib ket qoldi», deb suyundi. Biroq, uning suyungani be-

huda edi: hamma narsani olipti-yu, eng zaruri - o'tin esidan chiqipti! Har sag'anadan bir qo'l, har go'rdan bir tovush chiqishini kutib o'tin qidirish vahimasi uning yuragiga yana raxna sola boshladi. Unsin o'ziga o'zi baland tovush bilan yana: «O'likning joni yo'ql» deb, hozir diliga bitta odamchalik quvvat bo'layotgan bu gapni og'zidan qo'ymay, sag'ana va go'rlarni oralab, o'tin qidirdi; paypaslanib, qo'lga ilingan narsani etagiga soldi, qamish sindirdi, yantoq, g'yoh yuldi, qo'llari qonab ketganini ham payqamay, topgan tutganini keltirib o't yoqdi. O't chirsillab-chirsillab birpasda gurkiradi, shamolda to'lg'anayotgan tutun aralash alanganing qizg'ish shu'lasidan qorong'lik lipillab, uzoq-yaqinda do'ppayib turgan go'rlar, xuddi birov tuproqni ko'tarib chiqayotganday harakatga keldi.

Unsin yana o'tin qidirdi, lekin har safar o'tin qalaganida alanganing gurkirashi, chirsillashi mudrab yotgan arvohlarni uyg'otib yuborishidan qo'rqqandek, uning ustiga o'zini tashlaguday bo'lar edi.

Nihoyat, qum'on qaynadi. Unsin naridan beri choy damladi, quruq yantoq va qamishlarga o't ketmasin uchun o'tni tepkilab o'chirdi; o'ng qo'lida choy nak va chap qo'lida qum'on, o'tning shu'lasidan ko'zi hanuz qamashib borar ekan, bir joyda yer o'pirilib, chap oyog'i taqimigacha botib ketdi va oyog'ining uchi yumshoq bir narsaga tekkanday bo'ldi. Unsin boyagi gapni duoday tez-tez qaytarib, qo'rquvni o'ziga yo'latmayotgan bo'lsa ham, ko'ngliga «o'likning qornimikin» degan gaplar keldi-yu, yuragi orzilib, oyog'ini darrov sug'urib oldi va chuqurda qolgan bir poy kavushini olgani yurak qilolmay, mahsichan ketaverdi. Unsin bir necha qadam bosganidan keyin paranji-chimmati sag'ananing oldida qolganini eslab

to'xtadi, lekin qaytib borgani botinolmadi, hozir qaytish emas, qayrilib qaragani ham yuragi dov bermas, nazarida hamma o'liklar sag'analaridan, go'rlardan boshini chiqarib, ketidan qarab turganday edi. Unsin ulma qilishini bilmay, turib qoldi. Shu asnoda kattakon bir sag'ananing ichidanmi, naryog'idanmi allaqanaqa bir tovush eshitildi-yu, xayal o'tmay nimadir kelib unisning yelkasiga minib oldi, aftidan, bo'g'moqchi bo'lib, qo'l uzatdi. Unsin ko'krigiga nihoyatda og'ir bir narsa bilan urilganday ko'ngli ozib, hushidan ketdi; di-yu, yiqilmadi, lekin oyoq uzra turib, hushidan ketdi; oradan qancha vaqt o'tganini bilmadi, ko'zini ochib qarasa, jonivor yelkasidan tushipti, emaklab boyagi sag'ananing orqasiga o'tib ketdi. Unsin qo'rquvdan telba bir ahvolda bo'lsa ham fahmladi: maymun! Dodxoning maymun! Maymunni dodxoning o'zi olib kelmagandir, birovdan berib yuborgan! Dunyoda dodxoday berahm odam yana bor ekanmi!

Unsin yelkasiga maymun mingan daqiqada naqadar qo'rqqan bo'lsa, hozir shu qadar tinchidi, xotirjam bo'ldi: demak, qandoq berahm bo'lsa ham shu atrofda odam bor!

Unsin go'ristondan chiqib, katta yo'lga tushib oldi, yarim yo'lga borganida chap qo'lga qattiq og'riq kirganini sezdi. Og'riq qumg'onni eslatdi. Chap qo'lida qumg'on bor edi, qani? Unsin bir to'xtadi-yu, choynakni ikkala qo'li bilan bag'riga bosib, darmoni yetguncha jadalladi. Tushida yugurganday uning yo'li ko'paymas, ikki oyog'i gavgasidan keyinda qolar, qo'lidagi choynak tobora og'irlashib borar edi. Unsin Nodirmohbeginning og'ir eshigini zo'rg'a ochdi, ostonadan o'tib, bir necha qadam bosganidan keyin holdan toyib, cho'kkaladi va ne mashaqqat bilan intilib, jo'mragidan choy oqib bug'lanayotgan

choynakni sandalning bir chekkasiga qo'ydi, umrlik orzusi ushalganday, hordig'i chiqib, o'zini yerga tashladi. Sandalda o'tirib pinakka ketgan dodxo uyg'onib tamshandi, boshini ko'tarib Unsinni ko'rdi-yu, «jon berayotipti» deb o'yladi shekilli, ko'zlari olaydi, undan ko'zini olmay, sekin o'rnidan turdi, xuddi o'lim xavfidan qochganday, bir irg'ib sandaldan oshildi, o'zini eshikka urdi... Unsini hushdan ketgan ekan, bir vaqt ko'zini ochib qarasa, sandalning chetida chalgancha yotibdi, tepasida Nodirmohbegim yig'lab o'tiripti. Uning o'ng ko'zi momataloq bo'lib shishib ketgan, oq doka ro'molining u yer-bu yeriga qon tekkan ekan. Unsini Nodirmohbegimga ko'zi tushgan zamoni undan dodxoning lafzi lafzmi ekani nini so'ramoqchi bo'lgan edi, uning ahvolini ko'rib, eshitilar-eshtilmas:

- Sizga nima bo'ldi? - dedi.

Nodirmohbegim Unsinning yosh joniga rahm qilishini, uni qaytarishni so'rab dodxoga yolvorganida dodxo uni tutib olib, xo'p urgan edi. Nodirmohbegim Unsinning savoliga javob bermadi, tovush chiqarmay, yana ham qattiqroq yig'lab, uning boshini siladi, yuzini yuziga qo'ydi; so'ng, o'sha chog'i odam yuborib, go'ristondan oldirgan ikki chimdim tuproqni yarim piyola suvga chayib, Unsinga tutdi.

- Ich, jigarim, qo'rqansan... Go'ristonda qo'rqanga go'ristonning tuprog'i davo bo'ladi.

Unsini piyoladagi loyqa suvni darrov ichdi va xiyli yengil tortganday bo'ldi.

- Mendan qaytmasa xudodan qaytsin... Endi Ganjiravonga ketarmikinman?

- Ketasan, - dedi Nodirmohbegim yig'lab, - sal o'zingga kelgin, ketasan...

Unsinning chaqnab ketgan ko'zlarida yosh yilibradi.

- Men tuzukman... Peshingacha tuzalaman, jo'nam bo'ladi... Ganjiravonga odam yuborsangiz... Ota-otam borishimni harna ertaroq eshitsa, harna ertaroq suyuksa...

Nodirmohbegim yana kaltaklanishidan hayiqmay, Ganjiravonga bir xizmatkorini yubordi. Biroq, Unsini peshingacha yetmadi - uzildi.

Shom qorong'isida uning jasadini qizil ko'rpaga o'rab, aravaga solishdi. Shamol hamon guvillar, yaydoq daraxtlarning shoxida chiyillar, g'uvillar edi.

Darvozadan boshida parangi va qo'lida oq tuguncha Nodirmohbegim chiqdi. U darvozaga yuzini o'girib cho'nqaydi, ikki qo'lini fothiga ochib, bir nimalar dedi. Dodxoning o'zi bilan birga bu dargohni yerning qo'riga yuborganday ikkala mushtini uch marta yerga qattiq qadadi; keyin «bu dargohni endi yelkamning chuquri ko'rsin», deganday bir harakat bilan keskin burilib aravaga chiqdi, marhumaning bosh tomoniga o'tirdi.

Arava jo'nadi, shahar qo'rg'onidan chiqqanda bunduzi Nodirmohbegim yuborgan xizmatkor Ganjiravondan qaytib kelmoqda edi.

NURLI CHO'QQILAR

Goho yer mehrini o'ylarkan,
Esga tushar dorning siyog'i;
Ajab hikmat: odam o'larkan
Uzilganda... yerdan oyog'i.

Abdulla Oripov

T o'qqilzinch sinf a'lochilaridan, temir-tersakni hammadan ko'p yig'ib, nomi radiodan aytilgan va

maktab ma'muriyatidan rahmatlar eshitgan Zuhra xon degan qiz yo'qolib qoldi.

O'sha kasofat shanba kuni maktabdan qaytishda Zuhra kitob-daftarlari opasi Fotimaga berib, lola tergani qirga chiqqan ekan, qaytib kelmabdi. Uning ota-onasi avvaliga qarg'ab, keyin yig'lab butun lolazorani, butun qishloqni taka-taka qildi. Maktab ma'muriyati bulardan ham ko'proq jon kuydirdi jamoa ijroqo'miga aytib, butun qishloqni oyoqqa turg'izdi, tumanga ma'lum qildi, chunki sinfda a'lochi qiz to'rtta bo'lsa - Zuhra uning yigirma besh foizini tashkil qilardi.

Chol-kampir boshqa xunuk xayollarga bormaslik uchun bir-birini ovutdi: Zuhra qoqvosh, ta'bi nozik, dimog'dor qiz bo'lib, maktabdoshlariga qo'shilmas edi, shahardan lola tergani chiqqan qizlardan biron tasi ta'biga yoqib, o'sha bilan o'ynab ketgan bo'lsa, ajab emas. («Biron yigit bilan qochib ketmadimkan», degani til bormas edi.) Ko'ngliga yo'l berish mumkin bo'lgan va birdan bir xayriyatli gumon shu bo'lib qoldi. Haqiqatan, shanba va yakshanba kunlari shaharlik yoshlar bitta danak topsa shu lolazorga kelib chaqib yer edi. Bularning ichida chiroyli bor, sho'xi bor, boyvachcha tabiati bor, bevoshi bor... Buning ustiga Zuhra nihoyatda ko'zga yaqin, bir qaragan kishi, ko'zi xira tortib, yana qaragisi kelar, xususan, xonathar ko'ylak kiyib, sochini «laylak uya» qilganida maqtoviga «chiroyli» degan so'z goh kamlik, goh eskilik qilib qolar edi.

Zuhra o'ziga munosib, ya'ni yaxshi o'qiydigan suqsurdakkina biron yigit bilan ketgan, degan umidda chol bilan kampir biroz taskin topgan bo'ldi-yu, lekin Fotima baloga qoldi: «Zuhra lola tergani boraman, desa, bitta o'zini yuboraveringmi? Birga borsang

oyog'ingga kuydirgi chiqarmidi, muncha noshud-notavon, muncha ham anqov-lakalov bo'lmasang!..»

Kampir bunaqa gaplarni alam ustidagina emas, umuman, kuyib aytar, chunki sho'x va shaddod Zuhraga qaraganda Fotima bo'shtobroq, sho'xlik haqqining pardozi bo'lsa kerak, ikkovi bir olmaning ikki pallasi bo'lsa ham, Zuhraning oldida uning istarasi ko'nikroq ko'rinar edi.

Oradan o'n kun o'tgach, Fotima maktabdan yig'lab keldi: Zuhra tufayli sinfda davomat ancha pasaygani uchun uni sinf daftaridan o'chirmoqchi bo'lishibdi. Bu gap chol-kampir uchun Zuhraning o'limi xabari bilan barobar bo'ldi. Fotima yana zixnovga qoldi:

- Sen palpis-pandavaqi bo'lmasang, boshimizga shunday kunlar tushmas edi! Zuhra sendan kichik, lolazorga boraman, deganida yo'lini to'ssang, unamasa, anchidan sudrab olib kelsang bo'lmasmidi! Ahvoling shu bo'lsa, holingga voy, er olmaydi, boshingga yostiq bo'lmasan!..

Fotima bunaqa ta'na-dashnomlarni ko'p eshitdi, nihoyat, jon-jonidan o'tib ketdi-yu, yig'lab dedi:

- Ayajon, hamma aybni menga to'nkayvernang, siz Zuhraga mening so'zim emas, o'zingizning so'zingiz ham o'tmas edi-ku! Hu ana unda, ozib-yostib bir ish buyurib, «Qizim, to'rttagina piyoz archib ber», deganingizda teskari qarab, «Men senga malay emasman!» degani esingizdan chiqdimi? Shunda ham hadamadingiz. Men esimni taniganimdan beri sizga qarashaman, ro'zg'or ishini butkul qo'limga olsam-u, sizni yetti qavat ko'rpachaga o'tqazib qo'ysam deymani! Nahot, ota-onaning izzatini, xizmatini qilgan kishi malay bo'lsa? Hamma ayb o'zingizda, yaxshi o'qib, deb Zuhrani juda erkalatib yuborgan edingiz!

Qizimning qo'li qavaradi, deb o'smasini ham o'zingiz siqib berar edingiz!

Kampir Fotimaning so'zlariga qarshi lom-mim deyolmay qoldi: haqiqatan, o'zi vaqtida o'qiyolmay qolib, hayotida nima kamlik, qanday qiyinchilik tortgan bo'lsa hammasini ilmsizlikdan ko'rgan, zehni o'tkir Zuhraning ilmga tezroq to'lishini ko'zlab, uning maktabdagi qilday yutug'i oldida uydagi filday gunohini payqamagan edi. Shundan keyin Fotima zixnovdan qutuldi, lekin kampirning g'amiga g'am qo'shildi, Zuhradan xat kelguncha yaqin bir oy bo'yi o'zini o'zi yeb, mushtdakkina bo'lib qoldi.

Zuhra bosh-keti yo'q to'mtoq xatida shundoq debdi: «Turmush o'rtog'im bilan ko'nglimizning amrini bajarib, baxtiyor oilalar safidan mustahkam o'rin egalladik va baxtli turmush quchog'ida oqib, kelajakning nurli cho'qqilari tomon bormoqdamiz. Sizlar feodalizmning uqubatli quchog'ida yashagan sizlar, yuksak ideallarga asoslangan muhabbat nima ekanini bilmaysizlar, shuning uchun mendan xafa bo'lmanglar, xursand bo'ladigan kunlaring yaqinlashib kelmoqda».

Fotima xatning boshiga «aziz dadajonim, mehribon onajonim», oxiriga – «sizlarga sihat-salomatlik tilayman» degan so'zlarni qo'shib o'qidi. Xatda na adres bor, na imzo, konvertga shahar o'n birinchi aloqa bo'limining muhri bosilgan edi.

Xatning «baxtli turmush, nurli cho'qqi» degan joylari kampirga tasalli berdi. Lekin chol xatni Fotimaning qo'lidan yulqib oldi, qo'yniga tiqdi-yu, to'nini yelkasiga tashlab, shaharga jo'nadi va shu ketganicha bir hafta deganda keldi: Zuhrani qidirib, o'n birinchi aloqa bo'limiga qarashli hamma xonadonga bir-bir

lash tiqlibdi: maktab, idora, korxonalaridan so'roq-labdi: nihoyat, shahar militsiya boshqarmasiga uch-rabdi. Militsiya to'rt kundan keyin: «Shaharga bunaqa ayol yozilgan emas», deb javob beribdi.

Kuzga yaqin tumanda katta majlis bo'lgani, majlisda Zuhra va uning maktabi og'izga tushgani, xunuk-xunuk gaplar aytilgani to'g'risida mish-mish tarqaldi. Bu mish-mishlar ramaqdajon bo'lib yurgan kampirni yiqitdi. Kampir uzoq yotib qoldi.

Qish o'tdi. Bahor keldi. Zuhraning na tirigidan darak bor edi, na o'ligidan. Chol ba'zan juda kuyib ketgan vaqtlarida boshiga mushtlab: «Juvonmargga aza och, aza och qol», deb yig'lardi.

Fotima maktabni bitirdi. Uning niyati yana o'qish edi, biroq chol-kampir: «O'qish shu bo'lsa – bas, maktablarga o't tushsin», deb turib oldi. Bundan tashqari, Zuhra bunaqa bo'lganini, onasi ne ahvolda yotganini ko'rib, Fotima bu niyatidan qaytdi, ish so'rab talaning oldiga bordi. Rais Fotima haqida onasining «shohud-notavon» qabilidagi so'zlarini eshitgan ekan, uning atfuga ham qaramasdan, ferma mudiri ixtiyoriga yubordi va ketidan mudirga telefon qilib: «Ish-pish topib ber», dedi.

Fotima fermada «ish-pish» qilib yurgan edi, bir kuni gapdan gap chiqdi-yu, Fotima sigir degan janovning befarosatligidan nolib: «Men rais bo'lsam, sigir boqib o'tirmas edim, olimlar bilan birgalashib, yem-xashakning o'zidan sut oladigan mashina chiqarar edim», dedi. Sog'uvchilar xo'p kulishdi. Bu gap talaning ham qulog'iga yetgan ekan, fermaga kelganida Fotimaning yelkasiga qoqib: «Durust, durust, kallada nam xayol bo'lsa ham bo'lgani, kalla bo'sh turmagani yashcha», dedi va oradan ko'p o'tmay uni sog'uvchilikka o'tkazdi. Bu kunlarda ferma sigirlarni mashinada

sog'ishga o'tgan bo'lib, sigirlar hali o'rganmagan, ko'pi mashinaning ichagini ko'rsa yuragi yorilib, boshini sarak-sarak qilar, pishqirar, sog'uvchini suzish payida bo'lar edi. Fotima pastdan yuqori bo'lganiga suyunib, mashinaga qiziqib, bu ishga shavq bilan kirishib ketdi.

Kampir o'sha yotganicha qovun pishig'ida biras o'ng'arilib o'rniidan turdi, lekin ko'p o'tmay, yana yotib qoldi, shu yotganicha bo'lak turmadi - vafot qildi. Zuhra azaning to'qqizinchi kuni kirib keldi. Chol uni ko'rib qarq'ashga og'iz ochdi-yu, lekin qarq'ayolmadi, «Bo'yni uzilmasin, bolam» deb ho'ng'rab yubordi. Zuhra kattakon qizil ro'mol o'rab olgan, katak ro'molchasini lunjiga bosib, soldatchasiga g'oz turar, aftidan, onasining xotirasini o'zicha hurmatlar edi. Uning kelganini eshitib, qo'ni-qo'shni ko'ngil so'ragani chiqishdi. Zuhra xotinlarga orqasini o'girib turaverdi. Fotima, bechoraning yuzi shuvut, deb o'yladi-da, uni sekin turtib:

- Bunaqa vaqtda hech kim o'tgan gapni eslamaydi. Uyalma, bularga bir nima degin... - dedi.

Zuhra yuzi shuvut emas, xotinlarning ko'ngil so'rashini ham, bunga javoban «ko'nglimni ko'targanlaring uchun rahmat», degan ma'nodagi gapni ham eskilik deb bilgani uchun shunaqa qilib turgan ekan, Fotimaga yalt etib qaradi:

- Nimadan uyalaman, erkin muhabbat masalasini Navoiy, Tolstoylar ko'targan! - dedi-yu, burilib uyga kirib ketdi. Fotima odamlardan xijolat bo'lib, uni kasalga chiqardi.

Fotima odamlarni kutdi, kuzatdi, ayvonda alla mahalgacha otasi bilan gaplashib o'tirdi, keyin unga joy solib berdi-da, yotgani uyga kirdi. Zuhra hana uxlamagan ekan, yig'layverib shishib ketibdi. Buni ko'rib Fotimaning gina-kudurati yozildi, uning qil-

niishi, yozgan to'mtoq xati, boyagi gapi xususida bo'lgilga tugib qo'rgan o'pka-ta'na so'zlarini aytmadi, aksincha, uni yupatdi, turmushini so'radi. Zuhra bundan o'n bir oy muqaddam qornida besh oylik bolasi bilan eridan chiqqan ekan.

Ota-onasi feodal, feodalizmning uyasi, meni cho'rt, uy cho'risi qilmoqchi bo'lishdi! O'zing bilasan, uy-ro'zg'or ishiga quvum yo'q, qozon-tovoqni jinimdan battar yomon ko'raman. Shuning uchun ayam meni faqat o'qitganlar, men ham yaxshi o'qiganman. Yo'q, bularga men oqsoch bo'lishim kerak ekan! Kizmatchi olgani qo'yishmadi, «Moskvich»imizni sotib yuborishdi. Bundan tashqari: «Yengsiz ko'ylak toymal! Birovning oldida kerishma! Qahvaxonaga burcha ko'p borasizlar!» Bezor bo'ldim! Chiqdim ketdim!.. Lekin erim meni yaxshi ko'rardi, qo'lida ko'tarib yurardi, ko'chaga chiqsa, albatta, bir nima olib ketardi... Bechora uch-to'rt oy xo'p qatnadi, yalindi. «O'sha ota-onang bor ekan, uyingni yelkamning chuquri ko'rsin», dedim. Uch marta onasi, bir marta otasi keldi, ikkovini ham qabul qilmadim!

«Qabul qilmadim» degan gapni Fotima hazm qilmadi, katta boshini kichik qilib kelgan va eshikdan qaytgan mo'ysafidlarni ko'z oldiga keltirib, yig'laguday bo'ldi.

- Ering ota-onasidan kechsinmi? - dedi.

- Kechmasa ham... yoshlar yashashi kerak.

- Bularni to'rqovoqqa solib, shipga osib qo'yish kerakmi? Shu talabni ering qo'ysa, sen nima der eding?

Zuhra «bunaqa gaplarni sen tushunmaysan», degan ma'noda boshqa gapga o'tdi:

- Maktabni durustroq bitirdingmi? Sening to'rtinchi yilga yilga ayam bunaqa bo'lib qoldilar... Yanagi yilga qovay institutga kirasan?

Fotima hayron bo'lib so'radi:

- Dadamni yolg'iz tashlab, qayoqqa boraman?
- To'g'ri, lekin, dadam dunyodan o'tib borayotipti, sen dunyoga endi qadam qo'yayotibsan!

Fotima esnab:

- Ishga kirdim, fermada sigir sog'ayotibman... dedi.

Zuhra birdan boshini ko'tardi:

- Nima? O'n yil o'qib sigir bilan tappidan boshqa narsaga aqling yetmadimi?

Zuhra arazlab orqasini o'girdi, lekin Fotima bu ishga vaqtincha, noilojlikdan kirganini, o'qish to'g'ridagi rejalarni aytar, deb xo'p kutdi, biroq Fotima xayal o'tmay mushukchaday mayin xurрак otdi.

Fotima tong yorishganda uyg'ondi. Zuhra undan oldinroq turib, ketib qolibdi - kim biladi, ertalab yana odam yig'iladi, dedimi, yo «erdan chiqqanimni Fotima aytib qo'yadi», degan o'yda otasiga ro'para bo'lgani yuzi chidamadimi...

Zuhraning iziga tushib bo'lmadi. Fotima uning erdan chiqqanini dadasiga aytmay qo'ya qoldi, yarashib ketar, deb o'yladi.

Oylar o'tdi.

Bu orada Fotima ishga sho'ng'ib ketdi. Ma'lum bo'lishicha, sigir degani yem-xashak, sut-u tappidan, sog'uvchilik ishi yelin tortish-u sut chiqarishdangina iborat emas, sigir degan maxluq shuncha befarosatliq bilan sog'uvchining mehrini, mehnatini, bilimni sezar, shunga qarab sut berar ekan. Fotima shuni bilganidan keyin ishda kun sayin ochila bordi, shundoq bo'ldiki, rais hisobot-saylov majlisida «kesakdan o't chiqqani»ga xursandchilik izhor qilib, bir qancha qiziq gaplar gapirganidan keyin uni ilg'or sog'uvchilar qatoriga qo'shdi. Yaxshi sog'uvchi bo'lgani, rais

qo'shig'iga qo'shgani uchun Fotima xo'jalikda otning qachqasi bo'lib qoldi. Faqat sho'xlik-shaddodlik emas, shuhrat ham husnning pardozi ekan shekilli, Fotima birdan ochilib ketdi: ana qora yolg'in tashlaguvchi bo'zlar-u, ana tutab turgan payvasta qoshlar-u... yoshlarning ishtahasini ochadigan kuldirgichlar-u... Zuhra xonadonga dog' solib ketganidan keyin ko'p odam: «Endi Fotima qariqiz bo'lib o'tirib qoladi», deb taxmin qilgan edi, yo'q, jazman ustiga jazman chiqaverdi: raisning qaynisi, xo'jalikning montyori, boshqalarning o'g'li, ximizator, apteka mudiri... Fotima vaqtida o'qishni bitirib, fermaga vetrach bo'lib kelgan Samijon degan yigitga mayl berdi.

Samijon ko'p mulohazali yigit ekan, to'y cholga ham tatisin, degan maqsadda Zuhrani xo'p qidirdi, olti hafta qidirib, oxiri daragini topdi. Uning bir o'rtog'i Zuhrani shahar kutubxonasining zalida ko'ribdi. Zuhra zalda o'tirgan bo'lsa, demak, kutubxonaga a'zo, a'zo bo'lsa o'sha yerda adresi bo'lishi kerak.

Ikki kovi shaharga borib, haqiqatan, kutubxonadan Zuhraning adresini topishdi. Zuhra markaziy ham-mum qoshidagi sartaroshxonada kassir bo'lib ishlar ekan, Samijon eshikda qolib, sartaroshxonaga Fotima ketdi va ko'k yog'och panjara ichida o'tirgan Zuhrani ko'rib, yuragi shig' etib ketdi: ozib, cho'p bo'lib ketishadi, bukkhayibdi, shunday sochdan chilvirdakkina ikkita kokil qolibdi...

Zuhra Fotimaga ko'zi tushib, xuddi yalang'och o'tirganida ustiga birov kirib qolganday shoshib, sariq ro'molini yelka aralash boshiga tashladi, beixtiyor panjaradan chiqib keldi.

- Nega, nega kelding?.. Men bu yerda vaqtincha tashlab turibman...

- Yaxshimisan... Ering yaxshimi, - dedi Fotima «yarashdingmi» deyolmay.
- Ketib qolgan, allaqachonlar ketib qolgan. Lekin uringradda, o'qishda... - Bolang katta bo'lib qoldimi?..
- Venera bog'chada, - dedi Zuhra va bundan ortiq gap so'rashini istamadi shekilli, o'zi savol berdi:
- Erga tegayotgan emishsan deb eshitdim, kim o'zi?
- Fotima to'y uning qishloqqa borishiga qarab qolganini aytishga shoshilib:
- O'zimizning qishloqdan, fermada vetvrach, - dedi Zuhra labini burdi.
- Sigir doktori degin! Tappi tappidan yiroq tushmas ekan-da!

Fotimaning dami ichiga tushib ketdi. Shu asnoda Samijon kirib keldi. Fotima ikkovini tanishtirishini ham bilmay qoldi, tanishtirmasligini ham, lekin uning Zuhraga tomon iljayib borayotganini ko'rib «Samijon!» deyishga majbur bo'ldi. Zuhra kuyov shu ekanini bilib, unga ko'z qirini tashladi, hindchasiga kaftlarini juftlab ta'zim qilib qo'ya qoldi. Samijon o'sal bo'lib to'xtadi, so'rashgani uzatmoqchi bo'lgan qo'lini ko'ksiga qo'yganicha orqaga tisarildi. Shu on bir mijoz kassaga pul to'lagani keldi-da, Zuhra chopib borar ekan, Fotimaga qarab: «Bir aylanib kelinglar, keyin uyga boramiz», dedi. Samijon ta'zim qilib, chiqib ketdi. Fotima Samijonning oldida Zuhraning qilmishidan uyaldi, uni uzib-uzib olmoqchi bo'lib, panjaraning oldiga bordi, lekin uning mijoziga qilgan muomalasidan yuragi tor, jizzaki bo'lib qolganini fahmlab, shashtidan qaytdi.

- Zuhra, jigaram, - dedi hazil yo'sinida, - onang hindi emas edi-ku, kuyov bilan o'zimizcha qo'l berib so'rashsang nima qilardi? «Bir aylanib kelinglar»

deganing nimasi, uyingga olib boradigan bo'lsang, adresingni ayt, kalitingni ber, biz borib turaylik!

Zuhra qip-qizarib ketdi, cho'ntagidan kalit olib, ikki barmog'i bilan Fotimaga uzatdi, adresini aytdi.

Fotima Zuhraning qilmishi haqida uzr so'rab, Samijonga uning hali odam ko'rmaganini, adabotdob o'rganmaganini, shu tufayli bo'lsa kerak, uyi buzilganini aytib berdi.

Zuhra parkdan nari to'rt qavatli imoratning zinasi ostidagi uyda turar ekan. Fotima sirtqi eshikni ochib yo'lakka kirdi, ikki tomonda ochiq turgan eshiklardan uy bilan oshxonaning ahvolini ko'rib Samijondan nomuslarga o'ldi.

- Voy, kim aytadi shu uyda xotin kishi, yoshgina juvon turadi deb!

Samijon uni xijolatdan chiqarishga shoshildi:

- Ziyoni yo'q, ayni muddao! Zuhraxon yosh, yolg'iz, oyog'i toylmadimikan deb qo'rqqan edim, yo'q, xayriyat... bu uyga erkak zoti emas, odam bolasi oyoq bosmaganga o'xshaydi. Bechoraning dugonasi ham bo'lmasa kerak.

Ikkovi uy bilan oshxonani yig'ishtirishdi, tozalashdi.

Ishdan keyin Zuhra sariq qog'oz xaltachada bir nima ko'tarib keldi, oshxonaga kirib ketdi-yu, ko'p o'tmay uyga tovoqda ovqat ko'tarib kirdi. Ovqat aslida chuchvara bo'lib, qaynatishda sovuq suvga solingan bo'lsa kerak, xamiri bilan qiymasi qorishib yotardi. Zuhra magazindan olingan tayyor chuchvarani qaynatishni ham bilmaganidan zarracha xijolat emas, aksincha, qozon-tovoqqa yo'qligini shu bilan yana bir marta pisanda qilganidan mamnun ko'rinar edi.

Fotima tegishdi:

- Ilgari ayamga malay, qaynonangga cho'ri bo'lib qolishdan qo'rqib, qozon-tovoqqa qo'l urmading, endi nimadan qo'rqasan, hech bo'lmasa o'zing uchun o'rgansang bo'lmaydimi?

Zuhra kuldi.

- Shu bilganim o'zinga yetadi, chuchvaradan maqsad, go'sht bilan xamir yeyish bo'lsa, ikkovi ham turibdi, qo'shib yeyaveraman!

- Axir bir kuni ering kelar, yarasharsizlar...

Zuhra yarashishdan umidi bo'lmasa kerak:

- Men ozodligimni hech qanaqa erga alishmayman! dedi.

- Yolg'izlikning o'zi bir tutqunlik emasmi? - dedi Samijon kulib.

Zuhra eri to'g'risida qizishib gapira ketdi, bu gaplarning tagida faqat: «Mening qadringa yetmadi, menday xotinning qadriga yetmadi», degan bir alam yotar edi. Bu alam, aftidan, uni kemirib, so'rib, darmonini quritibdi va «dunyo shu o'zi, hayotda hech kim o'z qadrini topolmaydi», degan ko'ygga solib qo'yibdi. Endi ma'lum bo'lishicha, Zuhraning uy tutishi, kiyim-boshi, o'ziga qaramay qo'yganligi shuning oqibati, hozirgi har bir gapi, harakati shuni ta'kidlar, hatto, dasturxonni yig'ishtirganida, bo'sh tovoqni olib chiqib ketayotganidagi raftori, aft-angori, butun vujudi: «E, olam eli, mana, ko'rdingizmi, men nechog'liq xorlik, zorlik tortayotibman!» deb turganga o'xshar edi.

Choy mahalida hech kimdan sado chiqmadi. Samijon gap ochishning mavridi keldi, degan ma'noda Fotima bilan ko'z urishtirib olganidan keyin:

- Kuyov bilan bunaqa arazlashib qolgan bo'lsalar, yakka o'zingiz shahri azimda nima qilassiz, qishloqqa keta qolaylik, - dedi.

Zuhra anchadan keyin javob berdi:

- Shahardan qishloqqa... bir qadam orqaga qaytish bo'lmasmikan?

Fotimaning achchig'i keldi.

- Orqaga qaytish bo'lsa nima, nurli cho'qqidan tushib qolasanmi?

Zuhra bir vaqlar ota-onasiga yozgan xatida: «Kelajakning nurli cho'qqilari tomon bormoqdamiz», degani esida bor ekan, rangi bo'zarib ketdi.

- Ta'na qilma! - dedi labi pirpirab. - Men nurli cho'qqiga yetolmagan bo'lsam... sigir minib sen yetib borasan!..

Bu gap Samijonga ham tegib ketdi.

- Odam intiladigan cho'qqi tog' cho'qqisi singari bulutlar orasida emas, yerda bo'ladi, - dedi Samijon.

Fotima uning javobiga qanoat qilmadi:

- Ayam mendan rozi bo'lib ko'z yumdilar, dadam ming marta rozilar; dugonalarim, qavm-qarindosh, butun kolxoz mendan rozi, mening uchun bundan balandroq cho'qqi bormi! Sendan kim rozi? Hatto uyub olgan ering ham rozi bo'lmabdi-ku! Sen qanaqa cho'qqiga intilgan eding?

Zuhra pushti ro'molchasini lunjiga bosganicha, kursiga qapishib ketdi. Uning ahvolini ko'rib Fotima shu gapni gapirganidan pushaymon bo'ldi. Zuhraning ko'zlari yumuq, qalin kipriklari orasidan yosh sizar edi. Zuhra turib-turib birdan Fotimaga o'zini otdi, uni qattiq quchoqladi, ichidan xuruj qilib kelayotgan farvodni yutish uchun yuzini uning qorniga ishqab to'lg'andi, ingradi, so'ng o'zini yerga otdi-yu, boshini karavotning poyasiga bir necha marta urdi. Samijon uni ko'tarib, karavotga yotqizdi. Fotima nima qilishni bilmas, qo'rqib nuqul: «Mengina o'lay» der, uning boshini silar edi...

Bugun shanba kuni Zuhra qizini yasidan olishi kerak ekan, vaqtida bormagani uchun qorong'i tushganda murabbiyasi Venerani olib keldi. Zuhra bularning tovushini eshitib, ko'zini ochdi. Murabbiya Zuhraning kasalligini ko'rib, hol-ahvol so'radi, keyin Venerani unga tomon yo'lladi. Venera uning etagidan mahkam ushlab turaverdi. Fotima darrov sezdi Zuhra yuragi torlik qilgan paytlarda qiz bechorani ko'p urishib, ehtimol urib, o'zidan bezdirib qo'yibdi. Buni Samijon ham payqadi. Haqiqatan, Fotima «kel» deb qo'l cho'zgan edi, qiz biroz begonasirasa ham yugurib bordi va uning quchog'iga o'rnatilib, onasiga xo'mrayib qaradi.

Mehmonlar to'rt kun turib qolishdi. Fotima Zuhra bilan, Samijon mehmonxonada yotib yurdi. Venerani yasliga eltishmadi, Samijon o'ynatib, javratib yurdi.

Beshinchi kuni Zuhra butkul tuzalib, ishga chiqqan bo'lgandan keyin mehmonlar ketadigan bo'lishdi. Zuhrani qishloqqa, hatto, to'yga taklif qilish ham noqulay bo'lib qoldi. Bular uchun cholg'iga «Zuhra eson-omon yuribdi, qizi katta bo'lib qolibdi», degan xabarni eltish ham katta gap edi.

Zuhra bularni avtobus stansiyasiga kuzatib chiqdi. Avtobus tayyor ekan. Fotima Venerani ko'tarib olgan, avtobusga chiqqani uni Zuhraga uzatgan edi, Venera «dod» deb Fotimaga chirmashib oldi, unga ham ishonmay Samijonga intildi. Zuhra xijolat bo'ldi. Shu choq avtobus yo'lovchilarni qistab, ustma-ust gudok berdi. Fotima yopilayotgan eshikdan avtobusga chiqib, bolani derazadan Zuhraga uzatmoqchi bo'ldi. Venera yana chirillab, Fotimaning sochini changallab oldi. Avtobus ketidan tutun chiqarib yurib ketdi. Samijon derazadan boshini chiqarib qichqirdi:

– Zuhraxon, o'zingiz borib olib keling! Shu hafta ichi boring, kutamiz!

Zuhra ko'zi jiqqa yoshga to'lib, qo'lidagi katak ro'molchasini siltadi: shunday yaxshi qizi borligini, uni ko'p urishib, o'zidan bunchalik bezdirib qo'yganini endi payqadi; bilagiga tashlab olgan jeletkasi oyog'i ostiga tushganidan bexabar, avtobusning ketidan bir-ikki qadam bosdi...

MAHALLA

Inson bilan tirikdir inson,
Muhabbatdan hayotning boshi.
Odamlar baxsh etadi jon,
Odamlarning mehr quyoshi.

Erkin Vohidov

Rohat buvi kattakon qora pechkaning eshigini ochib, oyog'ini toblayotgan edi, deraza ostida ko'zoynak taqib nevarasining yirtilgan kitobini yelimlayotgan choli urishib berdi:

– Seni pechkaga o'rgatib bo'lmadi-bo'lmadi... Nima, polni o'yib, sandal qilib beraymi? Pechka deganning eshigini ochdingmi, ko'mir osmonni isitadi deyaver!..

Rohat buvi pechkaning eshigini yopdi, borib divanga cho'zildi. Uy sovuq bo'lmasa ham, bir necha kundan beri uning eti uchar, oyog'i sovuqtar, og'rirladi. Kampir shu yotganicha ertasiga ham turgisi kelmasi, indiniga turlomadi, uchinchi kuni yuragi hirpas qattiq urib turdi-yu, birdan bo'shashib, o'ldi qoldi.

Hikmat buva nima bo'lganini bilolmay, ko'zi bilan ko'rib turganini aqliga sig'dirolmay, garang bir ahvolda turib qoldi; o'g'li, kelini, uch nevarasi kirib yig'i boshlagandagina o'ziga kelib, titroqli nafas bilan shivirladi:

«E, xudo, nima qilib qo'yding, bisotingda menga atagan yana qanaqa kulfatlaring bor, to'k, boshimga hammasini birdan to'ka qol!»

Ellik uch yil! Ellik uch yildan beri bir dasturxonadan tuz totigan, bir ko'rpani bosgan, birga kulgan, birga yig'lagan; ellik uch yildan beri mushukchadaiy bir-biriga suykani, bir-birini yalab, og'ritmay tishlab, yiqitib, yiqilib berib, piypalashib o'ynagan; ellik uch yildan beri mehr atalmish ulkan tuyg'u rishtasini pilla qurtiday bir maromda asta-sekin chuvib, bir-birining qalbini o'rab-chulg'ab kelgan...

Hamma rasm-rusum joyiga yetkazilgandan keyin odamlar tobutni ko'targanda shu rishta birdan tortildi-yu, go'yo Hikmat buvaning yurak-bag'ini sug'urib oldi. Chol o'kirib yubordi.

Kampirni birpasda yerga topshirib qaytishdi. Ko'ngil so'ragani yana butun mahalla kirdi. Hikmat buva kasal musichadaiy bir chekkada qunishib o'tirar, aftidan, endi uning uchun olamda hech kim, hech narsa qolmagan edi.

Shundoq Hikmat buva hafta o'tar-o'tmas bir hovuch suyak bo'ldi-qoldi. Chol cho'zilib yotganda uning o'likmi-tirikmi ekanini bilish qiyin, lekin kampiri oyog'ini pechkaning o'tiga tovlayotganda urishib bergani esiga tushsa, arslonday o'kirar, o'zini u yoqdan bu yoqqa otar edi.

Uyda uni yolg'iz qo'ymaslikka harakat qilishardi. Kichkina nevarasi hamma o'yinchoqlarini uning uyiga kirgizib qo'ydi, bog'chadan kelganidan keyin shu yerga kirib o'ynaydigan bo'ldi. Katta nevarasi har kuni uni necha marta xilma-xil qilib suratga olaverdi. O'g'li uni avtomobilga solib, bir necha marta shaharni aylantirdi. Chol xursand bo'lish o'rniga: «Onang borida shu ishni qilmading», deb do'ng'illadi. Kelini

unga magnitofon keltirib berdi. Chol magnitofon bilan birpas ovundi-yu, keyin ko'ziga yosh olib: «Qizim, shu narsani ilgariroq topib kelganingda kampirni gapirtirib, yozib olar ekanman», dedi...

Bir kuni qattiq yomg'ir yog'ib, qishdan qolgan qorni eritib yubordi. Ayvonda ustunga suyanib yomg'ir suvining vaqirlashini tomosha qilib turgan cholning ko'zi tandirdan narida yotgan bir poy eski kalishga tushib qoldi. Kampir bir oyog'i og'rib shishganda shu kalishning jag'ini kesib kiygan edi. Chol borib kalishni oldi, avaylab artidi, uyga olib kirdi. Chol uchun kampir go'yo qaytadan o'ldi. U kechgacha yig'ladi, kechqurun o'g'li bilan kelini ishdan kelganda: «Kampir bechorani shufokorga durustroq ko'rsatmadilaring», deb xarxasha qildi.

Hikmat buva kechalari uxlamas, dori ichib uxlasa ham yarim kechasi uyg'onib, tong otguncha o'tirib chiqar, uydagi hamma narsa unga kampirini, yolg'iz qolganini eslatar, har bir tovush o'lim bo'lib uning miya qopqog'ini chertar edi.

Chol tugab borayotganini ko'rib, o'g'li bilan kelini tashvishga tushib qolishdi.

Bir kuni ertalab chol yo'qolib qoldi. Qidirilmagan joy qolmadi: yor-do'st, tanish-bilish, qarindosh-urug', hatto, tez yordam kasalxonasidan ham xabar olindi, millatiyaga murojaat qilindi. Hammayoq qidirilpti-yu, qabrlistondan xabar olinmapti, chol qabrlistonda ekan. Hikmat buva qabrlistonga tez-tez borib, kampirning boshida bir soat-yarim soat o'tirib kelar, lekin bunaqa qolib ketadigan odati yo'q edi. Chol bu safar borganida kampirning qabrini ziyorat qilish u yoqda qolib uning yonidan o'ziga go'r qazitdi, mudir va go'rkovlar harchand unashmasa ham qo'ymadi, janjallashdi.

Chol kun oqqanda adoyi tamom bo'lib qaytdi. Kimdir uni avtobusdan tushirib, yo'lkaga chiqarib qo'ydi. Cholning zo'rg'a qadam bosib kelayotganini ko'rgan muyulishdagi cho'tkachi yugurib borib uni olib keldi va qo'lga bir piyola choy berdi.

- Xafa bo'lmay yuribsizmi, otaxon... Kampir onam alomat ayol edilar... Siz o'sha kuni o'zingiz bilan o'zingiz ovora bo'lib, ta'ziyaga kelgan odamlarni payqamadingiz... Ana odam-u... Mahallaga sig'may ketdi! Mahallamizning ko'chasi bir metr cho'kdil... Kampir onam dunyoga kelib odam ekan ekanlar, Dunyoga kelgan odam avvalboshi odam ekishi kerak ekan. Men ibrat oldim... Issiq choymni yo cho'tkaching gaplarimi cholg'a ancha mador bo'ldi.

- Ha, - dedi chol biroz g'urur bilan, - haligacha odam keladi... Ishxonasi ham shuncha yildan beri esidan chiqarmagan ekan.

Cholning paydo bo'lganidan xabar topgan uy ichi, qo'ni-qo'shni chuvillashib kelib, uni o'rtaga olishdi. Birov dashnom bergan, birov bo'g'ilgan, birov suyungan...

Bular cholni o'rtaga olib chuvillashib ketayotganda yo'l bo'yida turgan shu mahallalik shifokor voqeani eshitib, choldan o'pkalagan bo'ldi, keyin unga razm soldi-yu, kampirdan gap ochdi:

- Onaxonimiz ta'rifga sig'maydigan ayol edilar, shuncha odam bekorga kelgani yo'q! Lekin, otaxon, mahallamizga biron sakkiz chelakli bitta samovar kerak ekan, o'sha kuni juda-juda bilindi. Mahalladan pul yig'sak, xonadonga necha puldan tushadi?

Cholning hamiyati qo'zg'ab ketdi.

- O'g'lim bilan kelinimning bitta samovarga kuchi yetib qolar, - dedi.

Shifokor undan shu gapni kutgan ekanmi, jilmayib qo'ydi.

Chol go'rini qazitib qo'yib, endi bu yerga samovar olgani emas, yotib o'lgani kelgan bo'lsa ham, o'g'li bilan kelinini nomidan mahallaga kattalik qilib qo'yganidan keyin bu to'g'rida o'ylashga majbur bo'ldi - o'g'lidan pul oldi, samovar qidirishga kirishdi. Biroq, o'shanaqa samovarni topishdan ko'ra kondan mis qazib, samovar yasash osonroq ekan: cholning bormagan magazinini, yallimagan magazin mudiri qolmadi. O'g'li bilan kelinini uning yelib-yugurishiga, unda shuncha kuch qayoqdan paydo bo'lganiga hayron edi. Nihoyat, mahalladagi mansabdorlar yordami bilan samovar topildi, mahalla aktivlari akt bilan qabul qilib oldi, umumiy majlisda rats Hikmat buvaga rahmatlar aytdi, hamma chapak chaldi.

Shu majlisda yana bir masala ko'tarildi: mahallada har kuni bo'lmasa ham, haftada ikki-uch marta to'y-maraka, tug'ilgan kun va boshqa marosimlar bo'lib turadi, kim marosim o'tkazadigan bo'lsa, uyma-uy yurib idish-tovoq, dasturxon va boshqa narsalar tillaydi, aktivlar mahalladan pul yig'ib, biron yuz ellik kichilik mahalla ro'zg'ori tashkil qilsa bo'lmaydimi?

Bu taklifni hamma olqishladi, buning mutasaddisi kim bo'ladi, degan savolga hamma qiy-chuv ko'tarib, yana Hikmat buvani ko'rsatdi. Hikmat buva unamasdan qarshi so'z aytgani o'rnidan turgan edi, shuncha odam chapak chalib, ko'ziga qarab turganini ko'rib indayolmadi.

Mahalla necha xonadon? Bularning hammasi cholni ovora qilmay, pulni keltirib bera qolsa ekan! Bu xonadonlardan ko'piga kirish kerak, koshki bir kurganda pulni bera qolsa ekan: biri ertaga keling deydi, biri falonchi muncha berganda men nega

shuncha berar ekanman, deb xarxasha qiladi, biri majlisda angrayib o'tirib gapga yaxshi tushunmagan, unga tushuntirish kerak bo'ladi... Chol har kuni ertalabdan xonadondan xonadonga, bor pulga bir nima olib qolish uchun magazindan magazinga, arzodod qilgani idoradan idoraga yugurar, shu orada fursat topib, ba'zan kampirining mozariga ham borib kelar edi.

Chol, nihoyat, mahalla ro'zg'orini to'la-to'kis qilib, maktab omboriga qamab oldi. Biroq ro'zg'orni but qilishdan ham ko'ra uni asrash qiyinroq bo'ldi: ba'zi odamlar narsani olib, vaqtida qaytarishmaydi; ba'zilar, masalan, jo'mragi uchgan choynak, papirosdan kuygan dasturxon, lattasiga allanima balo to'kilgan kursi, sanchig'i qayrilgan vilka va hokazo qaytarishadi, yana «o'zi shunaqa edi», deb janjal qilishadi. Yo'q, xayriyat, sal kunda odamlar insofga kelishdi, choling ishi yengil bo'lib qoldi.

Bahor keldi. Shaharda daraxt o'tqazish mavsumi boshlanib ketdi. Shu munosabat bilan gazeta maqola berib, o'tgan yili bahorda qaysi mahallalar planni to'ldirmay qolganini, qaysi mahallalar bu ishda namuna ko'rsatganini aytib, ilg'or mahallalar qatoriga «Yangi Mahalla»ni ham qo'shibdi. Buni cholga nevarasi ko'rsatib kuldi, chunki o'tqazilgan daraxtlarning ko'pgina qismi tutmagan edi. Chol chiqib mahallani aylandi, daraxtlarni ko'zdan kechirdi. O'tgan yili bahorda jami bir ming yetti yuz oltmish besh tup ko'chat o'tqazilgan bo'lib, bundan faqat sakkiz yuz oltitasi tutgan, tutgan daraxtlardan yigirma ikki tupi singan, sakkiz tupi sassiq, mo'rt va umri qisqa daraxtlar ekan. Chol bu ma'lumotni olib, to'g'ri redaksiyaga bordi, avval tortinibroq gapirdi, gapi

o'tganini payqagach, shovqin soldi. Gazeta ertangi sonida «Yangi Mahalla» haqida noto'g'ri ma'lumot bergan muxbiriga jazo berganini aytdi va muxbirni aldagan mahalla aktivlarining kotibiga dashnom berdi va shu bilan birga gazetaning xatosini ko'rsatgan Hikmat buva Normatovga tashakkur bildirdi.

Hikmat buva shu kuni burchakdagi cho'tkachiga mahsisini yog'latib, «mahallamiz sharmanda bo'lgani» haqida uning intihosiz javrashiga quloq solib o'tirgan edi, shu asnoda o'sha yolg'onchi kotib o'tib qoldi va cholni ko'rib o'shqirdi:

- Hu o'sha... O'zimiz to'g'rilar edik-ku, senga nima, bir oyog'ing go'rda!

Chol sekin burilib qaradi.

- Mening bir oyog'im go'rda, sening ikkala oyog'ing to'rdami? Unaqa demagin, bolam, kim oldin o'lishini bilib bo'lmaydi...

Chol yana bir nima demoqchi edi, o'ziga go'r qazitib qo'yganini eslab, dami ichiga tushib ketdi. Kotib jahl bilan qo'l siltab jo'nadi. Chol qo'llarini orqasiga qilib, hojatini quyi solib, uyiga tomon bitta-bitta qadam tashlab borar ekan, o'ylar edi: «Bu bola go'r qazdirib qo'yganimni eshitganmikan? Yo'q, eshitgan emas, lekin eshitishi mumkin...»

Chol jadallab uyga keldi va o'tirib xat yozdi: «Qabriston mudiri va go'rkovlariga yozib ma'lum qilamanki, qari baqaterak ostidagi mening nomimga qazilgan go'rni qabriston idorasiga topshiraman, azbaroyi foydalanish uchun».

Hikmat buva xatni nevarasidan berib yubordi.

DUMLI ODAMLAR

*Respublikamizga chet eldan keladigan
ba'zi turistlarga tushunib bo'lmaydi,
Meliboy aka, pensioner*

Jiyanim turistlar idorasida ishlaydi, o'tgan shanba kuni uyga kelib: «Bu yil turist ko'p, odam yetishmayapti, shahrimizda ikki kun to'xtaydigan bir mehmon bor, qarashib yuboring», - deb qoldi. Pensiyaga chiqqanimga endi sakkiz oy bo'lgan, hali pensiyaxo'rlikka o'rganganim yo'q, zerikkanimdan kampirimning ishlariga aralashaverib, uni ham, o'zimni ham xunob qilib yurgan edim, jiyanimning iltimosiga darrov ko'ndim. Men o'n bir yil shu idorada kichik bir lavozimda ishlab, pensiyaga shu yerdan chiqqanman. Shu o'n bir yil davomida qulog'imga kirgan kalimalar o'rnashib, undan bir so'z, bundan bir so'z cho'qib, tilga havas paydo qilganimda esa, idora xizmatchilarining yordami bilan kitob tatalab, ingliz tilini uncha-muncha bilib oldim. Ingliz tiliga moyil bo'lganim, albatta, tasodifiy emas, bolaligimda Amerikaning ta'rifini ko'p eshitganman; ana osmon teshar imoratlar-u, ana osma ko'chalar-u...

Dushanba kuni yangi banoras avra to'n va yashil baxmal do'ppimni kiyib, idoraga bordim. Jiyanimning kabinetida ozg'in, tepakal, ko'zlari och odamning ko'ziday yaltirab turgan qirq besh yoshlardagi bir kimsa o'tirgan ekan. Men taxminan «mehmon shu bo'lsa kerak», deb inglizcha salom berdim. Mehmon qayrilib qaradi, birdan, xuddi ko'z ko'rmagan va quloq eshitmagan bir jonivorni ko'rgandek, hayron bo'lib, sekin o'rnidan turdi, salomimga alik olishni ham esidan chiqarib, menga boshdan oyoq razm soldi; men o'zbekmi ekanimni, inglizchani

qayerda o'rganganimni so'radi; savollariga javob berganimdan keyin to'nimni, do'ppimni ushlab, soch-qo'limni tortqilab ko'rdi. Jiyanim menga ko'z qisib «qo'yavering» degandek ishora qildi. Jiyanim meni tanishtirgandan keyin mehmonni mehmonxonaga olib bordim. Unga ikki xonalik juda yaxshi nomer olib qo'yilgan ekan. Mehmon nomerni ko'zdan kechirdi, yarqirab ko'zni qamashtirayotgan jihozlarni birmabir ushlab, silkitib, tirnoqlab, hidlab ko'rdi. Men bunga chandon e'tibor qilmadim, chunki boya idorada inglizcha gapirgan o'zbekning o'zbekligiga ishonmay, uning libosini ushlab, soch-soqolini tortqilab ko'rgan kimsa, hozir o'zbek mehmonxonasidagi yaxshi jihozni qalbaki gumon qilsa ne ajab! Chet elda hozir ham o'zbekistonni mutlaqo bilmaydigan, o'zbeklarni hanuz ketiga po'stak bog'lab, imo-ishora bilan gaplashadigan qabila deb o'ylaydigan odamlar bor-kul!

Mehmon o'rnashdi. Tushlikdan keyin ko'chaga chiqdik. Mehmon mehmonxonaning peshtoqiga soya solib turgan qari chinorni ko'rsatib:

- Juda yaxshi daraxt ekan, inqilobdan keyin ekilgan bo'lsa kerak? - dedi.

Chinorning biron yuz ellik yil umr ko'rganligi ko'rinib turgani holda mehmonning bu gapi menga malol keldi. Bu odam idorada nima uchun soch-qo'limni tortqilab ko'rgan bo'lsa, hozir ayni shu maqsadda, ya'ni qanchalik rost gapirishimni bilmoq uchun dilimni titkilab ko'rmoqda edi. Jinim qo'zg'andiyu, men ham uni cho'pga ilib o'ynagim keldi.

- Ha, inqilobdan keyin ekilgan, - dedim va biroz turib, mehmon meni «aravacha» qilganiga o'zida yo'q xursand bo'lib, gerdayib turganida ilova qildim, - birinchi inqilobdan ancha keyin ekilgan, - dedim.

Mehmon tushunolmadi.

- Sizlarda ikki marta inqilob bo'lganmi? - dedi shoshib. - Birinchisi qachon bo'lgan? Qanaqa inqilob? - Bundan yuz yilcha burun, - dedim. - Men ruslarning kelishini birinchi inqilob deb bilaman.

Mehmon boshqa gap so'ramadi, fotoapparatini g'ulofidan olib, yo'l-yo'lakay unga-bunga to'g'riladi, lekin birona ham surat olmadi. Birdan ko'chaning o'rtasida chimmasiz paranji yopingan bir kampir paydo bo'lib qoldi. Kampir xuddi shaharning hokimiday hech kimni, hatto, militsiyaning hushtagini ham pisanl qilmay, hassasini katta-katta tashlab kelmoqda edi. Mehmon yugurib ko'chaning o'rtasiga chiqdi, kampirni qarshilab cho'kkaladi, uni ro'paradan, yonboshdan, orqadan bir necha marta suratga oldi. Suratlashlikda o'ta jon kuydirganidan o'pkasi og'ziga tiqilib, o'tirgani joy izlab qoldi. Parkka boshladim. Qahvaxonaga kirdik. Bir piyola qahvadan keyin mehmon o'ziga kelib, qo'yin daftarini oldi, undagi planga uzoq qaraganidan keyin:

- Shahringizning boshqa diqqatga sazovor joylarini ertaga ko'ramiz, bugun menga Reksullohi Ansoriyning maqbarasini ko'rsatsangiz bas. Maqbara shu atrofda bo'lishi kerak, - dedi.

Reksullohi Ansoriy... Bolaligimda Reksbuva degan nom qulog'imga kirgan, o'sha vaqtda parking mana shu o'ng qanotidagi tepalik - hozirgi teatr binosi tushgan joy - go'riston bo'lib, uning qoq o'rtasida Reksbuva degan mozar - dahma bo'lar edi. Biroq tashvishga tushdim: bordi-yu, Reksullohi Ansoriy degani biron mo'tabar zot bo'lsa, buni uzoq yurtdan kelgan bir sayyoh bilsa-yu, biz bilmasdan maqbarani buzib tashlagan bo'lsak... Bundan xunugi bormi! Biron nayrang ishlatib, bu noqulay ahvoldan chiqish yo'lini ko'zladim, lekin o'ylab-o'ylab «eng yaxshi hiyla

to'g'rilik» degan qarorga keldim-da, Ansoriy to'g'ri shunda bilganlarimni aytib:

- U kishi shahrimiz tarixida qanday o'rin tutgan ekanlar? - dedim.

Mehmon savolimga javob bera olmadi. Shundan keyin o'lkamizda jahonga mashhur bo'lib o'tgan bir qancha kishilarning nomini aytib, mehmonni «chaqmoqlab» ko'rdim. Yo'q, mehmon bu odamlardan birontasini, hatto, Ibn Sinoni ham eshitmagan ekan. Reksullohi Ansoriy kim, uning nima fazilati yo kasrati borligini bilmagan holda bu odam nega uning nomini ko'tarib yuribdi, nega uning maqbarasi kerak bo'lib qolibdi - shunga qiziqdim. Mehmon bu haqda bergan savollarimga javob bermasdan, iljayib turib-turib, to'satdan:

- Dumli odamlarni ko'rganmisiz? - dedi.

Mehmon gapning sarxonasini yangilamoqchi, degan o'yda kulib qo'ya qoldim.

Biroq qahvaxonadan chiqib, teatr binosining atrofini aylanib yurganimizda mehmon butkul jiddiy bir tarzda yana dumli odamlar haqida so'z ochdi. Uzun so'zidan xulosa chiqarib, yer yuzidagi xalqlar tarvaqqiyot zinasining turli bosqichida, biron bosqichda turgan xalq orasida o'tgan bosqich kishilari ko'rinib qolsa, bunga tabiiy bir hol deb qarash kerak, degan fikrni aytidim. Mehmon bu gapning tub ma'nosiga tushunib yetmadi.

Ko'chaga chiqdik. Mehmon yana Ansoriydan gap ochdi. Shunda ko'nglimga bir gap keldi: bu odam o'sha Ansoriyni dumli odamlar toifasidan deb o'ylamasmi?

Xuddi aytganim chiqdi. Mehmonning otasi ilgari o'rtacharoq bir shirkatning boshlig'i bo'lib, shirkat shundan keyin umrining oxirini antropologiyaga

bag'ishlagan, undan ko'p qo'lyozmalar, jumladan mana shu qo'yin daftari qolgan, shu daftar va boshqa hujjatlarda aytilishiga qaraganda, Reksullohi Ansoriy dumli odamlar toifasidan ekan. Yana bir mo'tabar kimsa Reksullohi Ansoriy maqbarasi atrofida hozir ham dumli odamlar yashamog'i ehtimoldan xoli emas, degan ekan.

Jonim halqumimga keldi. Lekin o'zimni bosdim. Shu atrofda hamma ko'cha va tor ko'chalarni kezilib chiqdik. Men qayoqqa boshlasam mehmon yurmaydi, teskari tomonga yo'l oladi: tez-tez to'xtab, hammaga, xususan, atlas ko'ylak kiygan xotinlarga orqadan zehin soladi, aftidan, dumli odam qidiradi. Mehmon bilan gaplashish emas, uning aftiga qaragim kelmas edi. Kayfiyatimni bilintirib qo'ymaslik uchun noiloj so'z qotdim:

– Janoblari ota kasbini ushlabdilar-da? – dedim.
– Yo'q, mutlaqo, – dedi mehmon. – Men jurnalistman!
– Antropologiyaga qiziqmasangiz, sizga dumli odamning nima keragi bor?
– Mening gazetanga kerak! – dedi mehmon.
Hech bo'lmasa bironta dumli odamning suratini olib borsam, deyman. Juda shov-shuv bo'lar edi... Yordam va'da qilolmaysizmi?

Men o'ylab ko'rmoqchi bo'ldim. Mehmon juda quvonib ketdi. Ovqatdan keyin mehmon dam olgan yotog'iga kirdi. Men butun zahrimni jiyanimga to'kkani idoraga bordim. Jiyanim voqeani eshitib kuldi, meni jahldan tushirdi. «Yuragingizni keng qiling, tog'a, yo'lovchi har bir hurgan itning ketidan quva bersa, manzilga qachon yetadi, degan gap bor, sizning vazifangiz mehmonni istagan odami bilan gaplashtirish, istagan yeriga olib borish. Bundan

tashqari, bu odam sizga omonat, omonatga xiyonat qilmasdan, qo'limga sog'-salomat topshirishingiz kerak», – dedi. Jahlimdan tushdim.

Kechqurun mehmonni konsertga olib bordim. Mehmon zalga kirishi bilan yana o'sha muddaoda odamlarga har tomondan razm sola boshladi, beqasam to'n kiygan bir mo'ysafidning ketiga tushdi. Xayriyat, chiroq o'cha qoldi-yu, borib joyimizga o'tirdik.

Mehmon konsertga qiziqmadi, mudrab o'tirdi, alomat bir o'yin bo'layotganda, hatto, xurрак otib yubordi. Shuning uchun konsertning ikkinchi bo'limga qolmadik, ertaga uchrashadigan bo'lib, mehmonxona oldida xayrlashdik. Ertasiga kelishim bilanoq mehmon: «Kechagi gapimiz nima bo'ldi, yordam berasizmi?» deb so'radi. Men bu haqda hech bir qarorga kelmaganligimni aytdim. Shundoq bo'lsa ham, mehmon yordam berishimga amin ekanligini bildirib, oldindan tashakkur ma'nosida yelkamga qoqib qo'ydi va teatr atrofidagi xonadonlardan birontasini ko'rishga orzumand ekanini bildirdi. Men uning muddaosini fahmladim-u o'sha tomonlarga olib bordim va orqa ko'chadagi ro'para kelgan hovliga boshladim. Mehmon apparatini bo'ynidan oldi va hayajon ichida ostonadan hatladi. Kirgan eshigimiz hozir uchastka deb ataladigan oddiy, lekin mevazor, gulzor, nihoyatda didli, havasli odamlarning hovlisi ekan. O'rta yoshlardagi bir xotin sariq luchchak shaftoli terayotgan ekan, bizni ko'rib shotidan tushdi, so'rashdi, yelib-yugurib supaga joy qildi, dasturxon yozdi. Bir necha xil shaftoli keltirib qo'ydi. Mehmon goh menga, goh xotonga qarar, goh uning orqa etagiga razm solar edi. Xotinning o'g'li vrach, kelini o'qituvchi, hozir ikkovi ham ishda ekan. Mehmon hafsalasi sovib, fotoapparatini bo'yniga osdi-yu, alamini shaftolidan

oldi, umrida bunaqa shaftolini ko'rmagan bo'lsa kerak, rosa yedi. Shu choq uning ko'zi devorning tagida qunishib turgan kasal jo'jxo'rozga tushdi. Uning oyoqlari uzun, bo'ynining pati to'kilib, qip-qizil go'sht bo'lib qolgan, o'zi nihoyatda oriqli edi. Mehmon darrov qo'lini artdi, fotoapparatini bo'ynidan oldi, jo'jxo'rozga juda yaqin borib cho'k'kaladi: jo'jxo'roz boshini ko'tarib hayron bo'lib turganda bir necha marta suratga oldi. Choy ko'tarib kelayotgan xotini «Voy, suratga olaman desalar yaxshi tovuqlarimiz bor, bu kasal edi-ku», deganicha qolaverdi. Achchiq'ini keldi, lekin mumkin qadar muloyimlik bilan:

– Jo'jxo'rozning surati ham gazetaga kerakmi? – deb so'radim.

Mehmon javob bermadi, «ketdik» deb ishora qildi. Xotining tashakkur izhor qildim.

Ko'chaga chiqdik.

Mehmon bu hovliga, xotinning mehmondo'stligiga shubha bilan qaradi shekilli, bir necha hovliga o'zi bosh tiqdi. Men ham qo'yib berdim, orqasidan kirmadim, chunki unga tarjimon kerakmas, odamlarning orqa etagiga razm solishdan boshqa ishi yo'q...

Samovarda o'tirib, birpas dam oldik. Mehmon ko'zimga xunuk ko'rina boshladi: kim aytadi, buni osmonteshar imoratlarni ko'rgan, osma ko'chalarda yurgan odam deb! Diqqat bo'ldim. Papirosni allaqachonlar tashlab yuborgan edim, shu topda bitta so'rgim keldi-yu, papiros olgani magazinga kirdim. Bilmadim, magazinda qancha turib qoldim ekan, qaytib chiqsam, mehmon yo'q. Birpas kutdim, keyin yuragim hovliqib, u yoq-bu yoqni qaradim. Qidirdim. Yigirma-yigirma besh minutning har biri bittadan sog' tishimni sug'urib olgandek bo'lib o'tdi. Bu kasofat biron hovli yoki biron ko'chaga kirib, gumonsiragan

odamiga «dumningni ko'rsab» desa, bunaqa hazilni birov ko'taradi, birov ko'tarmaydi... Bir soatdan ortiq qidirganimdan keyin avtomatdan jiyanimga telefon qildim, voqeani aytdim. Jiyanim tovushidan tashvishda qolgani sezilib tursa ham, menga tasalli berdi va «yo'qotgan joyingizdan uzoqqa ketmang», – dedi. Samovarda yana bir necha minut o'tirdim. Narigi ko'chadagi machitning yarmi qulagan mezanasiq ko'zim tushdi. Bu kasofat shuning suratini olgani hormadimikin? O'sha yoqqa bordim. Machitning ichini, atrofini qaradim, odamlardan so'roqladim – yo'q. Samovarga qaytay deb turganimda yon ko'chadan karnay-surnay, qiyqiriqli bilan ikki mashina kuyov-navkar chiqib qoldi. Oldindagi mashinada lunjini chishirib surnay chalayotgan surnaychining yonida turib, beo'xshov o'yinga tushayotgan olabayroq to'n kiygan bir kishiga ko'zim tushdi, sinchiklab qarasam – mehmon! Suyunib ketdim. Yugurib borib mashinaning oldini to'sdim. Mehmonga harchand «tush» deb ishora qilaman, qani endi ko'nsa – menga qarab nuqul muqom qiladi. Kayfi baland. Mashinada tanish odamlar bor ekan, qo'ymasdan meni mashinaga tortib olishdi. Mehmonning mashinadan tushish niyati bo'lmagani uchun mashinani to'xtatib, jiyanimga telefon qildim.

Tanish odamlarning aytishiga qaraganda, mehmon nima bo'lib to'yxonaga kirib qolibdi. Odamlar uning chet eldan kelgan mehmon ekanini bilib, to'rga o'tqazishibdi, to'n kiyg'izishibdi, o'yinchilar uni o'yinga tortishibdi.

Kelinning uyiga keldik, ziyofat zo'r bo'ldi, o'yin-kulgi juda qizidi. Mehmon bu yerda ham ancha ichib qo'ydi. Shu yerdagi dastyor bolalar mening tashvishda qolganimni payqab, mehmonni hushiga keltirib berishdi. Mehmon hushiga kelganidan keyin yana

aynidi: yana dumli odam qidirib, hammaga zehn sola boshladi. Shundan keyin: «Siz ovora bo'lmang, janob, dumli odamni ertaga o'zim topib beraman», deyishga majbur bo'ldim. Mehmon meni o'pdi, salomatligimga ustma-ust ikki ryumka otdi...

Ertalab mehmonxonaga kelsam, mehmon lanj bo'lib yotibdi, lanjki, hech aytgulik emas. Shundoq bo'lsa ham, la'nati, ko'zini ochishi bilan kechagi va'damni so'radi. Men uni pastga olib tushib, achchiq choy ichirdim, nordon narsalar yegizdim, ichkilik zahri biroz sinib, ta'bi ochilganidan keyin dumli odam deb bekor ovora bo'lib yurganligini tushuntirishga harakat qildim. Mehmon xafa bo'ldi.

– Sening hukumatning butun mamlakat ustiga temir parda tortgan! – dedi.

Bunga gap uqtirish, qorong'u uyga kesak otgandek gap edi. Shuning uchun yon bergan bo'lib, yolg'ondan o'ylab qoldim-da, chuqur xo'rsinib:

– Shuni bilarsiz, nima qilassiz meni qiynab? – dedim.

Mehmon chehrasi ochilib, yana yolvord:

– Men sizga bitta dumli odamni qafasga solib ber, olib ketaman deyayotganim yo'q. Uzoqdan qorasini ko'rsatsangiz bas, mening apparatim ikki kilometr dan oladi!

U desam u dedi, bu desam bu dedi – hech bo'lmadi, nihoyat «seni dumli odamlarga yo'latish qo'limdan kelmaydi, xatarli, xohlasang apparatningni ber, biladigan, udda qiladigan ishonchli kishiga aytib, biron-ta dumli odamning suratini oldirib beraman» deyishdan boshqa chora qolmadi. Mehmon xursand bo'lib, apparatini qo'limga tutqazdi. O'zi lanj bo'lgani uchun tushgacha yotib dam olmoqchi ekanini aytdi. Men tushdan keyin keladigan bo'lib qaytdim. Tushdan

keyin kelsam, mehmon hanuz lanj, yotgan ekan, lekin apparatini tegishli odamga topshirganimni, u kishi butun lentani dumli odamga to'ldirib berishni va da qilganini eshitib, o'rnidan turib ketdi.

– Lekin sharti bor, – dedim, – omonatingizni faqat ketadigan vaqtigingizda, samolyotga chiqayotganingizda beradi.

– Ertaga, ertagayoq jo'nayman! – dedi mehmon.

Kelishuvga muvofiq shaharning diqqatga sazovor joylarini ko'rgani chiqdik. Kun qaytguncha yurib, ko'p tarixiy yodgorliklarni ko'rdik, to'g'on-ko'lga bordik, shahrimizning ko'rki bo'lgan yangi ko'chalar, maydonlar, xiyobonlarni kezdik, muzeylarga kirdik. Mehmonning biron narsaga qiziqqanini, biron joyda to'xtab, biron narsaga qaraganini ko'rmadim. Hamma narsaga o'shshayib qarar, qayoqqa va nima uchun ketayotganini, nima qilib yurganini o'zi ham bilmas, aftidan, kunni kech qilishdan bo'lak muddaosi yo'q edi.

Madaniyat va istirohat bog'iga kirdik. Mehmon hech bo'lmasa shu boqqa, xususan, gul-u gulzorga qiziqar deb o'yladim, chunki shahrimiz bu boqqa juda bino qo'yg'an. Yo'q, gulzorga mehmon qayrilib ham qaramadi, uning diqqatini jalb qilgan birdan bir narsa bog'ning bir chekkasidan oqayotgan anhor bo'ldi. Buning nimasiga qiziqdi ekan, deb qaragam, loy suv qirg'oqdan toshgudek bo'lib, shox-xashak va yana allanima balalar oqib kelayotibdi. Birov sug'orish maqsadida to'g'on solgan, suv to'g'onni urib ketgan bo'lsa kerak. Mehmon iflos suvga xuddi sichqonni ko'rib qolgan mushukdek butun vujudi bilan qarar, chamamda fotoapparati yonida bo'lmaganidan afsuslanar edi; bog'dan chiqib mehmonxonaga tomon ketayotganimizda eski-tuski yig'ib yurgan eshak aravani ko'rganida ham xuddi shu holga tushdi.

Mehmonxona ko'chasiga qayrilganimizda mehmonning gazetasiga qo'l keladigan yana bir hodisa ro'y berdi: shu ko'chadan g'izillab chiqqan «Moskvich» kattakon bir sariq itni urib o'tdi. It vangillab ikki-uch yumaladi, turishga intilib turolmadi, yotib tipirchiladi. Mehmon goh boshini ko'tarishga urinib, goh oyoqlarini silkib jon berayotgan itga yaqin borib, beixtiyor cho'kka tushdi va apparat izlab, yonini paypasladi.

Mehmon ertasiga jo'naydigan bo'ldi. Dumli odamlar surati olingan fotoapparatni qora qog'ozga o'rab, aeroportga olib chiqdim va qo'ynimdan bir chekkasini chiqarib ko'rsatdim. Mehmonning ko'zlari yonib ketdi. Xilvatga bordik. Mehmon apparatini olib, katak sumkasiga joyladi-yu, cho'ntagidan bir dasta pul chiqardi.

- Sizning haqingizni o'zim bilib beraman, - dedi, - u kishi bilan necha pulga gaplashgansiz?

- Pul to'g'risida hozir gaplashmaymiz, - dedim, - avval suratlarni chiqarib ko'ring, ana undan keyin o'zingiz narx bichib yuborarsiz. Mehmon yana minnatdorchilik bildirdi. Samolyotga chiqdi, samolyot Tojikistonga qarab yo'l oldi. Kim biladi, mehmon yurtiga borguncha sabri chidarmikin. Tojikistondayoq lentani chiqarar, chiqarsa dumli odamlar o'rnida o'zini ko'radi: men apparatni maktab to'garagiga qatnab, foto ishida mashqini rosa qilgan kichik o'g'linga berib, «mehmon ikkovimiz shahar aylanamiz, sen ketimizdan yurgin, qayerda chap oyog'imni ko'tarsam, mehmonning yakka o'zini suratga olaverasan», degan edim. Bir qancha joyda, jumladan, mehmon anhor bo'yida, eski-tuski yig'ib yurgan eshak arava yonida va jon berayotgan itning ustida turganida chap oyog'imni ko'targan edim. O'g'limning o'zi hushyor bola, g'alati-

g'alati paytlarni topgan bo'lsa kerak. Men bu narsani ilvanimga aytmadim, aytсам ham urishmasa kerak, chunki mehmonga ozor berganim yo'q, nihoyati yuziga oyna tutdim.

SO'NGAN VULQON

Kechasi soat o'n birlarda Shermatjon aka bizning uyga telefon qilib, «bitta osh qildir, no'xat ham molinsin, men bir soatga qolmay yetib boraman», dedi. Biz bu kishining odatini bilganimiz uchun bir oshlik masalliqni hamisha miltiqday o'qlab qo'yar eddik. Osh damlandi. Shermat aka keldilar. Tizza bo'yi osh stolga qo'yildi.

Shermat aka oshni odatda poya shimiganday tovush chiqarib ichiga tortar, iyagini xiyol ko'tarib uzoq chaynar, yutganida onasini emayotgan och go'dakday ko'zlari suzilar, uning osh yeyishini ko'rgan kasal odamning ham ishtahasi ochilib ketar edi. Biroq Shermat aka bugun osh yeyolmadi. Buning sababi choy vaqtida ma'lum bo'ldi: u kishini yana boshqa ishga jildirishmoqchi ekan.

- O'zim ham sezib yurgan edim, - dedi Shermat aka bir xo'rsinib olganidan keyin. - Yerning tagida ilon qimirlasa bilaman. Mayli, men vatanparvarman, qayerga yuborsa ketaveraman, lekin hozircha og'zingdan chiqarma, bosti-bosti bo'lib ketsa ham ajab emas.

Shermat aka ikkovimiz o'ttiz besh yillik qadrdonimiz. Men o'ttiz besh yildan beri shu kishining rahbarligida ishlab kelayotibman. Bu kishi meni qorovullikdan izvoshchilikka, izvoshchilikdan haydovchilikka, undan xo'jalik mudiri vazifasiga ko'targan, alhol shu vazifada barqarorman. Bu o'ttiz besh yil davomida biz yettita idorani ko'rdik. Bu kishi qaysi

bir idoraga o'tmasin, uch kunga qolmay meni ham olib ketar edilar.

Shuni aytib o'tishim kerakki, bu yillar davomida men tobora pastdan yuqoriga ko'tarilgan bo'lsam, (tavba qildim, birovga kulish kerak emas), bu kishi mansab zinasidan pastga yumalab keta berdilar. Men bunga hammavaqt achinib kelganman, hozir ham achinaman. Men bu yerda martaba to'g'risida gapirayotganim yo'q, katta amalsiz ham bu kishining martabasi ulug', obro'yi joyida, otini hech kim toq aytmaydi: «Shermatjon aka-chi Shermatjon aka», «Shermat ota-chi Shermat ota!..» Men boshqa narsaga achinaman, bu kishi katta ishlarni o'ynab-kulib bajarar edilar, past ishlarda qiynalib qoldilar, birinchidan, katta ishda qo'li uzun, hammaga har qanday gap o'tardi, «sendan u gina, mendan bu gina» degandek, qaysi idora boshlig'iga nimani iltimos qilsalar iltimoslari yerda qolmasdi; ikkinchidan, idorada qanday yaxshi ish bo'lsa savobi rahbarga, gunohi faqir-fuqaroga tegardi; uchinchidan, hisobot, ma'ruza, nutq kerak bo'lsa yordamchilar hammasini boplab berardi, Shermatjon akaga buni arab alifbosiga ko'chirtirish (Shermatjon aka yangi alifboni uncha bilmaydilar), tegishli joyda o'qib berish qoldirdi, xolos; to'rtinchidan, u kishiga gazeta o'qish kerak emas, yordamchilariga «gazetada idora va rahbarlikka tegishli nima gap chiqsa o'qib, mazmunini menga aytasan», deb qo'yardilar.

Past ishdagi qiyinchiliklar, g'iybat bo'lmasin-u, Shermat akani tajangroq qilib qo'ydi: «(soning alamin) Musodan oladi» deganday, idorada bo'lar-bo'lmasiga shovqin soladigan, sizlaganni xushlab, senlaganni mushtlaydigan bo'lib qoldilar: «Nega kekirdakka zo'r berasiz, tilingizga zindalak chiqqanmi?» degan

bir xodimni ishdan bo'shatib yuborguncha ona suti og'izlariga keldi... Yana g'iybat bo'lmasin-u, Shermat aka ishga ba'zan, majlislarga esa hech qachon kelmaydilar, majlislarga kelganda ham biron masalaning muhokamasida qatnashish, fikr aytish uchun emas, hech kimni pisand qilmaganliklarini ko'rsatish, pisanda qilish uchun keladilar va hamma bilan urishganday qovoqlarini solib, oyoqlarini chalmashtirganlaricha bir yelkalarini ko'taribroq shiftning burchagiga yoki derazadan tashqariga qarab o'tiradilar...

Ertasiga samovarga chiqsam, Shermat aka kekso o'qituvchi - bir oshnalarini burchakka qisib, kuyib-pishib gap ma'qullayaptilar, yonlaridan menga joy berib, so'zlarida davom etdilar:

- To'g'ri, men hamma vaqt hukumatning soldati bo'lib kelganman, o't kech desa o't kechganman, suv kech desa suv kechganman, lekin soldat bo'lsam ham generalning xizmatini qilgan vaqtlarim ham bo'lgan. Mana, seni olaylik, sen ham eski faollardansan, nechta ordening bor?

O'qituvchi jilmaydi.

- Ordenim ko'p emas, bittasini urushdan oldin, ikkitasini urushda olganman...

Shermat aka bir lahza tutilib qoldi.

- Men orden tegadigan vaqtlarda ordenga chap berib medal olgan vaqtlarim ham bo'lgan, lekin faxriy yorliq, rahmatnomalarim bor...

O'qituvchi oppoq soqolini tutamlab yana jilmaydi.

- Men orden olmasimdan burun sakkizinchi, to'qqizinchi, o'ninchi sinflarga dars berar edim, hozir to'rtinchi sinfdan nari o'tolmay qoldim. Oliy ma'lumotli yoshlar ko'p. Bundan tashqari, o'quvchi bolalar ham men orden olgan vaqtdagi bolalar emas.

Rahbarlik ishi ham inchunin, bu san'atni yaxshi egallagan, bilimdon yoshlar chiqqan. Hozirgi xalq ham sen generallik xizmatini o'tab orden olgan zamondagi xalq emas. Sen hozir general bo'lmassan ham generallik izzat-hurmatini ko'rishing mumkin. Buning uchun yoshlarning g'ayratini, qobiliyatini tan olishing, yoshlarning yelkasiga qoqishing kerak. Orden, medal vaqtida qilgan xizmatimizni taqdirlab berilgan narsa, orden, medalni qachongacha qaynatib ichamiz!

O'qituvchining bu gaplari Shermat akaga qattiq tegdi. Uning yuzida «dard-hasratimni kelib-kelib senga aytdimmi», degan bir ifoda qotib qoldi. O'qituvchi turib ketganidan keyin Shermat akaga tegishdim:

– Hozircha bu gapni hech kimga og'zingdan chiqarma degan edingiz, o'zingiz aytibsiz-ku! – dedim.

Shermat aka «hech aqling kirmadi-da» degan ma'noda menga ko'z qirini tashladi.

– Men tangadakkina qilib aytdim, sen aytasang g'alvirday qilib aytar eding!

Bir necha kundan keyin tuman rahbari Shermat akani suhbatga chaqirdi. Suhbatda nima gaplar bo'lganini Shermat aka menga aytmasi, lekin jonjonidan o'tib ketgan bir narsani aytdi: uni «so'ngan vulqon» deb atashibdi.

Shermat aka ertasiga tush vaqtida yangi idorasiga meni ham olib bordi. Uning kelishi ma'lum ekan shekilli, xizmatchilar yo'lakda saf tortib qarshi olishdi. Kabinetni ko'rib Shermat akagina emas, men ham hang-mang bo'lib qoldim: yashil movut qoplangan va oyoqlari shertamg'a eski stol, besh-oltita har xil kursi, bitta telefon, u ham devorga qoqilgan. Shermat akaning qovoqlari qizarib tomog'i lipilladi, aftidan, juda ham xo'rliqi kelib ketdi. U o'zini bosib olganidan

keyin taomilga ko'ra xizmatchilarni chaqirtirdi va ularga qarab bir necha so'z aytdi:

– Men bu kungi kunda sizlar bilan ishlashlik sharafiga erishib turibman. Bitta rahbarning qo'ldan hech ish kelmaydi, qachonki rahbarlikda ishlaydigan odamlar vazifani ortig'i bilan bajarmasalar...

Shermat aka ilgari bunaqa vaqtda qog'ozga qarab uzoq va qizg'in so'zlar edi, hozir so'z, nazarimda, kabinetga yarasha bo'ldi. Odamlar tarqalishdi, Shermat aka uzoq sukut qilganidan keyin boshini ko'tarib menga ma'yusgina qaradi.

– Nima bo'layotibdi o'zi? So'ngan vulqon! Vulqon so'nsa olov, tutun chiqarmasa ham teshigi qoladi-ku! Yerdagi olov, tutundan ko'ra tog'ning cho'qqisidagi teshik yaxshi emasmi?... Xotiningga telefon qil, bitta achchiq osh qilib tursin!

Men uyga telefon qildim. Idoradan chiqib katta yo'lga tomon yurdik. Katta yo'l bo'yiga kelganimizda Shermat aka menga, yo'q, o'ziga dedi:

– Ko'kragingni ko'tarib yur, ko'rgan odam mashinasi bor-u oyog'ini yozgani piyoda yuribdi desin!

Mashinalar keti uzilmay u yoqdan bu yoqqa g'ilzillab o'tayotgan katta ko'chani kesib o'tishimiz kerak edi, men chopib o'tib oldim. Shermat aka savlat to'kib bitta-bitta qadam tashlar edi. Bir haydovchi do'ng'illadi, yana biri chaparasta qilib so'kib tashladi. Shermat aka yo'lkaga chiqib olganidan keyin chuqur xo'rsindi.

– Mana, xizmatni qilib-qilib yetib kelgan joyimiz shu bo'ldi, endi haydovchilardan ham so'kish oshiradigan bo'lib qoldik. Nima bo'layotibdi o'zi!

Sal jadallasak bo'lar edi, osh lanj bo'lib qoladi.

Zahiraga chiqqan militsiya kapitani ikkovimiz samovarda bitta choyni ermak qilib, chaqchaqlashib o'tirgan edik, kapitan bo'sh piyolani menga uzatar ekan, ko'zi bilan imo qilib shivirladi:

- Ana u tor ko'chaga qarab turing, bir odam chiqadi, ko'rib qo'yning, hikoyasini keyin aytaman.

Hayal o'tmay tor ko'chadan bo'yi, bo'yni, burni, yuzi uzun va qora plash, qora shlyapa kiygan, qora ko'zoynak taqqan bir kishi chiqdi; kapitanning qarashini kutib turgan bo'lsa kerak, ko'chaning boshida turib qoldi. Uning hamma narsasi qora bo'lgani uchun yuzi juda oq, oppoq yuzida qora ko'zoynak yana ham qoraroq ko'rinar, qisqasi, iyagina ostiga ikkita suyakni chalmashtirib qo'yilsa, kallasi ajalning ramziga o'xshar edi.

Kishi ko'chaning yuziga o'tdi, kapitan qaramadi, kelib bizdan bir so'ri nariga o'tirdi, kapitan boshini ko'tarmadi, so'rilarini oralab bizning oldimizdan o'tib ketdi. Shunda undan sovuq, zax, eskirib qolgan go'shtdan keladigan «soya hidi» anqib ketdi. U orqasiga bir-ikki qarab, ko'chaning u yuziga o'tdi, qorong'i bir darvozaxonaga kirib ketdi.

Kapitan uning hikoyasini aytib berdi.

- Men bu marazni to'rt yildan beri bilaman. Bu maraz to'rt yildan beri meni xilvatga tortadi, to'rt yildan beri qulog'imga shivirlaydi...

Bundan to'rt yil muqaddam shaharning turli tumanlaridan militsiyaga har xil imzo bilan, lekin adressiz xatlar yog'ila boshladi. Bu xatlarning har biri ovchilar uyushmasining o'sha vaqtdagi kotibi ustidan yozilgan katta bir ayboma bo'lib, bu aybomada ko'rsatilgan gunohlardan birontasi rost bo'lsa, kotib

beto'xtov qamalishi kerak edi. Biroq, militsiya bu xat-larni yozgan odamlardan birontasini ham topolmadi, lekin, shundoq bo'lsa ham, kotib e'tibor qaratdi.

- Mana shu kunlarda, - dedi kapitan, - kechasi mening oldimga mana shu maraz keldi, o'zining halolliги to'g'risida qancha bayt-u g'azallar o'qiganidan keyin «ovchilar uyushmasining kotibi noma'lum odamlardan to'pponcha sotib olayotibdi degan gap yuribdi, mish-mishga o'zim ishonmasam ham sizga aytib qo'yishni vijdoniy vazifam hisoblayman», dedi. Tashakkur bildirdim.

Lekin bu gap kotib haqida militsiya to'plagan ma'lumotlarga butkul zid edi. Mulohaza va muhokamadan keyin shunday xulosaga kelindi: o'sha adresssiz xatlarga bu odamning aloqasi bor va militsiya xat yozgan odamlarni qidirayotganidan xavotirga tushib qolgan: to'pponcha haqida yo'q mish-mishni ko'tarib kelishdan maqsadi, militsiyani aldash - «mening gapim bo'lsa o'zim kelib aytaman, xat yozib yurmayman», demoqchi.

- Xo'sh, bu tuhmatdan iborat xatlardan, uydirma mish-mishdan, bunaqa nayrangdan kuzatilgan maqsad nima?

- Biz mana shunga qiziqdik, - dedi kapitan, - tagiga yetdik ham. Dunyoda yaratilganicha qolgan odamlar ham bor ekanini bilasizmi? Bu xildagi odamlar vaqtida na o'qib bilim olgan bo'ladi, na uqib hunar; bir vaqt ko'zini ochib qarasaki, hamma nima-dir qilyapti va hech narsa qilmaydigan odamga tahqir nazari bilan qarayapti. Bular mana shu nazardan qochib biron teshikka kirgani, u yerda odamlarni sichqonday kemirgani, ularning mehnati hisobiga mol-dunyo, sharaf va shuhrat orttirgani urinadi.

Kapitan maraz deb atagan boyagi ig'vogar mana shu toifadan edi.

Maraz mana shunaqa, qochib kirgani teshik izlab yurgan kunlarining birida, banogoh, buyuk «talant» egasi ekanini bilib qoldi: tandirning ustida qovun urug'ini cho'qiyotgan tovuqqa «kisht» deb qo'lidagi katta pichoqni otgan edi, pichoq borib tovuqning qoq kallasiaga tegdi. Tovuuq yiqildi, patillab jon berdi. Maraz shu kuniyoq qarz-havola qilib bo'lsa ham miltiq sotib oldi, ertasiqa ovchilar uyushmasiga ariza berdi... O'ng qo'li yo'q kotib chap qo'li bilan a'zolik bileti yozib berayotganda marazning niyati buzildi: «Mening ikkala qo'lim sog', vaqti kelib shuning o'rnini menga berishmasmikin?»

Maraz bir ovga chiqib, bitta chumchuq ham otolmay, oyog'ini zo'rg'a sudrab kelganidan keyin bu orzu talabga aylandi, shuning uchun kotibga «siyosiy» nazar tashladi: «Bu xoin emasmikin, askarlikda jangdan qochib, qo'liga o'zi otmadimikin?»

Boshlandi.

Maraz shu lavozimni egallash uchun uch tomondan hujum boshladi:

shaharda mashhur ovchi bo'lib tanilish va uyushmada obro' orttirish uchun har yakshanba kuni kechki payt yelkasiga bir emas, ikki ov miltig'i, beliga bozordan sotib olingan uch-to'rtta qashqaldoq, uch-to'rtta tustovuqni osib, oyog'ida qo'nji uzun etik, qora yaltiroq tozini ergashtirib shaharning markaziy ko'chasidan tantanali yurish qilib o'tadigan bo'ldi;

kotibni qoralash uchun miyasi nimalarni o'ylab chiqarishga qodir bo'lsa hammasini har kimlarga yozdirib, shaharning turli tumanlaridan militsiya boshqarmasiga yubora boshladi;

har sabab va har bahona bilan raisga xushomadgo'ylik qila berdi, uni «ustod» deb ataydigan bo'ldi, a'zoldardan birining to'yida, kelin bilan kuyov u yoqda qolib «ustod»ning salomatligiga qadah ko'tarishni taklif qildi, uzun nutqini «ustod otgan tustovuq rohat qilib yiqiladi», deb tugatdi.

Oradan o'n besh oy o'tdi. Kunlardan bir kuni kotib to'satdan o'lib qoldi. Maraz bu xabarni eshitib yugurganicha idoraga keldi: o'zini urdi, sochini yuldi, «qanotim sindi», deb dod soldi; marhumning ordeni qo'yilgan yostiqlarani ko'tarib marosimning oldida bordi; uning qabri ustida hammadan oldin nutq so'zlab: «Aziz do'stim, tinch yot, boshlagan ishingni o'zim davom ettiraman», deb yig'lab yubordi.

Ertasiqa, darhaqiqat, maraz to'g'ri kelib marhumning stoliga o'tirdi, kuni bo'yi kim bilan muomala qilmasin ko'ziga yosh olib, kotibning ishini davom ettirdi; ertasiqa ham, indiniga ham, rosa bir hafta bo'yi shunday qildi. Odamlar marazning kotibligiga ko'nikkan sayin uning ko'z yoshi kamaya bordi-yu, nihoyat, rais uning kotiblikka tayinlanligi haqidagi buyruqqa qo'l qo'ygan kuni taqqa to'xtadi.

Maraz birovlar otgan bo'rilarning terisini o'z nomidan topshirib, katta ovchilarni bir-biriga chaqib, urishtirib va har qaysisiga o'zini jonkuyar ko'rsatib, kotiblik stoliga durustroq o'rtnashganidan keyin raisning qabri ustida nutq so'zlagisi, uning boshlagan ishini «davom» ettirgisi kelib qoldi. Biroq rais ellikka yaqinlashib qolgan bo'lsa ham, hali juda baquvvat, urush yillari partizan bo'lib, Belorussiya o'rmonlarini boshdan oyoq piyoda kezib chiqqan, aftidan, biron yuz yil umrni ko'zlagan odam edi.

Rais hali-beri o'lmaydimi? O'ziga qiyin!.. Maraz shu o'ringa o'tirganida qilishi mumkin bo'lgan hamma

jinoyatlarni raisga to'nkab, militsiyaga turli imzo bilan, lekin adressiz xatlar yog'dira boshladi. Shu choqqacha bir oilada inoq bo'lgan ovchilar orasida nizo, xafagarchilik, asabiy kayfiyat alomatlari ko'rinib qoldi.

Kapitan noilojdan kir lattani titkilayotganday jirkanib, dam-badam tupurib davom etdi:

– Mana shu kunlarda mening uyimga kechasi yana maraz keldi, nevara ko'rganimni eshitgan ekan, tabrikladi; keyin birdan engashib, shivirladi: «Xabaringiz bor, kotibimiz to'satdan o'lib qolgan edi, shuning o'limida raisning qo'li bor degan gap yuribdi. Bu gapga o'zim ishonmasam ham sizga aytib qo'yishni vijdoniy vazifam deb hisoblayman. Bir vaqtlar kotib noma'lum kishilardan to'pponcha sotib olayotibdi degan mish-mish ham raisdan chiqqan bo'lsa ajab emas», dedi. Men yana tashakkur bildirdim.

Oradan besh-olti oy o'tdi, bu vaqt ichida maraz ekan nizo urug'lari unib chiqdi – ovchilar juda notinch bo'lib qolishdi: biri birining g'iybatini qilgan, biri biri bilan urishgan, biri birining ustidan ariza bergan... Serg'alva, qiy-chuv majlislar...

Bu g'avg'olarning sababini payqab qolgan ziyrak kishilar marazni maydonga tortishdi, uni qisman fosh ham qilishdi. Kimdir uning yolg'on ovchi ekanini aytdi. Qisqasi, o'zaro xafalashgan odamlarning diqqati marazga jalb bo'ldi, kim yo'talsa tuflagani marazni qidirib qoldi. Maraz kim nima desa o'shaning og'ziga qarar, birovga do'q qilib, birovga yolvorar, kim uni kotiblikdan bo'shatish haqida gapirsa, stolga kanaday yopishib olib dod solar, o'shanaqa odamlarga siyosiy ayblar taqar, oti idoraiki bor – hammasiga yugurar, arz qilar, ariza berar edi...

Bir kuni ovchilar juda ham uzoq majlis qilishdi. Majlis oxiriga borib shu qadar qizidi, shu qadar shovqin-suronga aylandiki, soat o'n birlarda ko'cha aylanib yurgan uchastkovoyning diqqatini jalb qildi. Uchastkovoy zalga kirganida bir necha kishi kim-nidir oyoq-qo'ldan olib derazadan ko'chaga uloqtirib yuborganini ko'rib qolibdi. Uchastkovoy yugurib chiqib qarasa, ko'chada hech kim yo'q, surishtirsa, ovchilarning g'azabiga uchragan kimsa – shu maraz ekan. Shu-shu bo'ldi-yu maraz bir yildan ortiqroq ko'rinmay qoldi.

– Bu orada men zahiraga chiqib ketdim, – dedi kapitan, – bundan bir oy burun mening qaynonam qazo qildi. O'lik lahadga qo'yilayotgan paytda bilagimga birovning muzday qo'li tegdi. Qayrilib qarasam, yonimda maraz turibdi, ko'ngil so'rgan bo'ldi. Maraz anchadan beri shu go'ristonda go'rkov ekan. Meni chetga tortib qulog'imga shivirladi: «Mallahay'atining raisi onasini Said Qosim eshonning yoniga qo'yirdi», dedi; go'ristonda yana kim kimning yoniga qo'yilgani haqida gapirib turib, birdan militsiya xizmatiga kirish orzusi borligini aytib mendan yordam so'radi. Men zahiradagi odamman, so'zim ham o'tmaydi, iltimosim ham, deb vaj-taqal qildim. Maraz hech unamadi, oxiri, yana xabar olaman, deb ketgan edi, mana, hozir xabar olgani keldi.

Men bir narsaga tushunolmay kapitandan so'radim:

– Militsiya xizmatiga kirish, buning uchun birovdan yordam, tavsiya so'rash maxfiy narsa emas-ku, bu odam nima uchun o'g'riday xilvatni poylaydi?

Kapitan kuldi.

– Qora ko'nglida odamlarga yomonlikdan boshqa narsa yo'q, odamlardan ham faqat shuni kutadi,

shuning uchun hamisha xavotirda, ovqatni ham yashirincha og'ziga soladi, yashirincha chaynaydi, yashirincha yutadi.. Hali siz diqqat qilmadingiz, ko'chaning boshida turishini ko'rsangiz: xuddi cho'chigan tovuqday boshini silkib-silkib atrofga qaraydi, xavf yo'qligidan tinchish o'rniga hayron bo'ladi, ko'proq xavotirga tushadi.

Shu payt qorong'i darvozaxonadan maraz mo'raladi.

- Ko'rdingizmi, - dedi kapitan o'rnidan tura-yotib, - men boray, shu taxlitda kechgacha ham turaveradi.

Men ham turdim va kapitan bilan xayrlashayotib so'radim:

- Modomiki shundoq ekan, nima qilasiz shu maxluq bilan muomala qilib?

Kapitan so'ridan tushar ekan, menga ko'z qisdi.

- Bunaqa maxluqni hamisha ko'z o'ngida tutish, qilmish-qidirmishidan, niyatlaridan xabardor bo'lib turish zarur: bitta-yarimtaning oyog'idan oladigan bo'lsa, jag'ini ikki bo'lib tashlash oson bo'ladi.

Kapitan ko'chaning u betiga o'tganda maraz o'zini orqaga - qorong'iga tortdi.

MUNDARIJA

Boshsiz odam.....	3
Maston.....	7
Tomashabog'.....	16
Mayiz yemagan xotin.....	19
Mirzo.....	26
Anor.....	31
Bemor.....	37
Ikki yorti bir butun.....	39
O'g'ri.....	42
Qayg'ular.....	46
Adabiyot muallimi.....	48
Jonfig'on.....	52
O'jar.....	57
Yillar.....	63
Ayb kimda?.....	69
Xotinlar.....	72
Sep.....	93
Asror bobo.....	96
Kampirlar sim qoqdi.....	113
Karavot.....	118
To'yda aza.....	123
Ming bir jon.....	130
Dahshat.....	138
Nurli cho'qqilar.....	147
Mahalla.....	161
Dumli odamlar.....	168
So'ngan vulqon.....	179
Ig'vogar.....	184

Abdulla Qahhor

Dumli odamlar / A. Qahhor; to'plab nashrga tayyorlovchi L. Igamova. – Toshkent: «O'zbekiston» NMIU, 2018. – 192 b. (Hikoyalar xazinasi).

Q 35

ISBN 978-9943-28-383-1

UO•K 821.512.133-3
K BK 84(50)6

Adabiy-badiiy nashr

ABDULLA QAHHOR

DUMLI ODAMLAR

Hikoyalar

Ikkinchi nashri

Muharrir *B. Xudoyorova*
Rassom *Sh. Xo'jayev*
Rassom-dizayner *D. Mulla-Axunov*
Texnik muharrir *L. Xijova*
Kichik muharrir *D. Xolmatova*
Musahhihlar *D. Husanova, G. Aripova*
Kompyuterda tayyorlovchi *N. Ahmedova*

Nashriyot litsenziyasi. AI № 158. 14.08.2009
Bosishga 2018-yil 26-yanvarda ruxsat etildi. Bichimi 80x100/16.
«Gazetnaya puxlaya» qog'ozi. «Cambria» garniturasida ofset usulida
bosildi. Shartli bosma tabog'i 8,88. Nashr tabog'i 8,62.
Adadi 3000 nusxa. Buyurtma № 18-44.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining «O'zbekiston»
nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 100011, Toshkent,
Navoiy ko'chasi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20
Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

«O'ZBEKISTON»